

M. ŞERİF FIRAT

Kasman Köylü – Varto

Hamza yayla

DOĞU İLLERİ
ve
VARTO TARİHİ

(İkinci baskı)

ÖN KAPAK

M. ŞERİF FIRAT

Kasman Köylü – Varto

DOĞU İLLERİ ve VARTO TARİHİ

(İkinci baskı)

ANKARA 1981 — MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI

K A Y N A K L A R

1. Türk Tarihinin Anahatları.
2. Doğuda Araştırmalarım (Kadri Kemal Köp).
3. Umumî Tarih (Aluuet Refik).
4. Erzincan Tarihi (Ali Kemali).
5. Bektaşilik ve İdabiyatı (Besim Atalay).
5. Bektaşilik ve Edebiyatı (Besim Atalay).
7. Selçukilerden kalan şecere (Alâeddin Keykubat).
8. Benlik ve dil birliğimiz (Miralay M. Rıza).
9. Resmî kayıtlardan alınan bilgiler.
10. Hizzat müşahedelerini.
11. Hormek şeceresi.
12. Doğu illerindeki Türk âsarı ve mezarları.

Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunun 29 Eylül 1960 tarih ve 235 sayılı kararları ile yayımlanması uygun görülmüş ve Yayıncı Müdürlüğünün 27 Ekim 1960 tarih ve 613/14206 sayılı emirleriyle 5000 adet basılmıştır.

SUNUŞ

Bu eser, yalnız dikkatle değil, aynı zamanda ibretle okunmaya değer bir önem taşımaktadır. Bilgin ve idealist bir öğretmen olan yazarı doğup büyüdüğü bölgenin tarihi oluşunu karanlıktan kurtarmak gayreti ile kaleme sarılmış; fakat parlattığı meş'alenin aydınlığından korkanlar tarafından insafsızca şehit edilmiştir. İfade ettiği mâna bakımından Türk aydınlarının bu olay üzerinde dikkatle durmaları icabeder.

Neyrinden bir hafta sonra bu kanlı cinayeti işleyen gizli eller aldıkları intikam ile yetinmemiş; kitabı da piyasadan toplayarak yok etmişlerdir. Zavalı yazar'ın, hangi vatan köşesinde gömülü olduğunu dahi bilmiyoruz. Düşmanlığın derecesine bakın ki, kitapları gibi mezarı da ortadan kaldırılmıştır.

Bugün, Milli Eğitim Bakanlığımızca 2 nci baskısı yapılan bu eserin, bütün Türk aydınları tarafından okunması büyük faydalar sağlayacaktır. Çünkü, bu eser, Doğu Anadolu'da oturan, Türkçeye benzemeyen bir dil konuştukları için kendilerini Türk'den ayrı sayan; bilgisizliğimiz yüzünden bizim de öyle sandığımız vatandaşlarımızın su katılmamış Türk olduklarını bir defa daha isbat etmektedir. Hem de inkârına imkân bırakmayan ilmi detiller ile..

Tarihin hiçbir devrinde, Doğu İllerimize bugünkü sakinlerini tortu olarak bırakacak yabancı bir göç vâki olmanıştır. Dünya üzerinde "Kürt" diye adlandırılabilcek müstakil hüviyetli bir ırk yoktur. Kürtler, yalnız vatandaşımız değil, soydaşımızdır da.. Fakat, asırlarca devam eden kötü idare ve ihmaller, onların da kapalı yaşama itiyatları maalesef bu neticeyi doğurmuştur. Türk Milletini ve Türk Vatanını parçalayarak yok etmek sevdasında olanlar, bundan faydalanmanın peşinde koşuyorlar.

Bütün Türk aydınları, şunu kesin olarak bilmelidirler ki, "Kürtlük" tahriki düşman kaynaklardan fışkırmakta ve millî bütünlüğümüzü sarsarak bizi yıkmayı hedef tutmaktadır. Buna elbette müsaade etmemeliyiz. Çünkü, Doğu İleri vatanımızın hem kapısı, hem kalesidir. Biz ihmal eder, gerçekleri bu öz kardeşlerimize götürmez, onları aydınlatmazsak, düşman propagandası karşısında silâhsız ve müdafaasız kalırlar. Sonunda alçakça yapılan bu propaganların tesiriyle ikiye bölünürüz. Doğu İleri elimizden çıkarsa Orta ve Batı Anadolu'da tutunmamız kolay olmaz. Bu dâva, Türk

Vatanı ve Türk Milletinin istikbali bakımından son derece mühim, son derece ciddidir.

Bütün Türk aydınlarının bu durum karşısında vazifelerinin ne olduğunu tayin etmeleri zamanı gelmiştir. Bilhassa, bu ve buna benzer aslı astarı olmayan propagandalara kanmış, aldanmış, neticede yollarını şaşır-mış Doğu Türklerinin kendilerini aydınlığa çıkaracak bu kitabı dikkatle okumaları, can evine çekilip derin derin düşünmeleri lâzımdır. Bu takdir-de hakiki ve doğru yolu bulacaklarına inanıyorum.

Tarihin karanlıklarına ilmin ışığını tutarak bize millî benliğimizi gös-teren ve öğretken büyük Türk mütefekkeri Ziya Gökalp nerelidir? Tahrik-çilerin, propagandacıların "Kürtlük"ün merkezi saydıkları Diyarbakır'lı değil mi? Bu gerçek, bizi, haşlı haşına bu kitapda yazılı olanları kadar düşündürecek ve aydınlatacak bir vakıadır.

Doğulu, Batılı, Güney ve Kuzeyli bütün vatandaşlar, artık uyanmalı ve birbirimizi uyandırmalıyız. Büyük, önemli, ciddi ve hayati bir mesele olan bu dâvayı, Millî Birliğimizi ve toprak bütünlüğümüzü sağlayacak duygu, düşünce ve imkân beraberliğine ulaştırmadıkça istikbalden emin ol-maya hakkımız yoktur.

Rahmetli ve büyük idealist M. Şerif Fırat'ın uğrunda can verdiği bu ülkü, Türk aydınları tarafından bekamızın teminatı hayrağı olarak ebe-diyyen dalgalandırılmalıdır. Hem de imkânlarının son haddi olan yüksek-liklerde.

Devlet Başkanı ve Başbakan

Cemal GÜRSEL

ÖN SÖZ

(Doğu İlleri ve Varto Tarihi) başlığı altında yazdığım bu eserde, ilkönce, doğu illerimizde oturan dağlı Türk aşiretlerine niçin Kürt denildiğini, ve doğu illerimizin Milâttan önceki durumunu, ve bu dağlı Türklerin tarihi ve gerçek soylarını, ve bu halkın sanıradan hangi çeşit zorlamalar altında kalarak Kormanca ve Zaza dillerini vücuda getirdiklerini ve niçin öz Türkçe dillerini itirmek veya bozmak zararına uğradıklarını, ve bu halkın birkaç yüzyıl önce neden kendilerini Türkten ayrı bir yığın sandıklarını, Osmanlı siyasetinin, derebeylik ve Hamidiye alayları devrinde doğu illerimizde yarattığı kötülükleri, Mevritiyet devri ve Birinci Dünya Savaşında, doğudaki tarihi savaş ve olayları, ve Şeyh Said isyanını anlatacağım.

Yine bu eserimde, doğu illerinin çeşitli bölgelerinde oturan Alevî ve Bektaşî aşiretlerin tarihi soylarını ve bu Türklerin yakın çağda nerelerden doğu illerimize geldiklerini, ve bunların bu illerde hangi zorlamalar altında öz Türkçe dillerini karmakarışık edip Kormanca veya Zaza lisanını öğrendiklerini, Alevilik, Bektaşilik ve Kızılbaşlığın ne demek olduğunu, ve bu akidelerin Türklere nasıl açıldığını, Osmanlı İmparatorluğunun Alevilik ve Bektaşiliğe karşı güttüğü siyaseti, ve Bektaşiliğin Türk kültüründe gördüğü görevleri, açıklamaya çalışacak, ve bütün konuların tarihi olaylarını sıra ile kovalıyacağım.

Bu eserimin tarihi olayları; ilkönce Varto ilçesinden başlamış ve dolayısıyla doğu illerimizin tarihi hakkında edilerek sıralanmış, en çok Varto'da oturan kabileler ve bütün doğu aşiretleri ve Harmek kabilesi hakkında geniş bilgiler verilmiştir.

Tarihimin son bölümlerinde doğu illerimizdeki Türk boyları arasında halen yaşamakta olan Türkün eski töre, ürf ve âdetlerini ve Şamanilikten gelen birçok milli oyunları sıralamış, Varto'nun ve doğu illerinde meşhur olan Bingöl dağlarının coğrafî durumlarını geniş ölçüde sayın okuyuculara sunmuşum.

Tarihin ilk devirlerinden başlayarak, en çok Selçukîler çağından 1928 yılına kadar doğu illerimizde cereyan eden tarihi olayları içine alan bu

kitabı yazmağa beni zorlayan biricik ülkeli, gerçekte asıl Türk kanını taşıyan ve Türk oğlu Türk olan Varto halkıyla doğu illerimizin çeşitli köb-
gelerinde oturan Türk ve Türkmən baylarına mensup halkın, ve bu çiftçi
köylükümüzün halen Kormanrı ve Zaza dil hamurlarıyla konuşmaları derti
olmuştur.

Hu halkın hepsi de bugün Türk soyundan olduklarını bildikleri halde,
Acem, Arap, Ermeni, Keldani kelimeleriyle dolmuş ve bu suretle anlaşıl-
maz bir hale gelmiş, aslında Türkçe olan hu karışık ve marmar dilleri
bir türlü sökülüp atamamışlardır.

Ben bu eserimle, hu yurttaş ve kandaşlarının fikirlerini daha fazla
aydınlatacak ve onlara gerçek soy ve dilleri hakkında geniş bilgiler sun-
mağa çalışacağım.

Her bir karış topağı Türk cedadımızın kanlarıyla sulanan ve her bir
dağında, ovasında, bel ve geçidinde binlerce Türk şehidi yatan ve her yanı
bu şehitlerin adlarıyla anılan, aslanlar yatağı doğu illerimizin, dünyanın
kuruluşundan beri Türkün özyurdu olduğunu tarihi kaynaklara ve ger-
çekliğe dayanarak isbat etmiş bulunmaktayım.

Büyük Atatürk, Milli Şef İsmet ve milli Cumhuriyetin açtığı millî
çığır üzerinde millî birlik ve hürriyete doğru yürümek, bu dağlı Türk
kardeşlerimizin de yurdu ve millî ödevleridir. Bu ödev, bize en doğru yol
ve tarzdır. Cumhuriyet ve yurt sevgisini, millî birlik ve hürriyetin ka-
rınması buyruklamıştır. Türküz, Türkçe konuşacağız. Türk Cumhuri-
yeti de Türk yurdunun savunması için ovasında sapan işletecek, dağla-
rında yeşeli aslanlar gibi, yurdumuzu saldırımlarla dövüşecek, ya gazi
veya şehit olacağız.

15 Şubat 1945

Muş İli Varto İlçesi Kasman Köylü

M. Ş. FIRAT

BÖLÜM: 1

Yakın Çağda Kürt Adını Alan Dağlı Türklerimiz

Doğu illerimizin çeşitli bölgelerinde ve en çok dağ eteklerinde, sarp ve arızalı arazide ve yüce dağların çevirdikleri ova ve zengin yaylalarda yaşayan ve bu gün çiftçilik ve koyunculukla geçinen eski Türk ve Türkmen aşiretler, bu gün Kormanca ve Zaza dilleriyle söyledikleri için bunlara Kürt denilmektedir. Gerçekten Türk soyundan olan bu dağlı Türkler hakkında ilk önce genel tarihlerin ve bilgilerimizin görüşlerini inceledikten sonra, uzak ve yakın çağ Türkleri bakımından bunları çeşit şubelere ayıracağız.

Türk en az yedi bin yıldanberi Otokton ahali olarak iç ve doğu Anadolu'da yerleşip buraları kendilerine yurt edindiklerini, ve bu halka ait medeniyetin İsa'nın doğuşundan 4000 yıl önce başladığını (Türk tarihi ana hatları) adlı gerçek tarihimiz, çok kuvvetli olarak ispat etmiş, tarafsız ecnebi tarihleri ve doğu Anadolu-Kafkas ilmi heyeti; doğu illerimizin ve Kafkas sakinlerinin yedi bin yıl önceden Türk ve Turani olduklarını belirtmişlerdir.

Gerçekten Yavuz Sultan Selim çağında Kürt diye vasıflanan bu dağlı Türk kardeşlerimiz ayrı ayrı şubelere mensup uzak ve yakın çağ Türkleridir. Doğu illerimizdeki bu dağlı Türkler, boy bakımından üç şubeye ayrılmışlardır. Baba - kürdiler, Kormanolar, Zazalar.

Biz, bu şubelerden ilk önce Baba-kürdilerin tarihlerini ele alalım.

Ahmet Refik umumi tarihi, Baba-kürdilerin iki bin yıl milattan önce Van gölü, İran, Irak hududundaki dağlarda yaşayan Kussilerin ahfadından olduklarını, ve bunların Asurilerle çarpışarak birkaç muharebe kayıtt ettiklerini yazmakta ise de, Ahmet Refik'in "Kussi" dediği bu halkın Hatti-İliti Türklerinden kopan Hatti'ler olduğunu ve milattan binlerce yıl önce Ororto bavalisine yerleşip, Tugpa-Van şehrinde büyük bir Türk hükümeti kuran bu halkın Asurilerle 17 büyük muharebe yaptıkları, bu gün açılıp okunan Asur kitabelerinden anlaşılmıştır. Bu hükümetin ülkesi olan Ororto, bildiğimiz gibi, Milattan altı yüz yıl önce doğuya gelen Ermeniler tarafından istilâ edilmiş, Ermeniler bu Türk halkıyla

hırlık olarak bir hükümet kurmuşlardı. Ermeni hükümetinin Romalılar tarafından sona erdirilmesiyle, İran hâkimiyeti altına giren Hali Türklerinin Lohorta-Kuribaba şubesi İran dilini öz Türkçelerine karıştırıp serhatlerin sert ikliminde Türk, Acem ve çeşitli dillerden topladıkları bir Kormanci dilini meydana getirmiş, ve Kuribaba şubesi, sonradan Raba kürdi namını almıştır. Bu şubeye mensup halkın bir kısmı; bugün İran'ın güney hududiyle Kerkük ve Süleymaniye'nin dağlarında, ve doğu illerimizin Pervari, Gâvas, Şemdinan, Cizre, Hizan, Beşiri, Garzan, Sason ve Muş dağlarının bir çok kesimlerinde oturmaktadır.

Kitabımızın dokuzuncu bölümündeki tarihî olaylar arasında, yerlerinden, ve ayrıldıkları kabile ve boyaları; bu günkü mezhep ve tarikatları hakkında bilgi verdiğim bu şubeye mensup bütün aşiretlerin ecdadı olan Hali Türkleri, ilk önce mülâttan binlerce yıl evvel Çin'in şimalinden, Hattaydan gelip, iki Zap nehriyle Van gölü, Ağrı - Kafkas dağları eteklerine kadar yayılan Orarta havasisine yerleşmiş, yukarıda yazdığımız gibi Toqpa şehrini hükümet merkezi yaparak asırlarca Asurilerle çarpışmışlardı.

Haltiler bir aralık, Anadolu'da: Boğazköy, Kargamış, Ankuva-Ankara da büyük bir imparatorluk kuran Hitit-Eti, hükümetiyle müsterek bir idare kurup Kafkas dağlarından Sakaryaya kadar geniş bir ülkeye hüküm etmişlerdir.

Haltiler; sonradan Ermenilerin idareleri altında sıkışarak milli birlik ve dillerinden pek çok şey kayıp etmiş, Ermeni krallığının çökmesiyle bir müddet Orarta bölgesinde ve doğu illerimizin dağlarında toplu bir varlık gösterip durumlarını düzeltmişlerse de, Partlarla İranilerin savaşlarında İranın hâkimiyeti altına girip yüz yıllarca Acemlerin hırs ve dili içinde ezilerek, öz Türkçe dillerini Acem ve sair dillerle doldurup milli benliklerinden uzaklaştırılmışlardır.

Halife Ömer çağında, İranilerle Araplar arasında yapılan meşhur Kadisiye savaşından sonra Arap orduları İran ülkesini baştan başa istilâ ederek, Hali Lohorta dağı Türkleri Acemlerin idaresinden kurtarmış, bu halk yıllarca doğunun sarp dağlarında Arap ordularına karşı savunmaya başlıyarak en son Araplara teslim olup, bu dağlarda çeşitli beylikler ve ağalıklar halinde yaşamıştı.

Doğunun ıssız dağlarında İslâmiyeti kabul eden bu halk, haydutluk hayatına pek fazla bağlanıp din ve İslâmiyetten pek az bilgiler edinmiş, ve bu az bilgileri, ve İslâm dinindeki Arapça kelimeleri, bir ziynet olarak kendi dillerine alarak, Türkçe, Acemce, Arapça ile karışık bir Kormanci dilini kanuşmuşlardı.

Haltiler, Abbasiler ve Selçukiler devirlerinde bazan kendi hudutlarını geçmemek üzere bu devletlerin ordularına karışmış, ve fakat daima yer-

lerinin sarplığından faydalanarak, ve kendi kabuğuna çakılarak başın bir aşiret sistemi altında ve bazan biri birleriyle kanlı boğuşmalar yaparak yüz yıllarca yaşamışlardır.

Osmanlı Padişahları doğu illerine el uzatırken Hali-Lohorto dağı Türklerin o gün konuştukları Kormanca dilini, ve onların hayat ve haydutluklarını, ve bu aşiretlerin birer derebeyi kuvvetlerini gözönünde tutarak bunları Şah İsmail'e ve Alevi Türk kabilelerine karşı bir silah gibi kullanmışlardır.

Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Şah İsmail ordusunu Çaldıran ovasında yenip doğu illerimize dönerken, İdris-i-Bitlisî'nin (1) delâletiyle Hali-Lohorto, dağı Türk aşiretlerinin reislerini huzuruna kabul ederek, bunların başları olan "Kurthaba" aşiretine Baba-kürdi adını takmış. Bunları çeşitli derebeyliklerine ayırıp "Kürt" namı altında toparlayarak Şah İsmail ve Şiiliğe cephe almalarını sağlamıştı. Doğu illerinin yüce dağlarında bu şekil imtiyaz altında bağımsız bir halde istediğini yapan bu aşiretler, tamamen millî birlik ve Türklük duygusundan uzaklaştırılarak, kendilerini gerçekten Kürt ve Baba-kürdi sanmışlardır.

Yavuz Sultan Selim devrinden önce yazılmış tarih ve haritalarda; doğu illerimizin yukarı kısımlarına "Orarto" denilmekte iken, Yavuzdan sonra yazılan tarihlerde bu Türk yurduna; Kürdüstan, buradaki Türk halkına da Kürt diye ash-astarı olunan bu hayali adlar takılmıştı. Bu sahte adlar altında inleyen doğu illerimiz bütün Osmanlı padişahları devrinde, yabancılara sürüklennmiş, Türk millî birliğinden uzaklaştırılmış, bu illerdeki Türk halkı felâketten felâkete sürüklennmiştir.

Yavuz Sultan Selim doğu seferinden Anadoluya dönerken Baba-kürdilerini takviye etmek için, ve onları Şah İsmail'e ve Şiiliğe karşı koyacak bir üstünlüğe çıkarmak için, iç Anadoludan bir çok Türk aşiretlerini kaldırıp doğu illerimize göndermişti. Bu yakın çağ Türk aşiretleri doğu illerinde yerleştikten sonra Baba-kürdilerle kaynaşıp öz Türkçe dillerini ve millî varlıklarını aşiret ve Kürdüstan ünvanına feda edip (Kormanca) bir adını almışlardır.

Yavuz'dan bu bahsedilmiş

(1) İdris-i-Bitlisî Hali-Lohorto Türklerinin kürt-baba şubasına mensuptur. Bu adam o çağda ilim tahsili için Bağdad'a gitmiş, oradan Şafii ve Nakşi tarikatını alıp doğu illerimize dönerken bu mezhep ve tarikatı bütün "Lohorto" kürt-baba şubasına mensup aşiretlere aşılayıp büyük bir mânevi nüfuz kazanmış, ve dolayısıyla o çağda doğuda esen Alevilik ve Şiiliğe karşı kışkırtıcı bir hasım olarak harekete geçmiştir, bu fikir uğrunda padişahla görüşerek kendisine bağlı olan bütün aşiret ağalarını padişaha götürüp hemen onların beyliklerini ve hem de Şiiliğe karşı kaynaklarını temin etmiştir.

KORMANCOLAR

Kormancolar, yukarıda açıkladığım gibi, Çaldıran zaferinden sonra Yavuz Sultan Selim tarafından iç Anadolu'dan kaldırılıp doğu illerimize gönderilen yakın çağ Türk ve Türkmen aşiretleridir.

Yavuz Selim, İdrisi-Bittisi'nin onderliğiyle Hali-Lohorto, Kurt-baba dağ Türklerine Baba-kürdi ve doğu illerimize de Kürdüstan adını taktıktan sonra, Anadolu'ya dönmüş. Konya, Karaman, Teke, Ankara, Kayseri bölgelerinde gücebe bir halde dolaşan, Mülân, Bernazan, Karakeçi, Cibran, Hasenan, Sipkan, Hayderan, Ziban, Celâli aşiretlerini Viranşehir, Varto, Muş, Hınıs, Eleşkirt, Patnos, Ağrı, Erçiş, Van oyluqlarına göndermiştir. Bu yakın çağ Türk aşiretleri Baba-kürdi şubesiyle birleşip Şah İsmail'e ve doğu illerindeki Alevî aşiretlere karşı kuvvetli bir cephe kurmuşlardı. Yavuz, bunları başka, o çağda Sason, Motki, Çapakçür gibi sarp dağlarda yaşayan Part Türklerinin Zaza-dümbeli şubesine mensup kabileleri de bu kuvvetlere kattırmıştı.

Anadoludan doğu illerine kaldırılan bu Türk ve Türkmen aşiretleri; yarım asır sonra, Kürdüstan adının, ve derebeylik ünvanının verdiği gurur içinde Kürtlük ve aşiret beyliğinin şöhrat ve hevesine dalarak, aşiret reisleri kendilerine Arap ve eratına Kürt demiş, ve Baba-kürdi şubesiyle kaynaşıp öz türkçe dillerini bunların Kormanci dilleriyle karıştırıp, bunların dilinden daha sade, ve yarısından fazlası Türkçe olan bir Kormanci dili ile konuşup kendilerine de "Kormanco" ünvanını takmışlardı.

Kormanco şubesine dahil olan bu yakın çağ Türk aşiretleri de, Baba-kürdilerden Şafii mezhebinin almış, ve bir asır sonra da bunların bir kısmı Nakşi tarikatının Zaza-dümbeli şubesinin geyhi olan Falolu Seyh Ali'den, almışlardı. Bu şubeye mensup bütün aşiret ağaları Zaza ve Baba-kürdiler şubelerinde olduğu gibi, kendilerini Halidi Seyyit, Abbasi sülâlesinden sanmış, ve bu suretle aşiret eratından daha yukarı bir mevki elde etmeye çalışmışlardı. Bu aşiretler bütün Osmanlı Devleti çağında birer derebeylik halinde yaşamış, tanzimat devrinde, bunların dizginleri ele alınıp kanuna itaat ettirilmiş, istibdat devrinde iş bütün çığrından çıkmış, Sultan Hamit, tanzimat Türklerine ve ittihatçılara karşı koyabilmek için yalnız "Kormanco" şubesinden 36 hamidiye aşiret alayını kurmuş, her ikiser yüz atlı mevcutlu olan bu alaylar, ve bu yakın çağ Türk aşiretleri ikinci bir defa Sultan Hamit tarafından Kürtlük fikriyle zehirlenmiş, bu tarihten sonra bunların Türklük hakkındaki duyguları tamamen silinmiş, onlar kendilerine Sultan Hamid'in Kürtleri diye övünmüşlerdi.

Doğu illerinde 36 bağımsız derebeylik halinde kurulan bu Hamidiye alayları Sultan Hamid'in amansız siyaset ve istibdadıyla sarhoş olarak diğer şubelerdeki aşiretlere, ve doğu illerindeki Alevîlere, şehirli ve çiftçi

halka ve hattâ birbirlerine saldınp, yıllarca aşiret kavgalarında yüzlerce Türkün kanını akıtmışlardı.

Kitabımın dokuzuncu bölümünde gelecek tarihî olaylar arasında açıkladığım gibi Mil, ve Zil Partilerine ayrılan bu şubedeki aşiretlerin Mil partisi, şeyhleri olan Şehy Saitle 1925 irtica hâdisesini vücutte getirmiş ve Zil partisi de Zilan ve Ağrı'da isyân etmişlerdi. Bu şubeye mensup aşiretler, Viran - şehir, Ergani, Suruç, Varto, Bulanık, Hınıs, Karayazi, Tatos, Karhova, Muş, Patnos, Eleşkirt, Ağrı, Erice, Malazgirt il ve ilçelerinin birçok kesimlerinde oturmaktadırlar.

ZAZALAR

Milattan yarım asır önce, Bahteriyan ve Belh, havalisinden İran'a akan Part Türkleri, bugün Zaza - dümbeli dediğimiz dağlı Türklerin atalarıdır. Zazaların bir kısmı da "Eti" Türklerinden İran hudutlarına çıkan boylara mensuptur.

Part Türkleri ilk önce İran, Miya, Babil'i almış hattâ ermeni veliahtı ikinci Dikran'ı esir götürmüşlerdi. Bunlar bir müddet sonra yerlerine çekilip giderken, bunlardan birkaç kabile Hali Türkleriyle İran arasındaki bölgede kalmış, ve İran toprağına yerleşmişlerdi. Bu Türkler, bir taraftan kendi ırkdaşları olan Hali - Lohorto dağlı Türklerle işbirliği yapmışken, diğer taraftan İranlıların iktisadi hayatına katılmış, Acemlerin dil ve kültür çokluğu karşısında sarsılarak kendi dillerini Acemce ile doldürmüşlardı.

Bugün yüzde altmışı acemce ve arta kalanı türkçe, ve diğer dillerle kurulmuş bir Zazaca ile konuşan ve Zaza, Dümbeli, Yazidi adlarıyla adlanan bu eski Türk halkı, tarihî her devrinde çok yiğitçe davranmış, yıllarca Acemlerle savaşmış ve Kadisiye savaşından sonra İran'a giren Arap ordularıyla şiddetli çarpışmalar yaparak İranî serhatlerinden doğu illerimizin, Sason, Motki, Çapakgür, gibi sık meşeli sarp ve yalın dağlı arazisine sığınarak burada barınmışlardı.

Zaza şubesi, son zamana kadar Arap hars ve dilinden uzak yaşamış ve İslâm dininden pek az şey bilmiş, bu korkunç dağlarda kendi başlarına yaşamışlardı. Yavuz, Çaldıran zaferinden sonra bu şubeye mensup aşiretleri de, Baba - kürdi şubesi ağaları vasıtasıyla elde etmişti. Bu halk bu tarihten sonra civarındaki Baba - kürdi ve Kormanço şubeleriyle temas gelerek Şafii mezhebini kabul etmiş, bu sarp dağlardan kopan birçok Zaza kabileler, Ergani, Maden, Siverek, Palo, Mardin, Hazzo, Loe, Genç, Diyarbakır bölgelerine yayılmışlardır. Bütün Zazalar; H. II - inci yüzyılında asi Şeyh Said'in dedesi olan Palolu Şeyh Ali elinden Nakşi tarikatını kabul ederek bu aileye mürit olmuşlardı. Şeyh Ali bunlarla beraber tarikatını Kormanço şubesinin Mil partisine de aşlamıştır.

Arap orduları önünden dağılan Part Türkleri (Zazalar) şubasından ayrılan Yezidiler; o çağlarda doğu illerinin serhatlarından güney doğuya geçerek, cennetle Sincar dağlarına, Alagöz dağlarıyla, Karabağ ve Şengâl ovalarına yayılmış, ve bunlar son zamana kadar Arap ordularına ve İslâmîyete karşı koydukları için bir türlü İslâm dinini kabul etmeyip Yezidi namını almışlardır.

Doğu illerindeki aşiretlerin birçoğuna Zaza ve Dümbeli şubesine, Şafîî ve Nakşilîğî aşihyan Palolu Şeyh Ali, Melekan ve Çan şeyhleri, Zaza oldukları için bu şubenin şeyhi ve ağaları bu manevî üstünlüğe kapılarak kendilerini diğer iki şubedeki aşiretlerden daha kutsal bilmiş, bunlar kendilerini "Halidi" ve "Abhâsi" diye vasıflandırmış, ve en son bu zehirli fikirler altında birleşip şeyhleri olan Şeyh Sait'le Millî Hükûmete karşı isyân edip büyük zarara uğramışlardır.

Gerçekte Türk. ve Türk soyundan olan, ve ancak yukarılarda açıkladığım gibi Osmanlı Padişahları tarafından Kürt diye vasıflandırılan, ve yabancılığa sürüklenen bu üç şubeye mensup dağlı Türk aşiretler; yüzyıllarca kalıp kalıba girmiş ve çeşit zorlamalar altında ezilerek doğunun ıssız dağlarında dillerini ve millî varlıklarını bozduktan sonra milliyetlerini tâyin etmekte büyük güçlük çekmiş, umumî görünüşte Kürt diye anıldıkları halde, onlar her şeyden önce din, şeriat, hilâfet ve Nakşilik akidesinin tesiri altında kalarak en fazla Arap Halidi ve Seyyidi olmağa heveslenmişlerdir.

Biz, şimdi bu gerçekliği daha fazla aydınlatan iki tarihçimizin, bu üç şubedeki dağlı Türkler hakkındaki genel görüşlerini inceliyalım.

Doğu illerimizde araştırmalar yapan bilginlerimizden Kadri Kemal Köp. (Düşünce ve Araştırmaları) adlı eserinde: Kürtlerin, kurt unvanını taşıyan Part Türklerinden ayrıldıklarını ve bunların ikinci Dikran hükûmeti çağında ermenilerin hâkimiyetleri altında zorlanarak millî duygularını ve öz türkçe dillerini bozduklarını, ve bu halkın ilk önce Gıllani, ve ermeni ve Zint dillerinden ve daha sonra Acem ve Arapçadan öz Türkçe dillerini alarak bu yabancı lisanslardan Zaza ve Kormanço adlı dil hâitalarını meydana getirdiklerini, ve zaman, zaman Oğuz boylarına mensup birçok kabilelerin bu dağlı Türklerle karışarak bunlardan Zaza ve Kormançi dillerini öğrendiklerini, ve Osmanlı İmparatorluğunda din siyaseti güdüldüğü için bu halkın tarihi menşelerini, ırk ve kültürlerini aramayı hatırlarına bile getirmediğini, ve tabiatın bu hasin ikliminde bu halkın, boylarına uygun gelen aşiret sistemine israrı kaldıklarını, ve bunların Osmanlı padişahlarından gördükleri ayrılık, yüzünden her şeyden önce kendilerini İslâm olarak tanıdıklarını, hüflâsı ettikten sonra bu eserinin 65 - inci sahifesinde diyor ki:

(— Bir zamanlar Kızılırmak kıyılarından Dersim'in bir dağına, veya Hakkârî'nin bir vadisine göçüp yerleşen bir Türkmen aşireti, Sakarya'dan kalkarak Mardin'in bir çölüne kapağı atan bir Türkmen oymağı, can ve başını daha sağlam koruyabilmek için adını ve dilini de iltirmekten çekin-

memiştir. Bunun için buradaki sözün gerçekliliğini kuvvetlendirecek bir iki örnek daha yazayım: Ne ibretle karşılanacak bir gerçektir ki; vaktiyle Konya, Karaman yayalalarından Ağrı dağı eteklerine gelip yerleşen Türkmen Celâli aşireti denilen aşiretin bugünkü çehresi göz önünde duruyor... Osmanlı padişahlarından Yavuz Sultan Selim çağlarında XVI. yüzyılının başlarında Orta Anadolu'nun Ankara taraflarından birçok Türk oymakları kaldırılarak Gaziantep ve Urfa oylumlarına götürülüp yerleştirilmişlerdi. ("Türk Yurdu. Sayı: 202. Sahife: 27" Bunlar o çağda doğudan esen Şilik ve Kızılbaşlık akınına karşı bir tampon vazifesini görsün diye gönderilmişlerdi.)

Yine bu konu üzerinde birçok Alman ve İngiliz eserlerini inceliyen, ve Van tarihinden parçalar okuyan Emekli Miralaylarımızdan M. Rıza, (Benlik ve Dilbirliğimiz) adlı eserinde; hülâsa olarak:

(— Milattan on üç asır önce "Orarto"da oturan, ve Hali - lohorta, adıyla anılan Goto - Hitit Türklerinin asırlarca Asurilerle savaşarak 17 büyük muharebe kaydettiklerini, ve bunların Orarto'da büyük bir hükümet kurduklarının Asur kitabelerinden anlaşıldığını, ve İngiliz eserlerinin verdikleri bilgiye göre: Orarto'da oturan bu kavmin ilk önce Gotto, yani kavguç adıyla tanınmış olduğunu, ve Gotto adının, Asuriler tarafından Gerdo'ya çevrildiğini ve Gerdo sözünün de döne dolaşa Kürdo şeklinde konuşulduğunu ve tarihçilerin on çoğunun da, kürdo sözünün (Lohorto) dan alındığını, kabul ettiklerini anlatıyor ve diyor ki: — Lohorto Türkleri, Cengiz'in hey anlamında kullandığı kürt sözünü, kendi ağalarına takmışlardır. Ve doktor Sini cise, Kürt kelimesinin, Lohorto'dan çıktığını kabul etmiştir. Hort, bugünkü türkçede (yiğit) demektir. Bu halk eskiden milli adları olan Lohorto'nun hasından (lo) hecesini alarak, kürtçenin bütün ismi haslarında ve edât nidası yerinde kullanmışlardır. Kürtler hâlâ birbirlerine, -lohordo, Lohorto yani ey yiğit diye çağırırlar...)

Sayın M. Rıza, bu konuşmasını şöylece bitiriyor:

(— Lo sözü, dağlı Türkün milli teranesi, sevinli ve tatlı hitabesidir. Ve lo kürdo, milli adının kısa bir ifadesi, her söze yapışık irade ve kuvvet niğanesidir. Lo sözü, dağlı Türkün acı, tatlı, sevinç, sevgi gibi bütün duygularını ifade eder. Mâniler, gazeller, destanlar ve şarkılar hep lo, lo ile başlar, lo, lo, ile biter. Bu dağlı Türkler, Lohorto'nun, haş hecesi lo yu alarak milli bir işaret yapmış, kalan kürdiyi, bir addan ziyade, dağlı mânasına bir sıfat olarak bırakmıştır. Bu kürdo sıfatı, zamanla kısaltılarak kürt olmuştur.)

Sayın M. Rıza eserinin diğer bölümlerinde: Kürt adının kurt kelimesinden çıktığını ve aynı zamanda lohorto dağlı Türklerinden ayrılan, ve Hatay'dan gelerek Anadolu'da merkezi Boğazköy - Hatunzası, şehrinde Ankuva - Ankara, Kargamış - Cerablus'de kuvvetli bir imparatorluk kuran "Eti" Türklerinden birçok aşiret ve boyların o çağda ayrılarak doğu

İllerinde Lohorto Türklerine karıştıklarını ve Lohorto Türklerinin, Hitit-Halti, soy adlarını binlerce yıl mukaddes bir ilkü halinde sakladıklarını, ve bunların İslâmiyeti kabul ettikten sonra, kendilerine dinî bir şeref vermek için, Halti adını, Arap komandanı Halit - bini Velit, adıyla değiştirip soylarına (Halidî) nesebini yapıştırdıklarını, ve gerçekte ise bu halkın "Halidî" değil, "Haltî" olduklarını, ve hattâ bu halktan bugün Çal, Hoşap, Zernak beyleriyle Bâdirhanilerin, Kirvari, Guyan ve Cizre beylerinin ve Hasmanlı ağalarının kendilerini Halidî olarak bildiklerini ve halbuki, bunların Arap komandanı Halit - bini Velidle hiçbir ilgileri olmadığını ve şimdi Ahlat ile Sürferasındı bulunan (Haltî) dağınmı, bu eski Türk kavminin ataları adını taşıdığını, geniş olarak anlatmaktadır.

Haltî ve Halidî adları üzerinde ben de görüşlerimi ve bildiklerimi açıklamak için bu konuyu biraz daha genişletmeyi faydalı buldum. Şöyle ki:

Yavuz Sultan Selim devrinden Şeyh Salt isyanına gelinceye kadar muhitimizde ve bütün doğu illerimizde toplu bir aşiret sistemi altında çeşit derebeylik ve aşiret ağalıklarına ayrılan Babakürdî, Kormanço ve Zaza şubelerinin bütün ağa ve şeyhleri, kendilerini en çok Halidî ve daha sonra Abbasi, Seyyit ve birkaç aşirette Emevî neslinden bilmişlerdi. Bu ağa, bey ve şeyhler kendilerine taktıkları bu neseb adlarıyla üğünür ve bu suretle aşiret eratından üstünlüklerini korurlardı.

Sayın M. Rıza'nın yukarıda saydığı aşiret ağalarından başka, mürteci şeyh Sahî'nin mensup bulunduğu Palolu şeyh Ali ailesi ve Solhan Zazalarının en büyük şeyhleri olan Melekânî şeyh Abdullah ailesi ve Çapakçür'ün Çan şeyhleri, Hazzo ve Farkın beyleri, Diyarbakırlı Cemil Paşa ailesi, Zazaların bütün ileri gelenleri, Kormanço şubesinin bütün ağaları ve Kormanço şubesinin Zırkan, Hasenan ağaları kendilerini Halidî ve kısmen de Abbasi ve Seyyit diye vasıflandırıyorlardı. Zazaların Zikû ve Girnos ağaları Emevîlerden, Kormançoların ocak başları olan Millan aşireti de Seyyitlerden olduklarını iddia ederlerdi. Babakürdîlerin yalnız Bedirhanîleri, Cizre ve Bohtan beyleri, Abbasi ve bu şubeye ait diğer aşiret ağaları tamamen Halidî olduklarını söylemişlerdi.

Bu dağlı Türk kardeşlerimizin, tamamen Arap nesline doğru kaymış olan bu iddialarında, Arap saçı gibi karmakarışık olduğunu söylemek zorundayım. Yukarıda saydığımız bu aşiret ağa ve şeyhleri, söyledikleri gibi, Halidî, Abbasi, Emevî ve Arap iseler, doğu illerine, ve bu dağlı Türklere takılan Kürt ve Kürdüstan adı nereden çıkıyor?.. Bu durum karşısında doğu illerinden ben kürdüm diyecek tek bir aşiretten nişan kalmamış olur. Esasen tarihin gerçek sayfelerinde; Türk soyundan kopan bu halktan başka Kürt adıyla tanınmış bir millet yoktur. Ve bu millet tip, çehre, ırk, kan, örf, âdet itibarıyla hiçbir vakit Arap olamaz.

Görülüyor ki, bu asil kanlı Türk milleti, Türk halkı olan dağlı aşiretlerimiz, yüzyıllarca çeşit milletlerin idareleri altında ezilerek millî varlık-

larını zayıflattıktan sonra, Osmanlıların idareleri altına geçmiş ve Osmanlı idaresinde her şeyden önce din ve İslâmiyet siyaseti yürüdüğü için, bunlar da kendilerini İslâmiyetin ve Arapların tanınmış simalarına bağlayarak, kendilerinin Hattî olan soy adlarını Hâlidîye çevirmiş, ve diğer aşiret ağa ve beyleri de, bunlardan geri kalmamak için kimsisi, Abbasi, kimisi Emevî ve hattâ Seyyid olmağa yeltenerek, gâya emsâllerinden geri kalmamışlardır. Bu sahte adlar o çağlarda aşiret, ağa ve şeyhlerinin işlerine yaramış, bunlar aşiret etrafında üstün bir mevki elde ederek dinî bir telkin ve saygı ile halkı kendilerine sımsıkı bağlamışlardır. Zamanımızda yalnız biz Halidîyiz diyen aşiretlerin sayısı doğu illerimizin yarısını dolduracak çokluktadır. Eğer Halidî'nin bu kadar zülmiyeti de Arabistanda varsa, bu adamın ikidei adının Nuh Peygamber olduğuna inan etmek gerekir.

Bu gerçek örnekler de gösteriyor ki, dağlı Türk kardeşlerimiz vakıtleyle pek çok aldanmışlar, ve Osmanlı padişahlarının kurdukları tuzağa düşerek ad bir suî-kasta uğramışlardır. Ve bu zorlama iledir ki, milliyetlerini yabancı ırklara kadar sürüklemişlerdir. Bunlar yüzyıllarca ancak İslâmîlik ve din için yaşamış, millî duygulara hiç önem vermemişlerdi. Çünkü, bu halk Emevî ve Abbasiler devrinde yazılıp İslâmların arasında yer alan sahte kitapların tilsimî ve büyüklü yazılarına kanarak gerçekten dine, ve insanlığa hile hayırları dokunmayan, ve saltanatları için peygamberin ailesini ve kendi milletlerini yok eden ve asırlarca yüzbinlerce Türkün kanını akıtıp Türkistan'ı ve İslâmiyeti talân eden zalim ve dinsiz Emevîlerle, soyguncu ve müstebit Abbasilerin, ve Peygamberin vefatından sonra onun çocuklarına ve ehli haytine muhalefet eden Halid bini Velid'e kadar neseplerini götürmekle bir şeref kazanacaklarını ummuşlardır.

Bu dağlı Türklerimiz, muhakkak ki Arap olmadıklarını ve Hattîlerin de Halidî olmadığını bilmişlerdi. Yine onlar doğu illerinin Kürdistan ve kendilerinin de Kürt olmadığını bilmişlerdir. Fakat bu iki lâkap ve ünvan, bu aşiretin ağa ve şeyhlerinin işlerine pek çok yaramış, onlara bağımsız beylikler verilmiş, aşiret eradı kendilerine kul gibi el pençe divân dormuş, onlar bu şahsî şöhrat ve menfaat mukabilinde bu yabancı duyguları seve, seve kabul etmişlerdir.

Bugün ortada güneş gibi gizlenmiyecek bir hakikat vardır. Bu gerçek görüş: Dağlı Türk kardeşlerimizin hiçbir aşiret veyahut ailesinin ne Halidî, ne Abbasi ve nede Emevî değil, Türk oğlun Türk olduklarıdır. Koskoca cihanı titreten Gök Hakan Türkün şanlı adı dururken, Türk halkının yabancı milletlerin büyüklüklerinin adlarından şeref ve paye beklemeleri bütün dünya huzurunda gülünç olur sanırım.

KÜRTÇE VE ZAZACA

Bugün Babakürdilerle Kormanço şubeleri adını alan dağlı Türkleri-

imizin konuştuğu dile (kürtçe) Kormancı ve Zazaların konuştuğu dile zazaca denilmektedir. Kormancı dili ilk önce - Kurt baba - Babakürdiler arasında konuşulmuş. Yavuz Sultan Selim tarafından dağıya kaldırılan Türk aşiretleri yani Kormanço şubesi bu dili Babakürdilerden öğrenmişlerdir.

Kormancı - kürtçe, dili aslında tarihte var olan ve herhangi bir millete mahsus olan tarihi bir dil değildir. Yukarı bölümlerde anlattığımız gibi bu dil aslında türkçeden ve sonrası birçok milletlerin dillerinden toplanmış özel bir lisandır. Dağlı Türklerimizin ecdadları olan Hali - Lohorto Türklerinin Asuriler çağında Türk dili ile konuştuğunu yirminci asrın bilginleri ispat etmişlerdir.

Hali - Lohordolar; milâttan bir asır önce ermenilerin idareleri altında sıkışmış, ermeni dilinden bazı kelimeler almış ve ermenilerin çökmesinden sonra İranlilerin idaresinde ve komşuluğunda kalarak, konuşması kolay olan Acem diline özenerek ve haltâ zorlanarak bu dili öz türkçelerine pek fazla karıştırmışlardır. Bu şekilde kurulan kormancı dili, Osmanlılar çağında Babakürdilerin özel lisaneları kabul edilmiştir.

Acemler, Hali - Lohordo Türklerini İranileştirmeye çalıştıkları sırada Part Türklerinden olan Zaza - dümbeli aşiretleri de İran toprağına gelip yerleşmişlerdi. Bu halk hem Acem, hem de Babakürdilerle kaynaşıp her iki dilden ve en çok farisiden aldıkları sayısız kelimelerle öz Türkçe dillerini dolurmuş ve bu suretle Zaza dilini vücuda getirmişlerdi.

Zazalar; Arapların istilâsından ötürü İran'ı terk edip doğunun sarp dağlarına gelip yerleştikten sonra, Türk kültüründen ve haltâ hütân medeniyetten uzak kalan bu ıssız yerlerde kendi keyiflerine göre kelimelere ayrı mânalar vererek, ve sert lehçeler icat ederek çoğu farisice olan Zaza dilini karmakarışık bir hale sokmuş ve her muntaka halkı bu dili başka şekillerde konuşmaya başlamışlardır.

Zazalar Orartodan ayrılıp doğu illerimizin Motki, Çapakçür havalisinin sarp dağlarına gelip yerleşirken, Babakürdiler; Van ve Musul havalsinde Araplarla kaynaşıp lalâm dini ve Arap dilinden aldığı yeni kelimeleri Kormancı diline dizmiş, bu dili; yukarıda yazdığımız şekilde Anadolu'dan gelen Türk aşiretlerine, yani Kormanço şubesine aşılanslardır. Bu şubeye mensup aşiretler yakın çağda Anadolu'dan geldikleri için öz Türkçe dillerinin bir kısmını koruyabilmiş, ve bu suretle Babakürdilerden daha açık bir Kormancı ile konuşmuşlardır. Kormanço şubesine mensup aşiretlerin bugün konuştuğu Kormancı dilinin yüzde altmışı eski Asya ve İç Anadolu Türkçesidir. Bu dilin yüzde kırkı Acem ve Arapçadır.

Babakürdilerin konuştuğu Kormancı dilinin yüzde kırkı, eski Asya Türkçesi, yüzde otuzu Farisice ve yüzde otuzu da Arapçadır. Yurdumuzun Van ili güney bölgesinde Hakkâri, Şernak, Hizan kısmen Bitlis ve Muş, Cizre, Garzan, Beşiri, Midyat, Şemdinan, Van'ın hudut boyunda olan aşı-

reller tamamen bu dille konuşurlar, yukarıda adlarını yazdığımız bu aşiretlere Babakürdiler denir. Bu şubenin Irak ve Suriye hududunda olan aşiretleri, ya tamamen Arapça veya hut yarısından fazlası Arapça olan Kormancı dili ile konuşurlar.

Van ilinin Muradiye, Patnos, Seray ilçelerinde Ağrı - Karaköse, Eleşkirt, Erçiş, Malazgirt havalisinde Bulanık, Hınıs, Karlıova, Karayazı, Viranşehir, Urfa, Sıruç bölgelerinde oturan ve Yavuz Sultan Selim tarafından buralara kaldırılan Türkmen aşiretlerinden olup yukarıda yazdığımız gibi sonundan Kormanço adını alan aşiretlerde, yüzde altmışı Türkçe olan Kormancı dili ile konuşurlar. Bu şubenin de Suriye'ye yakın aşiretleri dillerini Arapçadan doldurmuşlardır.

Zazacaya gelince: Bu dilin yüzde ellisi Acemce, yüzde kırkı, eski Türkçe, yüzde onu Arapçadır. Zazacada olan Acemce kelimelerin çoğu Türk heceleriyle karışmıştır. Sason, Motki kısmen Muş ve Bitlis dağlarında oturan aşiretler ile Lice, Farkın, Hazzo, Diyarbakır havalisinin sarp dağlarında, Genç, Solhan, Çapakçür, Palo il ve ilçelerinin bütün köylerinde oturan Zazalar ve Ergani, Maden, Elâzığ, Mardin havalisinin birçok köyleri Zazaca konuşurlar.

Biz, Kormancı ve Zaza dillerinin şimdiki durumunu yoklarken, bunlardaki eski Türkçe kelimelerin şiveye göre pek çok değiştirildiğini, ve bu dillerin kökünden Türkçe olduklarını ve bazan bir kelimenin ilk hecesinin Türkçe ve son hecesinin Acemce veya Arapça olduğunu görüyoruz. Meselâ: eski Türkçede yigit, Kormancide ağıt, Zazacada igit, ve Türkçede köpek, Kormancide küdik, Zazacada kütik, - eski Türkçede od, Kormancide agir, Zazacada odır, Türkçede eski bir hastalığın adı olan kuru - dert, Kormancide kurredet - kurredert, Zazacada kurredert - karnakısı, Türkçede bir illet anlamına gelen yanıkara, Kormancide anıkara, Zazacada ankara, gibi.

Türkçe kelimelere bağlanan Arabî ve Farisî hecelere gelince; Zazaca ve Kormancide sık sık konuşulan kuru - iftira, destü - gedik, ardu - asman, gblü - çimen, espi - hoz, sorgu - sual, tanazu - şopal, levendü - firar, gibi.

Daha başka meselâ: Türkçede ay, Kormancide hiy - meh, Zazacada, ayma, asma, aşme, geklinde konuşulur. Görülüyor ki aslında türkçe olan bu kelimelerin hepsi de gelişigüzel bir konuşma şekliyle değiştirilmiştir. Yalnız eski Türkçede sonu R. T. P. K. gibi sert ve NA gibi yükseğe kaldırılmış harflerle biten kelimeler, hem Kormancı ve hem de Zazacada bir türlü değişmemiştir. Çor, kor, şor, tor, bor, çir, çeper, çığır, avğır, zencir, çadır, bakır, nahır, ahır, gibi... sepet, şerbet, merék, tezék, kepek, petek, kelek, gerek, ördek, emek, inan, derman, duman, yuman, tufan, aslan, ceylan, can, zozan, gibi...

Kormancı ve Zaza dillerinde gösterdiğimiz bu Türkçe kelimelere benzer yüzlerce örnek gösterebiliriz. Bunlardan başka bu dillerde ev ve aile

eşyası çift koşumu hayvanları ehlileştirme için kullanılan malzeme, kuşlar ve yabani hayvanların ve eski hastalık ve ilâğların, otların, yüzde doksan alları Türkçedir. Bu dillerde, en fazla zerdüşî dinini kutsal türelerinden olan Farsîce kelimelerle, ve daha sonradan Arapçadan alınan dinî tâbirler vardır. Fakat bu dağlı Türkler bu kelimeleri de yine kendi şivelerine göre değiştirip konuşmuşlardır. Meselâ; Farsîce. asuman, Kormançada, azman, Zazacada asmin, ve Arapçada ard-arz, Kormançada erd, Zazacada harî, Arapçada ciran (komşu) Kormançada çinar, Zazacada cirani, Farsîce hüddâ, Kormançada hudî, Zazacada homa-hakko, gibi.

Kürt dili bahainde: M. Riza. Benlik ve Dil Birliğimiz adlı eserinde: Kürt diye anılan bu dağlı Türklerin Zaza ve Kormanca diye ikiye ayrıldıklarını ve bu her iki dilde, ayrı ve çeşitli lehçelerin mevcut bulunduğunu, ve Kürtçenin baş başına bir dil olmayıp, çeşitli dillerden yığılan bir dil yığını olduğunu, Rus ve Alman dillerince bastırılan lûgat kitabında yazılı olan 873 sözden 3080 kelimesinin eski Türk ve Türkmençe ve geri kalanın Rabi ve Farsî dillerinden alındığını, ve bu dağlı Türklerin dillerinin çok değişmesi dolayısıyla, bu eski Asya Türkçesini bugün çok geç ve yanlış olarak konuştuklarını ve iklimin sertliği dolayısıyla bu halkın daima kelimeleri boğazlarından sert ve karışık çıkardıklarını, ve misâl olarak Kürtçenin "Kunt" dedikleri köy, adının aslının Kent olduğunu, ve doktor Firîş ile Profesör Veberin, "Kürt dili bir dil hamuru değil, bir söz yığınıdır." dediklerini ve Kürt dilinin hiçbir tarihi veya herhangi bir milletin bellibaşlı varlığını gösteren bir dil olmadığını ve bu dilin ancak bazı aşiret kavgaları öven destanlardan ibaret kaldığını, ve aslında Türkçe olan bu dilin, Acem komşuluğunda Fars dili ile dolduğunu ve hükûmetin zoriyle yüz benzetişlerini ve dillerini fazlaca değiştirmek ve kendilerine Kürt demek zorunda kaldıklarını, ve sonradan bu dilin Lehordo Türkleri (Kürtler) vasıtasıyla doğu ve orta Anadolu'daki yakın çağ Türk ve Türkmenleri (Kormançolar) arasında yayıldığını ve bugün bu Türklerden İran hududunda olanların fazlası Farsîce ve Arap hududunda bulunanların Arapça konuştuklarını, uzun uzadıya anlatıyor.

Bugün yakından konuşup incelediğimiz Kormançî ve Zaza dilleri, yukarıda açıkladığımız gibi, o kadar karışık ve anlaşılmaz bir hale gelmiştir ki, onu herhangi bir milletin dili olarak vasıflandırmakta büyük bir yanlışlık vardır. Bu dili konuşan Babakürdî ve Kormanço ve Zaza şubelerine mensup aşiretlerin her biri ayrı ayrı şivelerle konuşur, bunlardan pek çokları birbirlerinin konuşmalarını anlamakta büyük bir zorluk çekiyorlar. Her aşiret ve bölge bu dilleri çok çeşit çeşit şekillere sokmuşlar, bu karışık şekiller hiçbir suretle tesbit edilemez. Her boy ve oymak kendi keyfine göre konuşmuştur. Bazen bir aşiret ağasının kendine has olarak çıkardığı edâlar ve gelişigüzel süslü kelimeler, aşiretin içinde halk dili makamına

girmiş, bir hocanın konuştuğu yarım Arabî ibareli bir üslûp, derhal halk tarafından ezberlenmiş bu dillere karışmıştır.

Hattâ Cumhuriyet devrinde büyüklerimizin dile verdikleri önemin tesirleri, hemen bu dillerde kendini göstermiştir. Şimdi doğu illerimizin çoğu ve aydın aileler; aile ocaklarında öz Türkçe konuşmakta ve büyük Dil Kurultayının onardığı birçok Türkçe kelimeler Kormango ve Zaza dillerine karışmış bulunmaktadır.

İlîbîr millet, bu dağlı Türk kardeşlerimiz kadar millî birliğin ana duygularından ayrılmak akîbetine bu kadar uğramamıştır. Araplar; Arabice, Acemler; Farsice ve her millet kendi dilince konuşmakta iken, nasıl olur da, dünyanın en asil ve ulusoylu bir milleti olan Türk, yabancı dillerle konuşmaya tenezzül etmiştir. Bu acı ve ibret verici kusur, bugün düzeltilmiştir. Buna millî bir gayret ve aşk ister. Bizi artık millî vicdan ve sağduğudan ayıracak hiçbir engel yoktur. Bütün dünyada herkes milliyetçidir. Biz bugün herkesten daha çok milliyetçi ve halkçıyız. Bu millî gayret ortada varken en iyisi, bu dağlı Türk kardeşlerimiz kendilerinin ulusoylarına yakışmayan ve bugün hiçbir kıymet ve mâna ifade etmiyen bu söz yığını dilleri sökülüp atmalıdırlar. Ben bunu bir ırkdaş ve yurttaş sıfatıyla, doğu-
nun bütün genç ve asil Türk neslinden rica ederim.

BÖLÜM: II.

Doğu İllerindeki Aleviler, Kızılbaşlar, Bektaşiler

Bütün tarih ve hilginlerimizin bildirdikleri gibi, bugün doğu illerimizin birçok kesimlerinde oturan, Kormanço ve Zaza dilleriyle konuşan, Alevî, Kızılbaş ve Bektaşî diye adlanan halk, tamamen Türktür. Bunlar Oğuz boylarından Selçuk ve Harzem Türklerinden ayrılan Türk ve Türkmen kabilelerdir. Bu kabileler, milâdın 9-10 ve 11 inci yüzyıllarında Türkistan, Horasan, Nişabur ve Harzem ovasından ve kısmen de daha sonra İç Anadolu'dan doğu illerimize gelip yerleşmişlerdir.

Bu bahis üzerinde önemli bilgiler veren Kadri Kemal Kop, (Doğu ve Güney Doğu İllerimiz) ve (Doğuda Araştırmaları) adlı eserlerinde hülasa olarak; Milâdın dokuzuncu yüzyılında Türkistan'dan hicrete başlayan birçok Türk ve Türkmen kabilelerin Anadolu'ya geçtiklerini, ve bunlardan bir asır sonra gelen Kayıhanlılarla birlikte yine birçok Türk oymaklarının Fırat ve Dicle vadilerine göçüp yerleştiklerini ve Alparslan'ın Malazgirt zaferinden sonra, yine Türkistan'dan pek çok Türk boylarının, Selçuk ve Harzem kabilelerin doğunun çeşit oylumlarına, Dersim ve Erzincan havasına gelip yurtlandıklarını ve milâdın on üçüncü yüzyılında Oğuz neslinden olan Ak ve Karakoyunluların Ahlât ve Malazgirt'te kuvvetli bir hükümet kurduklarını, ve on üçüncü yüzyılın başında Moğolların önünden kaçıp doğunun Erzincan, Dersim, Akçadağ, Maraş gibi sarp bölgelerine sığınan aşiretlere, Moğollar, İlhaniler ve Osmanlılar tarafından sayısız zulümler yapıldığını bu kabilelerin Kızılbaş adı altında millî birlikten uzaklaştırıldıklarını, ve doğunun ıssız dağlarına kaçırılan bu Türklerin en çok Osmanlılardan gördükleri sürekli kötülükler yüzünden kendilerini yabancı sanıp millî duyularını ve dillerini itirmekten hiçbir acı ve endişe duymadıklarını Sünnilikle, Şiîliğin karşı karşıya birer siyasi fırka halinde yürüdüğü o çağda, Osmanlı İmparatorluğunun parçalanacağından korkan padişah Yavuz Selim'in, Doğu Anadolu'daki Kızılbaşlığı yoketmek kastıyla harekete geçerek İç ve Doğu Anadolu'daki Alevîlerden kırk bin kişinin canını akıttığını ve 92 - 1504 tarihinde Çaldıran ovasında Yavuz, Şah İsmail'i yenin denerken, Fırat'tan Umraniye'ye kadar ele geçirdiği oylumlarda oturan Bektaşî ve Kızılbaş Türklere çatıp bunları doğunun sarp dağlarına kaçırdığını, bu suretle dağlara kaçıp sığınan bu Türk ve Türkmen boyların,

Selçuklulardan önce doğu illerimize gelip medeniyet kuran Türklerden olduğunu, ve bu Türklerin sonradan bu ıssız ve sarp dağlarda benliklerini kaybettiklerini, yazıyor.

Besim Atalay, (Bektaşilik ve Edebiyat) adlı eserinde: Doğu yaylasında bulunan Alevî ve Bektaşilerle Anadolu'nun çeşit yerlerine yayılan Bektaşî Türkler hep bir soydandır. Yalnız İç Anadolu'daki Bektaşiler, komşuları olan Sünnî Türklerin varlığından faydalanarak Türkçe dillerini sağlamışlardır. Doğunun sarp dağlarına sığınıp Osmanlılardan sayısız kötülük gören Alevîler, İran dilinin tesiri altında kalarak dillerini karmakarışık bir hale getirmişlerdir. Bütün Alevî, Bektaşî ve Kızılbaş Türklerin kabul ettikleri Bektaşilik ananesi içinde henüz Türklerin eski dinleri olan Şamaniliğin akidesi yaşamaktadır. Bektaşî tarikatı Türklerin öz malıdır, Bektaşiliğin mevcut olmadığı çağlarda bile Anadolu'da bugünkü Bektaşî edebiyatına benzer bir edebiyat vardı. Şeklinde uzun uzadıya yazılar yazmış ve bu gerçekliği açıklamıştır.

Emekli Miralay, M. Rıza'nın (Benlik ve Dilbirliğimiz) adlı eserinden hülasa ettiğim yazılarında aşağı yukarı şöyle denilmektedir:

— (Tatarlar Asya'dan garba doğru akışlarında ilk önce Harzem Türkleriyle karşılaşmış pek kanlı bir surette çarpışmışlar. En son Tatar önünden kaçan bu Türk aşiretleri canlarını kurtarmak için doğu illerimizin sarp dağlarına sığınmış huralarda kendilerini müdafaa etmişlerdir. Ve hattâ bu Türk aşiretler bç almak için zaman, zaman bu dağlardan inip Tatar ordularının yollarını kesmiş ve çarpışmışlardır. Bu tarihten bir asır sonra başlayan Timürlenk akınının bütün şiddetiyle yine doğu yaylasında oturan bu Türk ve Türkmen Alevîler uğraşmışlardır. Ve bugün pek yanlış olarak Kürdüstan denilen şarkî Anadolu'nun o günkü sahipleri bu Türk ve Türkmenlerdir. Ve bu kabilelerden bir kısmı, Timur'dan kaçarak doğunun sarp dağlarına sığınmışlardır, doğu illerinin ovalarında kalan ikinci kısım Türk ve Türkmen kabileler, üçüncü defa Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet'in, Akkoyunlu padişahı Uzun Hasan'la Bayburt - Otluk belinde yaptığı savaşta, bunlardan birkaç aşiret İran'a doğru kaçmış, diğerleri doğunun sarp dağlarına sığınmışlardır. Ve Uzun Hasan'dan sonra İran tahtına geçen Şah İsmail, Osmanlı padişahlarının Türkmenleri yoketmek siyasetinden faydalanarak, doğu ve hattâ İç Anadolu'daki Bektaşilerin sevgilerini kazanmıştır. Bu durumdan endişelenen Yavuz Selim Sünniliği ele alıp bu Bektaşî Türkleri yabancı ve İranî saymış ve bunları yoketmeğe kalkışmış kırk bin Türkün kanını akıtmıştır. İç Anadolu, Sivas havalisinde ve Erzincan'da bu salgından kurtulan birçok Türkmen aşiretler, Yavuz Sultan Selime karşı koymak için doğunun Dersim gibi sarp dağlarına sığınmışlardır. Bu halk Yavuz'dan gördüğü kötülük karşısında yüz, dil ve ülkülerini değiştirip, aldıkları Zaza dilini kendi Türkçelerine karıştırmış ve dillerini karmakarışık bir hale getirmişlerdir. Ve bugün Kızılbaş adı

alan bu halk, Hınıs, Varto, Kigi, Dersimi geçtikten sonra, Fıratın sağ tarafında Tercan, Bayburt arasındaki dağlardan, Çardaklı Boğaziyle, Refahiye, Kuruçay ve Kocgiri'den Hafik ve Toros kıyalarına ve Eğir'in şimalinden, Fıratın sağına geçerek Arapkir, Divriği, Kangal dağlarından Malatya'nın garbinden Akçadağ, Elbistan ve Gûrûn dağlarından yine Binboğa dağlarının uzanan oylumlarda ve Kayseri'nin şarkında Kızılırmak sağ kıyısından Akdağmadeni, Yozgat, Kırşehir civarından Haymana'ya kadar sarkan çeşit bölgelerde oturmaktadırlar. Bu halkın çoğu Zazaca ve azı Kermanci dili konuşmaktadırlar.

Kadri Kemal Kop, Besim Atalay, ve M. Rıza'nın yukarıda kûlûsa ettiğimiz görüşleriyle beraber diğer tarihçi ve bilginlerimizin belirttiıklarına bakılırsa, doğu illerimizdeki bu Alevî aşiretler, üyüz yıl öncesine kadar tamamen Türkçe konuşmuş Türkmenlerdir. Bunlar aneak son çağlarda Osmanlı padişahlarından gördükleri kötülük karşısında her şeyden önce Alevîliğe fazla bağlanmış kendilerini ne Türk, ne Kürt, veyahut herhangi bir millet değil, yalnız Alevî bilmişlerdir. Bunlar son zamanda Yavuz Selim'den sonra Kormanço ve Zaza şubelerinden bu dilleri öğrenmiş oldukları halde, Türkçelerini yine bu dillere hâkim tutmuş, kabile, köy, yer, kişi adlarını ve tarikatındaki öz Türkçe türe ve deyişlerini değiştirmeden toplu bir idare değil, birer ayrı aşiret birliği altında yaşamışlardır.

Bu bağımsız Türk aşiretlerini bir ülkü içinde kaynaştıran Alevîlik-Bektaşîliğe gelince: Aşağı bölümlerde hakkında daha geniş bilgi vereceğimi ümit ettiğim bu tarikat, milâdan 11 inci yüzyılında aslından Şîâ ve Caferî mezhebi kanalımdan Türkistan'a süzen Alevîliğin, tasavvuf ve vahdeti vücud esasından doğmuş, Türk bilginleri buna atalarının eski dinleri olan Şamanîlikten bazı kaideler karıştırarak, Horasan, Nişabur ve Türkistan'daki aşiretler arasında yaymışlardır. Hak yolunda fânî olmak anlamına gelen bu tarikat; ilk önce Seyyitlerin Abbasîler tarafından sıkıştırılarak Türklerle iltica etmeleriyle ve büyük serdar Horasanlı Ebûlmüslim'in, Abbasi halifesi Ebûcaferî - Mansur'un sarayında babaağlılıkla şahadetinden sonra, Arapların hem Türkleri, ve hem de Seyyitleri yoketmek siyasetini gütmeleriyle başlamıştır.

Bu tarikatı Türkistan - Horasan'a Nişabur ve havalisine yayanlar; Seyh Lokmani Horasanî, Ebûlhasımî - Gûrgânî, Muhammedi - tusi, Seyh Abdülfarmidi, Seyh Bayezidi - Eestami, Ebûlhasani - Harkani'dir. Bu tasavvuf akidesinin ikinci, üçüncü, dördüncü şubeleri Erdebil, Geylan ve Belh tekkeleridir.

Bu akide ve tarikat Türkistan ve İran havalisine tamamen yerleştiktikten sonra büyük Türk bilginini Haca Ahmedî Yesevî onu daha fazla genişletmiş, esaslı bir tarikat halinde, o gün Arapların, Abbasîlerin, Emevîlerin bir yoketme âleti gibi ellerinde kullandıkları şariatın fetvalarına karşı, millî bir siper gibi kullanmışlardır. Bu tarikat birçok kısımlarda

şeriatı mugayir, milli bir vicdan, ilâhî bir duyuş, ve Türk kültürünü, yabancı dillerin tesirinden kurtarmak için, milli bir ülkü şeklinde tanzim edilmiştir. Hacı Ahmet bu tarikat ve ülküyü kendisinin damadı ve sırdaşı olan Hacı Bektaşî Veliye teslim etmişti.

Daha Hacı Bektaş doğmamışken yukarıda adlarını sıraladığımız Türk tekkiye ve bilginlerinin elinden bu tarikatı kabul eden birçok Harzem ve Selçuk kabileleri Milâdın 12-nel yüzyılı başında Horasan'dan doğu illerimize göçmüşlerdi. Aşağıda gelecek bölümlerde, doğu illerimizin tarihî olayları arasında göstereceğim bilgelere anlaşılabileceği gibi, Horasan'dan doğu yaylamıza göçen bu aşiretler, birer tarikat halifesiyle gelmiş ve bu halifelerin müşâhitlik veya rehberliği 628 - 1212 tarihinde Selçuk Sultanı Alâettini - Keykubat tarafından tasdik edilmiştir. Alâettini'nin bunlara verdiği tarihî şecerelerde: birçok Türk aşiretlerini bu babalara çirak hakkını vermeye mecbur tutmuş, bu kabileleri, müşâhit ve rehberlerin manevî nüfuzlarına teslim etmiştir. Aradan bir asır geçtikten sonra, Mevlâna Celâlettini - Rumi'nin habası olan Muhammed Bahâüddin Belh şehrinden ve Hacı Bektaşî Velide birkaç yıl sonra birçok Türk halife ve aşiretleriyle birlikte Nişabur'dan harekete geçerek tarikatlarını doğu illerindeki Türk boyları arasında yayarak İç Anadolu'ya geçmişlerdir.

Daha önce tasavvuf ve vahdeti vücud felsefesini Horasan ve havâlisinde kabul edip tarikat pîrleriyle doğu illerimize gelen ve Alâettini-Keykubat tarafından bu tarikatın müşâhitlerine bağlanan Türk aşiretleri; ikinci defa bu tarikatı - Bektaşilik - ünvanı altında Hacı Bektaşî Veli'den kabul ettikten sonra, o çağda doğu illerine akan Moğolların akınlarına uğrayarak Dersim, Akçadağ ve Maraş havâlisinin dağ eteklerine doğru kaçmışlardı. Bir müddet sonra başlayan Timur'un istilâsı, dağ eteklerine sığınmış bu aşiretlere birkaç aşiret daha katmış ve en son Yavuz'la Şah İsmail arasında savaş başlarken, Yavuz İç Anadolu'daki Bektaşileri kırmış, Sivas, Kemah, Erzincan ve hattâ Dersim civarında bu dağlı Bektaşî Türklere saldırmıştı. Bu aşiretler Yavuz'la çarışarak ve kanlı savaşlar yapıp eteklerden; Dersim, Akçadağ, Gürün ve Maraş dağlarına kaçıp kuytu meşelere ve sarp kayalara sığınmışlardı.

Bu tarihten sonra Yavuz'un Mısır'dan Hilâfeti alması ve kendisine bir Türk hakanı değil, bir İslâm Halifesi ve padişahı sıfatı takınması, devlet idaresinde din ve şeriatın yürürlüğe girmesi, hükûmetin resmî dilinde Arapça ve Aremcenin yerleşmesi, Osmanlı İmparatorluğunun Türk-İk duyurusunu tamamen yıkmış ve yoketmişti. Artık devlet tabasına Sünnî Türkler, ve doğunun sarp dağlarına kaçıp sığınan Alevîlere Kızılbaş, Rafîzî, Zındık ve Kürt diye çeşit adlar takılmıştı. Bu zümrenin malı ve canı, devlet ve tabası gözönünde helâl görülmez, birçok Osmanlı padişahı, böylece tanıdıkları ve Türkten ayrı bir yığın sandıkları bu Alevî-Bektaşî Türkler üzerine ağır ordular sevk ederek aradan kanlı boğuşma-

lar olmuştı. Bu yeni kanlar döküldükçe dağlardaki bu Türk aşiretleri yüreğinde içli kin ve düşmanlıklar kökleşmiş, bunların Türklüğe doğru millî duyguları tamamen silinmişti.

Bu dağlı ve Alevî Türkler Yavuz Sultan Selim devrine kadar tamamen Türkçe konuşur ve Türk olduklarını bilirlerdi. Yavuz'un Sivas, Erzincan ve Kemali kalesinde ve Dersim eteklerinde bu halkı kırmaya başlayıp katli-âmlar yapması, bu aşiretleri Türklükten ürkütmüş, bunlar artık kendilerini Türk değil, Alevî olarak kabul ederek millî birliğe karşı nefret duymuş, ve o çağda Palo, Çapakçür bölgelerinde oturan ve Yavuz Selim'den iyilikler görmüş olan eski Part Türklerinin Zaza, Dümheli şubesi halkıyla temasa gelmiş ve bunların Zaza dilini, öz Türkçeleriyle karıştırıp yüzde yetmişî Türkçe olan bir Zazaca ile konuşmağa başlamışlardı.

Bu Alevî aşiretler, Alevîliğin kendileri için doğurduğu bu felâketten bıkınarak, devlet ve Sünnîlikten gördükleri yoketme siyaseti karşısında, onlara Osman ve Yezit, diye hitap etmiş, kendilerini de ne Türk, ne Kürt, ne İslâm, yalnız Alevî, Bektaşî ve Hüseynî olarak bilmişlerdir.

Sultan Hamit devrine kadar Kürtlük bu aşiretlerin hatır ve hayalin-den geçmemiş, ancak Sultan Hamit, doğudaki Kormanço şubesine Hamidiye alayları kaymakamlık ve paşalık rütbelerini dağıtırken, Alevîler de bu payelere imrenerek Erzincan'a yakın olan bir takım aşiretler, biz de kürdüz demişlerdir. Bunlardan Kocgirili Mustafa Paşa ile Çarekli Haydar beye hirer rütbe verilmekle iktifa edilmişti.

Yukarıda açıkladığım gibi Türk kültüründen ve millî duyuştan uzaklaştırılan Alevîler: Zazaca ve Kormanço dillerini öğrenmek zorunda kaldıkları halde, yine de Türkün inan ve ekidesini, ve Türk dilini kutsal bilmiş ve Bektaşî tarikatında mevcut olan Türkçe gülbank ve tüveleri deyiş, nefes ve aynicem'deki edep, erkân usullerini ve millî tüvelerde, Şamanîlikten kulan birçok eski Türk âdetlerini ve aşiretlerinin soy, boy, kadın, erkek, kâş ve yurt adlarını yabancı kelimelerden saklamışlardır. Bu halk konuştuıkları Zazacanın yüzde yetmişini Türkçe ile doldurmuş ve tarikat âyinindeki Türkçe deyiş ve merasimi Kur'anın âyetleri kadar mukaddes saymış, hattâ bunlar, Muhammetle Alinin aralarındaki gizli konuşmalar da Türkçe konuştuıklarına itikat etmişlerdi.

Akçadağ, Maraş, Zaza, Gürtün ve Sivas'ın diğer çevrelerinde oturan Alevîler komşuları Kormanço şubesiyle temasa gelerek Kormanço dilini öğrenmişlerdir. Bunların konuştuıkları dilin yüzde sekseni Türkçe ile doludur. Bu halk, aynı zamanda kendi aralarında hem Türkçe ve hem Kormanço dilleriyle söyleşir, çocuklarına her iki dili de ana lisanı gibi öğretirler. Bu aşiretlerin aydınları neakları hakkında ve toplantılarda tamamen Türkçe konuşurlar.

Dördüncü Sultan Murat doğu illerimizdeki Alevî aşiretler hakkında millî bir duygu beslemiş, onları okşamıştır. Bu padişah 1044 - 1628 tari-

hinde Dersim'deki Türk aşiret ağalarının bir kısmını Erzincan'da huzuruna kabul ederek, bunların doğu yaylasının geniş ovalarına çıkmasını teklif etmiştir. Bu tarihten sonra Dersim'den ayrılan yirmi kadar Türkmen aşireti, Hınıs, Varto, Tercan, Kiğı, Dayburt, Erzincan, Erzurum, Sivas'ın ova ve dağ eteklerine yayılmışlardır (1).

Bu aşiretler, bu suretle doğu illerimizin birçok geniş yaylalarına yayıldıktan sonra yine Osmanlı padişahlarının ve en çok Sultan Hamid'in birçok zulümlerine uğramışlardır. Sultan Hamit, dağb Türklerin Kormança şubesinden 36 süvari Hamidiye alayı teşkil etmiş, bu alayları Alevi aşiretlere saldırmıştır. Sultan Hamit'ten aldıkları paye, rütbe, silâh ve salâhiyetle daliren Hamidiye alayları, Kızılbaş Türklerin mal ve canına kastedip bunların köylerine saldırmış yıllarca ardı arkası gelmeyen akınlar olmuş, sellercesine kanlar akmıştır. Sultan Hamid'in içi bu kadarla serinlememiş, bir kerre de bütün Hamidiye alaylarını Dersim üzerine tahrik etmiştir.

Doğu illerimizdeki bu Aleviler hariçten bu çeşit zorlamalar altında akışırken, iç yaşayışlarında da, birçok güçlükler altında ezilmiş Türklükten gelen saf akide ve inanlarını bozarak milli birlikten uzaklaşmışlardır. Şöyle ki, yukarılarda açıkladığım gibi bunların kendilerini yalnız Alevi bilmeleri, ve Alevi - Bektaşî akidesine göre Hazreti Peygamber ve İmam Ali evlâflarına karşı sonsuz bir sevgi ve saygı göstermeleri, rastgele ben Seyyidim diyen bazı Alevi babalarının işlerine yaramış, bunlar aslen Türk oldukları halde neseblerini Peygambere kadar uzatıp halk üzerinde büyük bir nüfuz kazanmışlar ve asırlarca halkı birtakım vergilere bağladıkları gibi, Bektaşîlik ve Türk innaş ve akidesinin aslından olmayan birçok hürâfat ve batıl türeleri Alevîlik âyinine sokarak, onların maddeten, mânen zarar görmelerine ve Türk milletinden tamamen küskün kalmalarına yardım etmişlerdir.

Bu suretle babaların, ve toplu yaşamak için de aşiret ağalarının nüfuzları altında sıkışan Aleviler, doğu illerimizin çeşitli bölgelerinde ve en çok Dersim dağlarında derebeylik idaresi altında yaşatmış, her aşiret ağası kabilesine istediği gibi hüküm ve buyruğunu yürütmüş, ve onların sırtından geçinmiş ve öz menfaati uğrunda diğer bir aşiret ağasıyla uyuşamamış, nihayet türlü aşiretler arasında başlayan iç savaşları yıllarca sürmüş, bu yüzden yüzlerce Türkün kanı akmıştır.

Aşiret ağaları ve babalar müşterek menfaatlarını korumak için daima birlik olmuşlar, genel durumda aşiret eratını, halkı, hükümetten, Türklükten ürküterek onları şekâvet ve soygunculuğa sevk ederek en son millî hükûmete karşı ayaklanmaya ve felâketlerine sebep olmuşlardır.

Bu satıra gelinceye kadar yazdığım yazılarda: Doğu illerimizde oturan Alevi ve Bektaşîlerin Türklüklerini, gerçek menşe, soylarını ve oturdukları bölgeleri, dil ve tarikatları hakkında biraz bilgi vermiş olduğumu

(1) Tarihî olaylar arasında bu aşiretlerden bilgi verilecektir.

sanırım. Biraz da, bu zümrenin inanışları, Alevi ve Bektaşî esrarı, ve aşiret adları üzerinde durmayı ve bunlar hakkında yazılan muhtelif eserlerde yürütülen türlü düşünceleri karşılaştırıp bu konuyu daha fazla genişletmeyi faydalı buluyorum.

İlk önce bu konuyu, ve en fazla doğu illerimizdeki Alevî - Bektaşî halkı ilgilendiren Erzincan tarihini ele alalım: 15-Ağustos-1931 de bu tarihi yazan eski Erzincan Valisi Ali - Kemali, bu eserini yabancı bir silâh gibi Dersim halkının ellerine uzatmış, onları Kürt, Kızılbaş diye vasıflandırıp Türklük duygularını tamamen silmiş, yanlış duygularını kabartmış, ve belki de bu halkın son felâkete sürüklenmelerine sebeb olmuştur. Şöyle ki:

Ali - Kemali, tarihinin birçok bölümlerinde Dersim'deki Türk aşiretlerini Kürt, Seyyit, Emevi, Arap diye vasıflandırırken, milli hürâfeler bahsinde; bu halkın hiçbir tarikat ve eski Türk ananesine bağlı olmadığını ve ancak bunların kendilerince icat ettikleri birtakım bâtil akideler altında yaşadıklarını iddia ettikten sonra, ırkları hakkındaki hürâfede: — Kalmamsır, adlı bir Kürt veya Seyyidin, Horasan'dan gelerek Dersim'in Kalmamsır köyünde oturduğunu ve bu köyde kızını yanındaki hizmetçisi Şeyh Hasan adlı bir adama verdiğini, Şeyh Hasan'la bu kızdan türeyen, Keleşuşağı, Baluşağı, Abasuşağı, Gâvusuşağı, Koçuşağı, Suranuşağı, Demenânîuşağı, Rezkârûşağı, Karahâlıuşağı, Gülbîuşağı, Seyitkemalûşağı, Laçınûşağı, Ferhatûşağı, Kârikâlıuşağı, Kurmeşelîuşağı, Bütükâhinîuşağı, Arslanuşağı, Maksunûşağı, Bahtiyarûşağı, Hayderanî, Lolânî, Arîlî, Demenânî, Şahvelîyanî, Alanî, Hıranî, Küreyşanî, Rutanî, Balabanî, Caferî, Sisanî, Şadîlî, İzollu, Çarîkî, Hormekî, Kimsorlu, kardanî, Şeyh Mahmudanî, Memânî, Suranî, Maskanî, Hıdikanî, Hasananî, Okeîyanî, Gâzîlî, Dersimî, Lertîkî, Zimtekî, Kobatî ve Pilvenk aşiretlerini de (Dersimî) diye anıldıklarını bildiriyor.

Erzincan tarihinin kayıt ettiği bu iddia tamamen asılsız olsa gerektir. Bir kere Horasan'dan gelen bir adam Kürt olamaz. Sonra Kalmamsır'da bir kürt veya Seyyit adına benzemez. Nihayet dört-yüz yıl içinde Kalmamsır'la Şeyh Hasan'dan Dersim'deki sayısız aşiretler türemezdi. Biz bu aşiretlerin çeşit çağlarda Horasan, Türkistan'dan akıp gelen Oğuz boyları, Selçuk, Harzem, Ak ve Karakoyunlu Türklerden köptüklerini, ve bunların ardına Dersim dağlarına gelip sığındıklarını, aşağılarda yazacağımız tarihî olaylar arasında belirteceğiz. Kalmamsır'la Şeyh Hasan'dan ibaret olan bir ev halkının yalnız başına gelip bu korkunç dağlarda barınmaları akla sığmaz. Ancak bu iki kişinin Türkistan'dan gelip Dersim'e sığınan Türk boylarından birisinin başı olduklarına inanılır ve inanılabilir.

Erzincan tarihi; Şeyh Hasanî ve Dersimî şubelerine ayırdığı aşiretlerden birçoğunu Kürt, ve birkaçını da Emevîlerden Zor Zalim adlı bir şahsın sülâlesinden ve hazırlarını da, Seyyit olarak vasıflandırıyor, Maz-

girt civarında oturan İzollu aşiretini Hazollo diye kahul ediyor. Halbuki, Elâzığ'la Malatya arasında ve Diyarbakır'la Siverek'in birçok köylerini dolduran Hazollu aşireti dağb Türklerimizin Kormanço şubesine mensup Sünnî bir aşirettir. İzol kabilesi, Koçgiri, Hornek, Hıran şubesine dahil Alevî ve Türkmen boydandır.

Erzincan tarihini Kürt diye vasıflandırdığı Hornek, Hıran, Koçgiri, İzol, Karsanlı, Şadili, Arılı, Alanlı, Demenanlı aşiretlerinin Horasan'dan gelip Dersim dağlarına sığındıklarını, Alâettini - Keykubat tarafından Der- viz Beyaz adlı bir Alevî bahasına verilen tarihi bir secere ispat etmekte - dir (1).

Erzincan tarihini Dersimli ve Kalmamsır şubesine ayırdığı Balaban aşiretinin Dimtoka'dan gelerek evvelâ Dersim'e ve sonra da Balaban dere- sine yerleştiklerini birçok tarihler yazar.

Yine Erzincan tarihini, Kalmamsır ve Dersimli şubesine ayırdığı Hasananlı, Okçıyanlı, Gâzili, Zimtekli, Lertikli aşiretlerinin de, ne Dersim- li ve Kalmamsırlı ve ne de Alevî olduklarını ve bu aşiretlerden Hasananlı aşireti; Doğu Malazgirt'te oturan Kormanço şubesine mensup on bin nüfus- lu bir kabiledir. Akçıyonlu, Lertikli, Zimtekli, Lertikli oymakları Zaza - Dömbelli şubesine mensup Sünnî aşiretlerdir.

Erzincan tarihi, bütün kısımlarda, Erzincan, Dersim, Sivas ve doğu- nun muhtelif bölgelerinde oturan ve bu illerde Türk unsurunun çokluğunu teşkil eden bütün Alevî aşiretleri Kürt diye vasıflandırdıktan sonra, Ya- vuz Sultan Selim'in icraatı fasullarında hâlâ doğu illerimize de Kürdistan demekten kendisini alamamış, bu halka Kürt, Kızılbaş ve yurtlarına Kür- distan adlarını perçinliyerek onları Türklüğe ve Türklere karşı düşman safına yerleştirip bu gayretle yersiz hükümlere girişmiştir.

Bu tarihi yazan vali Ali Kemali, Yavuz Sultan Selim'in İç Anadolu'da, Sivas, Erzincan ve Kemah kalesinde bu Türk aşiretlere çaldığı kılıcı yerin- de buluyor ve bu darbelerden sevinir gibi, katliâmları tavsif ederken, Kı- zılbaş kafasından minareler yapıldı diyor.

Evet, kahraman Yavuz'un, İran tahtına, ve bütün yabancı hasımla- rına çaldığı o kudretli kılıç, ve dünya kahramanları içinde yaptığı eşsiz yi- ğitlik ve mertlikle övmek her Türkün hakkıdır. Biz yalnız idarî ve millî bakımdan Yavuz'un, Türklere ve Türklüğe çaldığı kılıcı övmeyiz, ve se- vinmeyiz. Çünkü Hilâfetin zehriyle sulanan bu kılıç, iki baştan Türk ka- nını akıtmıştır.

Yavuz'un kudretli kılıcı altında ezilerek doğunun sarp dağlarına ka- çan, dillerini ve millî duygularını bu çeşit zorlamalar altında kayhedip Kızılbaş adını alan bu aşiretler, Erzincan tarihini dediği gibi Kürt, Kızıl- baş ve dinsiz değil, özbeöz Türk ve Türkmen olan Alevî ve Bektaşilerdir. Bunların oturduğu yer Kürdistan değil, doğu Anadolumuzun bölünmez bir

(1) Bu secerenin bazı tarihî kısımlarını aşağı fasullarda kitabımıza alacağız.

parçasıdır. O şerefli yurt parçası, karış, karış bütün tarih boyunca Türk kaniyle sulanmıştır. Doğu illerimizin yüksek dağlarında, dar geçitlerde, özel tepeler, pınarbaşlarında yapılmış binlerce mezar ve çavirmelerde yüzbinlerce Türk şehidi yatıyor. Bu illerin bütün dağ ve ovaları hâlâ bu mukadder Türk şehitlerinin adlarıyla anılıyor, Munzur dağları, Bağır - baba, Düzgünbaba, Sultanbaba, Bayındırhaba ve bunlara benzer yüzlerce canlı eser meydanda gözleri kamaştırmaktadır. Bu canlı eserler ve gerçeklik, yalnız Alevilerin bulunduğu bölgelerde değil, doğu illerimizin bütün kesimlerinde bütün ihtişamıyla kendisini göstermektedir. Doğunun her dağında, ovasında, köyünde, kasabasında birer Türk hanı, hakani, boybeyi, ilağası yatıyor. Daha dün yani 1938 yılında Atatürk heykelinin kuruluşu için, Muş hükûmet konağı karşısında açılan meydana bir metre derinlikte meydana çıkan Halil bey ibni Belitan adlı bir Türk hanının mezar taşı üzerinde şu Arapça yazılar görüldü:

(Hazihi, liravzatul - muttahara velmiratül - celilil - münever, Biemril - celil merhum, hirrahmetil celilil - mübin. Elneziril - meşur. Halil bey ibni mağfurul - Biltan. Ve hüvve min sulâletül Bayındırhan. Tâbe şacâh, kâd hakemedü fil - Medinetü Muş. Mahsura leşireteyni.

Mâte fişşehri mübarek gayeyi şabanu - Muazzam Fİ, tarih. Sabâ Samânine mite hicri.)

Bayındır han sulâlesinden olan Halil bey ibni Biltanın 780 inci hicri tarihinde Muş'ta hükûmet sürdüğü ve orada vefat ettiği sabit oldu.

Ele aldığımız bu konu üzerinde gerçek bir eser yazan Kadri Kemal Kop, Doğuda Araştırmalarım adlı eserinin onuncu sahifesinde:

(13 - üncü asrın sonlarında Oğuz ailesinden olan Ak ve Karakoyunlu Türkleri, akın, akın doğu vilâyetlerimize ve ezümle Van gölü garbına ve Dersim cihetlerine taşdılar, ve istilâ ettiler. Fırat ve Dicle vadilerinin yukarı kısımlarına yerleştiler. Hattâ Karakoyunlular bu sırada Ahlat ve Malazgirt'te kuvvetli bir hükûmet kurdular.)

Kadri Kemal, yine bu eserinin Alevilere ait faslında:

(Maraş, Dersim, Akçadağ yaylalarında oturan birçok Türk kabileleri Kızılbaşlığı almışlardır diye Osmanlılar Türkten ayrı bir yığın sanmışlardır. Bunlar da, kendilerini öyle sanmış ve zamanla öz dillerini itirmekten bir acı ve endişe duymamışlardır.) Diyor.

Sayın bilgin Besim Atalay, Bektaşilik ve Edebiyatı adlı eserinde: — Öz Türk soyundan olan Bektaşî, Alevî ve Kızılbaşların bir buçuk milyon nüfusları olduğunu ve bu miktarın yediyüz bininin Zazna ve Kürtçe, sekizyüz bininin de Türkçe konuşmakta olduklarını, ve Anadolu'da bulunan Bektaşî Türklerin, ırkdaşları olan Sünnî Türklerin varlığından faydalanaarak ana lisanlarını kurdıklarını, doğu Anadolu'da bulunan Alevilerin de komşuları olan Kürt kabailinin âdetlerine uyarak ve İran edebiyatının tesiri altında kalarak lisanlarını karmakarışık bir hale getirdiklerini, ve bu

kısım Alevilerin konuşmakta oldukları Zazacanın yüzde altmışının da Türkçe kelimelerle dolu bulunduğunu hülâsa ederek Dersim'deki aşiretleri bu kısma dahil ediyor.

Erzincan tariki, birçok kesimlerde, mezhep bakımından doğu illerinde ve Dersim'de bulunan Alevilerin Şîâ ve Hanî akideli olduklarını ve bunların bu gayretle Şah İsmail'e yardım ettiklerini, ve bu yüzden Yavuz'un kahrına uğradıklarını yazmaktadır. Halbuki; tarih bize gösteriyor ki, Fatih Sultan Mehmet, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Han'ı Bayburt Otluk belinde yendikten sonra Osmanlı idaresine geçen ve hattâ İkinci Bâyezit devrinde büyük bir varlık gösteren doğu beylikleri, her zaman Osman oğullarına yardım etmiş ve Erdebil tekkesinin eski müridi olan Harput hâkimi Zülkadir oğlu Alâvüddevle bile kızını Şah İsmail'e vermiş, yererek onunla çarpışmış, Yavuz Sultan Selim'i Şah İsmail'e tercih etmiştir.

Yavuz'la Şah İsmail arasında savaş başlayınca Şah İsmail'in ordusunda bulunan İran ve Azerî Türklerden başkası Şah İsmail'e yardım etmemiştir. Yavuz harekete geçerken, o çağda doğu illerimizde bulunan Ak ve Karakoyunlu beyliklerden kopmuş aşiretler, Zulkadiroğulları idaresindeki oymaklar, ve Oğuz boylarına mensup çeşit Alevî kabileler, Yavuz'a karşı bir Türk hakanına yakışır itaat ve sempatiyi göstermişlerdi. Çağu Alevî ve Bektaşî olan bu Türk aşiretler, Şah İsmail'in de bir Türk, ve hattâ birçok Türk aşiretlerini ırşat eden bir tarikat müşşidinin oğlu ve Erdebil tekkesinin sahibi olduğunu, ve Türkleri Alevilik perdesi altında birleştirmeye çalıştığını biliyorlardı. İq ve gerçeklik böyle iken, bu Alevî ve Türk aşiretler; yalnız Şah İsmail'in İran ordusu bağında bulunan bir İran şahı olduğunu düşünerek ve Yavuz Selim'in de bir Türk hakanı olduğunu bileerek Yavuz'a uymuşlardı. Eğer böyle olmasaydı, bu Türk aşiretler daha önceden gidip Şah İsmail'in ordusuna katılmazlar mı idi? Halbuki onlar Yavuz'dan hiçbir güphe ve korku çekmemişlerdi. Heride uğrayacakları felâketi hatır ve hayâllerine bile getirmemişlerdi. Yavuz Sivas'a doğru hareket ederken, yolda uğradığı bu Alevî Türkleri katli-âm etmemiş olsaydı, şüphesiz ki, onlar padişahın ordusuna katılarak Şah İsmail'in karşısına çıkacaklardı. Fakat böyle olmadı, Yavuz onları öldürdü, korkuttu, kaçırdı, onlardan, canlarını kurtarmak için Kemah kalesinde ve doğunun birçok yerlerinde Osmanlı ordusuna karşı koydular. Ve padişahın korkusundan Dersim ve Akçadağ gibi sarp dağlara kaçıp sığındılar.

Dersim, Erzincan ve Sivas havalisinin sarp dağlarına sığınan bu aşiretler, bir asır içinde temas ettikleri Kormançe ve Zaza şubelerine mensup kabilelerin dillerini öğrenmeye başlamış, bu dili öz Türkçelerine karıştırmış, ana dillerini karmakarışık bir hale getirmişlerdi. Bu halk geçmiş yüzyıllar arasında Yavuz Sultan Selim'den ve ondan sonra gelen Osmanlı padişahlarından gördüğü sonsuz zulüm ve yoketmeler karşısında millî duygularını ve Türklüklerini unutmuş, kendilerini ne Kürt, ne Türk, ve ne de

Arap sanmış, ancak Alevî olduklarını kabul ederek Osmanlı Türklerine, Osman, Yezit, diye hitabetmişlerdi. Hattâ onlar son zamana kadar Osmanlı hanedanının Halife Osmanın zürriyeti olarak bilmişlerdi. Ve bu gayretle de hiçbir zaman Osmanlı idaresine ısrırmamış daima güvensizlik ve korku içinde yaşamış ve sırası geldikçe hükûmete karşı koymuşlardı.

Bu halk, bu kadar zorlamalar altında yine Türk kültürüne karşı sadık kalmış, köy, dağ, ova, bucak, bölüm, kadın, erkek adlarında ve isim-kasılarda, olan pek eski Türkçeyi ve Bektaşilik tarikatındaki Türkçe edep-erkân türlerini canlarından daha kıymetli saklamış, bunlara Kur'an âyetleri kadar kudsiyet vermişlerdi. Bütün sohbet ve âyin toplantılarında Türkçe bir deyle veya gillbânk ekundu mu, oradaki kelimelere karşı el bağlar, kelle kesilir ve o buyruğa göre hareket edilirdi. Halk millî destanlarını ve aşîret yiğitlerinin menkıhelerini Türkçe kelimelerle nakışlar, onlara güzide bir edebiyat süsünü verir, ve hiç Türkçe bilmeyen bir dağlı, konuyurken, farkında olmadan konuştuğu Zaza dilinden yüzlerce eski Türkçe kelimenin ağzından fışladığı görülmüştü.

Yavuz Sultan Selim'le Şah İsmail'in siyasi çarpışmalarından sonra Anadolu'da vedoğu illerimizde korkunç bir sığata bürünen Alevîlik, ve Sünnîlik dâvalarında her iki tarafın ve en çok Alevîlerin uğradıkları zarar pek büyük olmuştur. Doğunun sarp dağlarına kaçıp canlarını kurtaran Alevîler; canlarından daha kıymetli olan öz Türkçe dillerini kaybetmiş ve üstelik de sık sık, katli-âmlara uğramışlardı. Rum-ili, İç Anadolu, Sivas, Tokat, Çorum, Yozgat, Aydın, İsparta gibi güney Anadolu'ya dağılan Alevîler, tarihin muhtelif çağlarında Osmanlı padişahları tarafından ezdirilmiş, öldürülmüş ve fakat öz komşuları olan Sünnî Türklerin varlığından faydalanarak öz dillerini, millî birlik ve varlıklarını koruyabilmişlerdir.

Rumeli ve İç Anadolu'da kalan Bektaşî ve Alevîler öz dillerini, Türkün eski şiir ve edebiyatını kurmak suretiyle millî ozanlar yetistirmiş, bu ozanlar birer halk şâiri, Bektaşî habası ve millî şâir olarak kültürlülmüze büyük hizmetler yapmışlardı. Bu kısım Alevîler, Osmanlı padişahlarından gördükleri sayısız kötülük ve zulüm karşısında devlet idaresine, ve Sünnî Türklerle karşı çok içli ve gizli bir kin beslemişler ve gördükleri acıyı zaman, zaman şiirlerinde ağza vurmuşlardı. Bu halkın o çağlarda taassup yüzünden ne dereceye kadar hırpalandıklarını ifade eden Kadri Kemal Kop, eserinin 50 - nci sahifesinde:

(İlk çağlarda doğu Anadolu'da, sonraları Rumeli'de, ve arıdırta orta Anadolu'da Türkmen Kızılbaşlar çok acıklı bir biçimde kırılıp geçirilmişlerdir. Hıdır Paşa adlı bir sefta yetişmesi, önce Rumeli'de sonra da Anadolu'da ve Sivas taraflarında Kızılbaşları yoketmeyi buyruklaımsı, Hıdır Paşa bu işte çok canlar yakmış ve pek çok hark yıkmıştır. 9 - uncu yüzyıllardan sonra Osmanlılar tarafından Şîî Türkmenlere karşı gıldülen bu süreklı kötülük ve yoketme siyaseti özge bir korkunçluk gösterir. Bu si-

yaset Türkmenleri Osmanlılardan soğutmuş ve uzaklaştırmış ve onları öz ulusal varlıklarını gizlemeye, hele Türkçeden ayrı diller bile öğrenip konuşmağa zorlamıştır.) diyor.

Kadri Kemal Kop, 17-nel asır Bektaşî ozanlarından Pirsultan Abdal'ın, Hıdır Paşa'nın zulmuna karşı haykırışını aşağıdaki beyitle bize gösteriyor.

Hıdır Paşa bizi berdar etmeden
Açılın kapılar Şaha gidelim.
Siyaset günleri gelip yetmeden,
Açılın zindanlar Aliye varalım.

Kalenin kapısı dağdır açılmaz,
Yüksek penceresi Şaha bakılmaz
Bir benim ölümümle cihan yıkılmaz
Açılın kapılar Aliye gidelim.

Her nereye gitsen yolum dumandır,
Kement boynum kesmiş halim yamandır.
Bizi böyle kolan ikrar - imandır.
Açılın kapılar Hakka gidelim.

Bu zindanda Hakka eylerim niyaz,
Yıkılsın viran olsun şu kanlı Sivas
Kâtip ahvâlimi Şaha böyle yaz:
Yıkılın zindanlar Şaha varalım.

Gönül çıkmak ister Şahın köşküne,
Can boyamak ister gönül müşküne;
Kim hakacak benim gibi düşküne (1)
Açılın kapılar Şaha varalım.

Pir Sultan Abdalın hey Hıdır Paşa
Görki, neler gelür sağ olan başa,
Hasret koydun bizi kavmu - kardaşa
Kâtip ahvâlimi Şaha böyle yaz.

Biz, Bektaşî edebiyatı numunelerini incelerken çeşit çağlarda söylenmiş buna benzer acıklı deyiş ve nefeslere sık, sık rastlıyoruz. Yine Sivas'ta Abdal Pir Sultan'dan sonra asılan Kanber oğlu ile Selânik'ten Kütahya'ya

(1) Kadri Kemal Kop eserinde Pir Sultan Abdal'ın iki deyişini birleştirerek yazmıştı. Ben bunların eksik kalan parçalarını da ekledim.

gelip oruç yediği için boğazına kurşun akıtılıp öldürülen Deli Şükrü baba-
nın beyitlerinden bir tanesini de ben kitabıma yazıyorum:

Şaha doğru giden kervan,
Şeritten al indir beni
Düşmüşüm elden ayağa,
Al elimden kaldır beni.

Al elimden düşmiyelim,
Doğru yoldan şaşmıyalım,
Derdimiz çok taşmıyalım,
Böyle hildir Şaha beni.

Al elimden ferman eyle,
Gel derdime derman eyle
Götür Pire kurban eyle
Üldür derse öldür beni.

Arıyım baldan ayrıldım,
Bübbülüm gülden ayrıldım,
Bir şirin dilden ayrıldım
Gülüstana kondur beni.

Yandısefilin yandı hağrı
Derdime tay olmaz ağrı
Çek katırı Şaha doğru,
Önüsıra söyle beni.

Kamher oğul der hâloldum.
Yandım ateşte kül oldum.
Ne bir sünahkâr kul oldum,
Böyle bildir Şaha beni.

Derdim vardır diye neye ağlarsın.
Aliyi sevenin dardı mı olur.
Derdinden kime şikâyet eylersin.
Aliyi sevenin dardı mı olur.

Muhammed Alidir Ali Muhammed,
Hasan ile Hüseyin çektiler zahmet.
Aliden ögeve eylemem minnet,
Aliyi sevenin dardı mı olur.

İmam Zeynel hakır ile göründü,
İmam Cafer hâl yüzüne büründü,
Aleviler yüz üstüne süründü,
Aliyi sevenin derdi mi olur.

İmam Kâzım, Rıza Şahî Horasan,
İmam Taki Naki dertlere derman
Bizden yakın bize olşahi merdan
Aliyi sevenin derdi mi olur.

İmamın Askeri, Mehdiyi zaman
Erenler etmekte daima cevân,
Deli Şükrü dertsizlerin hu meydan,
Aliyi sevenin derdi mi olur.

Görülüyor ki: Bu korkunç dâva, yüzyıllarca ulusal birliği kemiren tehlikeli bir mikrop gibi Türklüğü kemirmiş ve yıkmıştır. Alevî ve Bektaşiler; Osmanlı Türklerin gözünde, malı, canı helâl birer kâfir Kızılbaş, ve Osmanlı Türkler de; Bektaşilerin gözünde; Yezit, Osman, düşman görünmüşlerdir. O çağda yapılan yoketmeleri vasıftandıran Osmanlı tarihçileri, Bektaşî Türklere ve hattâ Ak ve Karakoyunlu padişahlara; Ertaki-Napâk, taifei-bağhiye, Zümrei-rafizkiye, gürtüblü-eşkiya. Ve Osmanlı padişahlarına; — Sultani Akalimi-rumi, ve Sipahilere Dilâverânî-rumi diye ad takmışlardır.

Bu sakat siyasa yüzyıllarca Türkün millî varlığını baltalamış, bir taraftan Türk idare ve topluluğunun lâyık olduğu üstünlüğe erişmesine engel olduğu gibi, diğer taraftan da sayısız Türk aşiretlerini, millî bütünlükten ayırıp onları yabancı ırklara kadar sürükletmiş, millî duygularını yok etmiştir.

Yavuz'un Mısır'dan Hilâfeti alışından sonra Osmanlı devleti idaresinde güdülen dinî siyaset; Sünnî ve Bektaşî ayrışğını temin etmiş, saltanat, hilâfet ve şeriatin amansız fetvaları pek çok Türk kanını dökmüştür. Bu korkunç ve kanlı siyaset, Türk milletinin yediyüz yıl gerilemesine sebep olmuştur.

Türk milletinin tarihte geçirdiği bu duraklama ve gerileme karşısında acı bir üzüntü duymak her Türk vatandaşın millî bir ödevi, Vali Ali Kemali Cumhuriyet devrinde yazdığı Erzincan tarihinin çeşit yerlerinde hâlâ doğu illerimize Kürdistan, demekte ve eserinde bir Sünnî - Kızılbaş dâvası gütmekte, Erzincan, Dersim ve doğu Anadolu'daki Alevi aşiretlere

Kürt, Kızılbaş diye gelmiş bu Türk kabilelerinin milli birlik ve bütünlükten ayrılmalarına ve felâkete sürüklenmelerine sebeb olmuştur (1).

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden anlaşıyor ki, Erzincan tarihinin Alevi ve Bektaşileri, Kürt, Kızılbaş, İranî ve Şîî diye vaaflandırması ve onları Şah İsmail'in askeri tanınması tamamen yanlıştır. Esasen Şah İsmail'in Türk topluluğuna ve Türk kültürüne karşı bir kaati yoktu. Eski Erdebil tekiyesinin sahibi olan Şah İsmail'i, İran hars ve edebiyatından fazla bir Türk şairi olarak yetiştirmişti. Tasavvuf akidesine bürünen bu zat Şah olduktan sonra yazdığı bütün şiir, nefes, koşma, deyiş ve gülhânklerinde Anadolu'daki Alevi şairler gibi konuşmuş, birçok âyin-cem türelerini kurmuştur. Bu ozan bütün deyişlerine bir kelime Arabî ve Farsî katmadan eski Türkçe ile yazmıştır. Şah İsmail bu öz Türkçe edebiyatıyla Acemlerden fazla Türkleri ve en çok Horasan, Türkistan ve Azerî Türk kabilelerini kendisine bağlamış, bu sade ve gönülcü deyişler Türk halkının ruhlarına zevk verdiği için bunlar "Şah, hatayı" mahlesi altında Anadolu köylerinde ve hattâ İstanbul saraylarında vecille okunmuş. Padisah İkinci Bâyezit, ve çoğu Alevî, Bektaşî olan Yenigeriler bu nefeslere kelle kesmişlerdi.

Şah İsmail'in, Arnhistan'dan İran'a geçen ve tasavvufu karışık bir geriat ve Kur'an ahkâmı üzerinde kurulan Şîliğe büyük bir hizmeti yoktur. Bugün Acm dili ile yürüyen Şîlik şu esaslar üzerinde kurulmuştur:

— Kudret ve kuvveti akıllara sığmayan geriksiz ve kadir Tanrı, ibtidasız ve intihassızdır. O büyük hâlik bilinmek için kendi varlığını âyana çıkarmak istemiştir. Ve kâinatı yaratmazdan önce Muhammed - Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin ve on iki imam ervahını yaratmış, kendi nurundan bunlara nur vermiş, ve bunların hatırına cihani ve diğer ervahı hâlik etmiştir. Ve bunun için Kur'an da (levlâke, levlâke, lemâhalekatulefîak) demiştir. Kendi keremiyle bunlara can vermiş, ve kerâmeti bunlarla hâlik etmiş, bu sebepten (velakâd keremna hanî âdeme) âyeti nazil olmuştur. Peygamber ve ehli beytinin (2) sevgisini kullarına farz bırakmış, ve bu sebeple (kullâ eselüküm âleyhi ecrün illel müveddeti fîlkurba) âyetini indirmiştir. Ve ehli beyti için bütün mahlûkattan üstün ve esref yaratmış, bunun için (İnnema yeridüllâha liyezhep ankümül ricse ve ehlibeyti yutahirüküm tathura) âveti inmiştir.

Büyük Hâlik cismanî şekilde ilk önce Adem'i yaratmış, Muhammed - Ali'nin nurunu ona emanet bırakmış bu nur bütün Peygamberleri dolayarak Abdulmuttalip'te ikiye ayrılmış, Nübüvvet kısmı; Hazreti Muham-

(1) Bu mevanda doğu illerimizin sarsa dağlarına sığınan bu alevî Türk aşiretleri de büyük harâşlar işlemiş, kendilerinin tip, âdet, soy ve baylarından ve son tarihî araştırmalardan; Türk olduklarını anladıkları halde milli sevgi ile yürekleri garpmamış. Cumhuriyetin Büyük şefkati karşısında Milli ödevlerini yapmamışlardır.

(2) Ehli beyti Peygamberi: Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyindir.

med'e ve İmamet kısmı Hazreti Ali'ye geçmiş. Bu bölünen nur Fatıma'da tekrar birleşmiş, İmam Hasan ve İmam Hüseyin ile on iki imamda (1) dolayarak son imam olan Mehdi'de karar kılmıştır. Mehdi ise, Sermen Ray kasabasında sır almış, kıyamette zuhur edecektir.

Hazreti Peygamberle Ali bir nurdan ve sırdan yaratıldıkları için daha Ali ana rahminde iken peygambere itaat etmiş ve onun kucığında büyümüş, bütün esrarı ilâhiye ve mirâc hâdisesi onların da arasında geçmiştir. Bu sebeple, Peygamber, Ali'ye: "Enne ve Ali Min nuru vahidın." Lâhmike, lâhmi. Cismike, cisma. Rûhike, ruha diye buyurmuştur. Peygamber, son hac yılı Kübe'yi tavafa giderken Gadirhum mevkinde; (Men kunte mevlâhû fe'âli mevlâhû) hâdisini okuyarak Ali'yi kendisinden sonra İslâmın mevlâsı ve vâris tâyin etmiş, Kur'anını ve evlâdını İslâmlara emanet etmiş ve "—Benden sonra sakın küffâr gibi iki partiye ayrılıp birbirinizin boynunu vurmayın" diye emir buyurmuş. Ve hazır olan bütün eshâp bunları kabul ve ikrar ettikleri halde, Ebubekir, Ömer, Osman, Peygamberin vefatında cenazesi başında Ali'yi yalnız bırakarak Hilâfeti gasp etmişler, Ali Peygamberin emirlerine sadık kalarak kılıç çekmemiş ve her üç Hâlife devrinde bu hakkını aramamıştır. Hilâfetin bu suretle haklı olanlarına geçmesinden, ve bunlardan, Emevilerin eline düşmesinden ötürü Peygamber ailesinin üzerine belâlar yağmış ve Kerbelâ fâciasını doğurmuştur. Kur'anın âyetine ve Peygamberin hâdisine karşı aykırı hareket edip Peygamber ve evlâdına cefa edenler hakkında Tevellâ-teberrâ, her İslâm için farzdır (2).

Yine Şîâ mezhebine göre: Bu mezhep Hazreti Peygamber zamanında varmış, Şîâ Arapça ehlibeytin dostu demekmiş, diğer üç halife hilâfeti gashettikten sonra bu mezhepten çıkmışlardır. Bu mezhep Ali ile yaranları arasında gizli bir sır halinde kalmış, ve bu mezhep Ali evlâtlarından başinci imam İmamî Caferi Sadık tarafından düzenlenerek İran'a geçmiştir. Sonradan Emevî ve Abbasîler tarafından kurulan mezhepler birer siyasi mezheplerdir. Bunlar Ali - Resulün hakkını ketim etmişlerdir. Şîâ ve Caferî mezhebinde Kur'anın ahkâmı tatbik edilir. Beş vakit namaz, ramazan orucu, hac, zekât, ve kelime-i şehadet. Bunların cümlesi Caferî mezhebi üzerine kılınır. Namazda el bağlanmaz, secde yerine ehlibeytin adı yazılı bir taş konur. Kelime-i şehadetin sonunda "Eshedi enne Aliyün - veliyul-lâh," denir. Hac ise, hem Kâbe, hem de Kerbelâ ile Meşhede gidilir. Ayrıca üç gün Muharrem orucu ile Muharremin 10 - uncu günü Aşure aşını pişirir ve o gün İmam Hüseyin'in yas ve matemini için âyin yaparlar.

(1) On iki İmam: Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynelabidin, Muhammed Bakır, Cafer-i sâdik, Muvayi - Kâzım, Ali - Rıza, Muhammed, Taki, Ali - Naki, Hasanul - askeri, Muhammed Mehdi'dir.

(2) Tevellâ, Muhammed - Alinin dostlarına dost, teberrâ düşmanlarına düşman gözüyle bakmaktır.

Şîîlerin mezhebinde tasavvuf âkidesi de mevcut olmakla beraber, Caferî mezhebi üzerine kurulmuş bir şeriâtla, Kur'anın ahkâmına tamamen riayet edilir. Onlar ancak bir ahkâmda ehli-sünnet ve fıkıh ilimleriyle uğraşmaz ve Kur'anı ellerindeki düsturla tefsir eder. Onlar ehli fıkıh bilginlerinin, Kur'anı Muâviyenin teziyle tefsir ettiklerine ve kullandıkları hâdiselerin birçoğunun uydurma olduğuna, ve ehli beytin fazileti hakkında inen Kur'an âyetlerinin yanlış tefsir edildiğine, ve hattâ Halife Osman çağında Kur'anın âyetleri toplanırken Ali'nin elinde bulunan tam Kur'anla işlem yapılmıyarak toplanan şûrada ehli beytin şanına inen birçok âyetlerin yok edildiğine inanırlar. İmam Ali'den Caferî Sadık'a geçen tefsirin, Fatimiye halifelerinden İran'a geçtiğini iddia ederler. Şîâ mezhebinde; Mitâ usulü ve dokuz kadın almak helâl sayılır.

Alevî ve Bektaşîlerin mezhep ve tarikatlarına gelince:

Alevî ve Bektaşîlerin itikadına göre, dünya var olmazdan önce yeşil kandi'deki Hazret - eleste hak, Muhammed - Ali arasında olan bu esrarı ezeli, Peygamberin zuhurunda meydana çıkmış, ve Mirâç yolundan sonra Muhammed - Ali'nin aralarında konuştukları gizli sırdan Şîâ - dest mezhebi şeklinde, Muhammed - Ali yaranları arasında yayılmış, ve ehli beyt Peygamberi ile beraber buna kırk kişi iştirâk etmiştir ki, bunlara (kırklar) denilmiştir. Kırklar gizli cemlerinde engür şerbetini ezerek bade yapmışlar, ve aşkı ilâhî ile mest olup varlıktan geçmişler, bunların kırkı bir, ve hiri kırk olup birliğe ve hakka ermişler, ve ölmeden önce ölüm hakkı didârını görmüşlerdir. Kırklar ceminin başı Muhammed - Ali imiş. Bunlarda göhret, şehvet, nefis kalmadığı için kendi aralarında zahiri taâttar el yumuş, hakikatta hâk ile hâk olmuşlardır. Peygamberin vefatından sonra bu mezhep Alevilik adı altında İmam Ali'nin yaranları ve talibleri arasında kökleşmiş, bu mezhep saltanattan uzaklaşarak İmam Ali, İmam İhsan ve İmam Hüseyin tarafından batın ve aşkı ilâhî yoluyla yürütülmüş, ve beşinci İmam olan Caferî - Sadık tarafından Caferî mezhebi adını almıştır. Alevilik, bu mezhebin yanında ehlibeyt'in tarikatı olarak kalmış. İmam Cafer, Kur'anın batın mânası olan ledün ilmini mezhebinin esasına yerleştirmiş, bu ilimden ve Alevilik esrarından tasavvuf ve vahdeti - vücud inancını meydana çıkarmıştır. Bu mezhebin tasavvufu karışık olan, şeriâtin ahkâmı İranilere, Şîâ ve Caferî mezhebi şeklinde geçmiş, yalnız tasavvuf ve Alevilik esrarına dayanan, Caferî ve Alevî (yol) Türkistan'a ve Türklere geçmiştir.

Aslından, Hâk Muhammed - Ali sevgisi olan tasavvuf, ve vahdeti - vücuddan çıkan Alevilikte; şeriât, tarikat, marifet, hakikat adlı dört kapı ile bu kapıların edap ve erkânından olan kırk makam vardır. Talib'i bu kapılara götürecektir bir tarikat rehberi, pir ve mürsit vardır. Bu yolda ilk önce şeriât babında ilim tahsil edilir, ve hâk, Muhammed - Ali sevgisi yürekte yerleştirilir. Şeriât köprüsünden tarikata geçilir. Burada rehber,

pir ve mürşit tutulur. İkrar verilir, nasip alınır. Talih, dünyadan geçer, marifet kapısında irfana erer, oradan hakikat şehrine girer. Hakikat Hâk, Muhammed - Ali'ye vâsıl olur. Tanrı ile birleşir, (fenafilliâh) ve (baka - lillâh) olur. O can dünyada imtihanını başarı ile verdiği için, ona mânevî âlüm yoktur. Ölerken, dan değiştirir, vahdet âleminde, arş, ve küste seyr - an eder, her yerde hazır ve nazır olur.

Alevilik, Hasan-ı Basri'den sonra, Emeviler ve Abbasiler devrinde Türkistan'a geçen İmam Ali evlâtlarıyla Türklere geçmiş, Horasan, Nişabur ve Türkistan'ın İran'a yakın kısımlarında yayılmıştır. Erdebil'de Safeviler, Zahidi Geylânî ve Belh tekiyeleri, Şehy Osmanı Magribî, Ebûâli - Hasan, Şeyh Ebûlkasımî Gûrgânî, Fazıl ibni Muhammedil-Tusî, Bâyezidi - Bestamî, Hâce - Yusufülhemedanî, Şeyh Lokmanî - Horasanî, ve Ebûlhasani - Harkânî, gibi Türk bilginleri Aleviliği ve tasavvufu gittikçe geniş - letmiş ve bu âkidelere eski atalarından kalmış Şamanilikten bazı türeler katarak, Türk halkını irşâda başlamışlardır. Hâce Ahmedî Yesevî, son bir düzeltme ile bu tarikatı kendisinin sırdaşı ve damadı olan Sadattan Hacı Bektaşî Velî'ye devir etmiştir. Hacı Bektaş Aleviliğin ana hatlarına dokun - madan ona bazı edep, erkân kaidelerini katarak (Bektaşî) tarikatı adıyla intişara başlamış, ve 680 - 1264 tarihinde Anadolu - Kırşehirine geçerek tarikatını doğu ve İç Anadolu ve Rumeli'ndeki Türklerin çoğuna aşla - mıştır.

Yukarıda açıkladığımız gibi aslından bir olan Alevilik ve Bektaşilikte: Bütün mevcudat ve mahlûkattan kutsal insandır. Ulu Tanrı, Âdem'i ya - ratırken, kendi nurunu ve cemâlini ona vermiştir. Tanrı insani - kâmilin özünde ve yığrındedir. Cihan varılmadan Cenabı Hak, Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin ervahını yaratmış, bunları fezâda yeşil kandilde asmış, on iki imam on dört masûmu bunlarda saklamış, ve esrarı - ilâhî elest - bezminde bu kandilde Hak, Muhammed - Ali arasında konuşturmuş, bu muhabbet - aşk, esrarından doğan muhabbet cevherinden kâinat var - olmuştur. Bu sebepten ehlibeytin, on iki imam ve on dört masûmu pâkin sevgisi mahlûkata farz olmuştur. Her kul için bu sevgi ve aşkı ezeli ile kendini yakıp Allaha kavuşmak mümkündür. "—Menarafa, nefsehu feka - darafa rabbehu." kelâmına uyup nefsini bilenler Allahını bilir. Hırs, nefis, gâhret, şehvet, bütün kötülüklerden ve dünyadan el çeker. Kalbini kötü - lükten silerek Tanrıya mekân eyler. Kalbin gözünü açar, zahir batın her şey ona aşikâr olur. Böyle bir insani - kâmilin işleği, özü sözü haktır. Bu makama erişenlere, "insani - kâmil" denir. Eğer Peygamber evlâdı ise "mürşidi - kâmil" olur. Talibin bu mertebeye erişmesi, ve o mürşide var - lığını teslim ederek ikrar ve nasip alması, Hak, Muhammed - Ali, on iki imam, on dört masûma iman etmesi şarttır, denilmektedir.

İkrar ve nasip: Hak, Muhammed - Ali'ye ikrar, iman, ve bütün gü - naahlara tövbe, eline, beline, diline sahip olmak demektir. Bektaşilik esrarı

hakkında yazılan bazı eserlerde okuduğumuz gibi ikrar alacak can, meydana kapısına kadar gelir, burada rehberin kestiği nasip kurbanının kanına boyanmış on iki telli bir ip (tigibent) rehber tarafından boğazına takılarak meydana, pirin huzuruna getirilir. Dini bir merasimle tövbe ettirilir. Cem tutulur, sazlar çalınır, kurbanlar kesilir, ikrar verilir. İkrar veren can dünyanın kötü işlerinde ölmüş sayılır.

Alevî ve Bektaşî tarikatının içtimai esaslarında: Âyin - Cem en başta gelir. Âyin - Cem, dem ve muhabbet, aşk, kırklardan kalmadır. Bu yola girender gürûhü - nacidir. Gürûhü naciye mensup olan talib, ve müminler, âyin - cem meydanında toplanırlar. Meydan özel surette yapılmış büyük bir dandır. Burada pir, veyahut mürşit ile rehber postu vardır. Mürşit veya pir, âyin - cemin başıdır. Rehber taliblerin maddî ve manevî kılavuzudur. Bunların her birisi postunda oturur, âyin - ceme evvelce ikrar almış veya o gün alacak kadın ve erkekler gelebilir. Bunlar ikişer, dörder, meydana kapısından içeri girer, meydanın ortasında dikilirler. Her grubun elinde meyve ve çörek gibi (niyaz) adı verilen bir lokma var. Bunlar pirin emriyle rûkûâ gelir. Bir taraftan verilen Türkçe bir gülbânk duâsından sonra piri tavâf ederek ve bütün cemaât tam toplandıktan sonra pir veya mürşit tarafından oniki hizmetçi tutulur. Bunların her birisinin ayrı ayrı bir Türkçe gülbânkle duâları ve ödevleri verilir.

Hizmetçiler şunlardır: Halife, kapıcı, çırağcı, niyazcı, aşçı, saka, selman, üznükcü, çavuş, zakir, kurbanıdır. Bektaşî ve Alevîler, serini ver, sırrını verme buyruğuna fazla bağlı oldukları için, ilk önce kapıcıyı kapıya diker ve bu suretle yabancılardan âyin - ceme girmelerine mâni olurlar. Çavuş âyin - cemi gözler. Birisinden yolsuzluk çıkar, veya birisinin bir başıya kötü gözle baktığını görürse hemen pir'e haber verir. Ceza tertip edilir. Diğer hizmetçilerin her birisi öz hizmetine canla başla başlar. Zakir pirin emriyle sazını ele alır, kulhümnet, Hatayı, Viranı, Nesimi, Noksani, Seyrâni, gibi Alevî - Bektaşî ozanlarının deyiş ve nefeslerini söyler, herkes sızsar ve vecitle dinler. Bu fasıldan sonra, sanki su, veya dem dağıtır. İkinci fasılda semâ deyişleri söylenir, semâlar döner, pirden başka bütün cem ayağa kalkar, hak, hak sedaları ortabığı çınlatır. Semâdan sonra, diz üstü edep, erkân oturulur. Oniki imamların Hak, Muhammed, Ali'nin adlarını terennüm eden deyiş ve nefesler söylenir. İmam Hüseyin hakkında yazılan mersiye okunarak göz yaşları akıtılır, ve pirin verdiği bir duâ ile merasime son verilerek, et, pilâv, niyaz ve lokmalar ceme dağıtılarak son bir gülbânkle ceme son verilir.

Deyiş söylemede, niyaz dağıtmada, gülbânk vermede, sigara içmek, su istemek, konuşmak yasaktır. Böyle yapanlar dara kalkar, ceme niyaz geçirirler. Yol ve erkân için pirin cemdeki buyruğuna itiraz yoktur.

Bektaşilikte bâde helâldir. Âşıka aşk, fasıka fısıktır. Hak aşkına içilirse, gönül cilâ bulur. Ceme ilâhî aşk gelir. Gözlerden yaş akar. Allahın

yarattığı kullardan hiç kimse hor ve kâfir değildir. Her milletin dini ve şüresi kendisine haktır. Bunlar arasında kendisini bilenler ve ehli-hâl olanlar Allaha kavuşabilir. Özlünü pişirmeyenler yabanda kalır, ve hakka didârına yetmezler. Bir talib herkesten aşağı olarak kendini görür. Yalnız Ali ve evlâdını kasdeden yezit, kanlıdır ve domuzdur. Yezide, Muhammed - Ali düşmanlarına karşı teberrâ şarttır. Ali'yi sevenlere ve hakikata erenlere karşı tevekkül - muhabbet, buyruktandır. Bir talib, herkesten önce kendi kusurlarını görmeli ve kendisini cemde oturanların hepsinden küçük bilmelidir. Bütün cem, bir öz, bir ceset, ve bir candır. Bu birlik pir, veya mürşidin özlünde birleşmiştir. Pirin buyruğu, özlü, sözü haktır. Rehber, pirin buyruğuyla taliblere hak yolunu gösteren bir tarikat delilidir. O her yıl bütün talibleri gezer, yoklar, işledikleri suçları pir'e haber verir. Ağır suç işleyenler hak yolundan sapanlar varsa; bunları pirin huzuruna getirir, cezalar verilir, ve tövbe ettirilir. Yalan, gıybet, zina, hırsızlık, katil için en ağır cezalar tertibedilir. Cemde, gönül kırmak, şehvete dalmak, riyâ, ve kibir göstermek, hiddetli olmak, harâm lokma yemek, muhabbet aşırı söz konuşmak yasaktır. Bir talib, her yerde ve işleğinde eline, beğine diline sahip olmalıdır. Ve nefsinin yularını sıkı tutmalıdır. Nefsi yıpratmak için onu aç bırakmak aşkı ilâhî ateşiyle kendini yakıp pişirmek lâzımdır. Hakka ve ehlibeyte kavuşmak için yegâne çare aşk ve göz yasıdır. Ehlibeytin katarına katılmak için Hüseyin'in aşkına kanlı yaşlar döküp varlığından geçmek lâzımdır. Mürşidin eteğini tutmak ve evlâdı rezule sevgi göstermek farzdır. Çünkü onlar Seyyidülbeğerdir.

Alevilik ve Bektaşilikte (tenâsüh) de vardır. Hakikata, ve ırfana erenler, aşka girip nefislerini hak yolunda yok edenler, yani ölmeden önce ölenler, gözlerini ehdiyete yumdukları zaman kalb değiştirirler, gerçekte böyleleri ölmezler, ehdiyen haydırlar, hakikata ermeyenler, Hak Muhammed - Ali'ye iman etmiyenler mürşide ıkrar vermeyenler, dünyaya tapanlar, insanları incidenler, nefisleri uğrunda dünyaya kötülük yapanlar, Hak'ın buyruğunu tutmayanlar, öldükleri gün onların ruhları kötü hayvanlara girer, kalıptan kalıba geçer, bu şekilde azab görürler.

Alevilik ve Bektaşilikte hurufilik de vardır. Aleviler, levlâk, levlâke, âyeti gereğince, kâinat ve mevcudatın varlığına sebep olarak Muhammed - Ali ve evlâdını bildikleri için, bunları mevcudatın aslı olarak görürler. Cenabı Hak, Muhammed - Ali ile ilk kelâmı söyleşirken, esrarı - ezeliyesinin ve kâinatın vücudunu kelâm ile emir etmiştir. Sonradan inen Kur'an ve kelâmın mahsulüdür. Kur'andaki kelâmın aslı ise yirmi dokuz harftir. Hazreti Muhammed, ve İmam Ali ile beraber oniki imam, ondört masûmu - pâk (1) Hatice, Fatıma 29 eder. Kâinatın aslı ve aşkı ilâhînin mânası bunlardır. Cenabı Hak kendisini bunların yüzünde ve Adem'in vechinde göstermiştir. Adem, insan, tanrının timsalidir. Ve mahlûkatın eşrefidir.

(1) Masûmu Pâkleri: oniki imamın evlâtlarıdır.

Âdem'in yüzünde (sebalmesani) denilen yedi kat ile (esmai-hüsna) vardır. Bu sebeptendir ki, bir insan, bir insan-kâmil bir kâinattır. Gerçek Kâbe, (hey-tullah) bir mürşidi-kâmilin özüdür.

Rûlûn Alevî - Bektaşî türelerini ve bu yolun gizli inanılarını kitabıma za alamadık. Çünkü, bu uzun bilim konumuzun dışına çıkabilirdi. Bu bilgi ve izahtan kastım, Erzincan tarihinin iddia ettiği gibi, Alevî ve Bektaşîlerin Kürt, İranî ve Şîî olmadıklarını belirtmektir. Ve bu tarikatın ancak Türklere mahsus bir yol olduğunu, Alevî - Bektaşî şâirlerin geçmişte edebiyat ve kültürümüze ve Türklüğe önemli hizmetler gördüğünü, ispat etmektir. Ve bu kısım üzerinde biraz daha duracağım.

Alevî ve Bektaşî ozanlar, Türk devleti idaresinin ve resmî dilin Arapça ve Acemce ile dolduğu çağlarda bile, deyişlerini millî vezinle söylemiş, yabancı kelimelerden sakınarak Türklükleriyle övünmüşlerdir. Binlerce örneği olan bu deyişlerden yalnız Elmâli tekiyesi sahibi Abdal Musa Sultan'ın bir deyişini kitabıma alayım:

Kim ne bilir bizi nice soydanuz,
Ne zerre oltan, ne hod sudanuz.

Bize meftûn olan marifet söyler,
Biz Herasan mülkündeki haydanuz.

Hızır İlyas bizim yoldaşımızdır,
Ne zerre günden ne hod aydanuz.

Yedi tamu bize nevhahar oldu,
Sekiz uçmak içindeki köydenüz.

Yedi deniz bizim keşkülümüzde,
Hacem umman ise biz de göldenüz.

Bizim zahmımıza merhem hulunmaz,
Biz kudret okuna gizli yaydanüz.

Tûrda Musa durup münacât eyler,
Neslimizi sorsan bizi (Hoy)danüz.

Ali geldim Musa adım bahane,
Güvergin donunda kondum cihane.

Abdal Musa aldum geldim zamane,
Arif anlar bizi nice sırdanüz.

Yalnız bu deyiş, Alevî ve Bektaşîlerin, Türk dili ve millî duygulara ne bigim bağı bulunduklarını bize gösteriyor.

Bu konu üzerinde önemli araştırmalar yapan Aksaray mebusu sayın Besim Atalay, (Bektaşîlik ve edebiyatı) adlı eserinde diyor ki:

(Bektaşîlikte hemen bütün istilâhlar Türkçedir, nefesler, ilâhiler, Türkçedir. Başka tarikatlardaki İran hars ve lisanının tesiri Bektaşîlikte görülmez. Bu hemen Türklere mahsus bir tarikatır. Harsı, dili, vezni, duygusu ve edebiyatı Türkündür ve Türkçedir. Hattâ Bektaşîliğin mevcut bulunmadığı zamanlarda bile, Anadolu Türkleri arasında bugünkü Bektaşî edebiyatına benzeyen bir edebiyat vardı. Bektaşîliğin Türk halkı arasında bu kadar sağlam yayılmasına başlıca sebep, Bektaşî babalarının halktan doğmuş, ve halk gibi sade, basit ve teklifsiz bulunmalarıdır. Filhakika, şarktan gelen babalar, Seyyitler, Nakipler, Pirlar, Mürşitler, Alevîliği Anadolu'da o kadar ehemmiyetle neşre başladılar ki, Yavuz Sultan Selim'in zavallı Türklüğe çaldığı keskin kılıcından olmasaydı, bugün bütün Anadolu'da yalnız bir Bektaşî tarikatı vardı. Bu tarikat Türklerin öz mahdîr. Bazı tortuların karışmış olması bu hüküm ve kaideyi bozamaz. Türk bu öz edebiyatının karşısında derin bir vecit duyar. Bedîî bir hâz abır âdeta gâşşolur.)

Yine Besim Atalay bu eserinde Türklerin niçin Alevîliği kabul ettikleri bahsinde: -- Türklerin Kuteybe tarafından cahil hırakıldıklarını, ve kitaplarının yakıldığını, yazılarının yağma edildiğini, ve akli erenlerin öldürüldüğünü, ve halkın tamamına dinin telkin edilmediğini ve Türkmenlerin dinî telkinattan çok uzak kaldıklarını, ve bunların eski dinlerinden pek çok şeyler unutmayıp Anadolu'ya geçişlerinden sonra İran'da teessüs eden kuvvetli bir Türk edebiyatını, Türk dilinden söylenmiş mersiyeleleri, nefesleri, şarktan gelen Türkler vasıtasıyla öğretdiklerini, ve eski dinlerinden metrukk kalan birçok âdetleri bunlarla birleştirerek bir felsefe hayatısını vücade getirdiklerini, hülâsa ederek ve:

(— Zaman zaman, şarktan Anadolu'ya geçmiş olan davetçilerden birisi, bu suretle etrafına beş on köy toplamış, ve onlara rehber olup kalmış, ve bu davetçilerin en son gelenleri de, Hacı Bektaşî Velî'nin şuraya, buraya göndermiş olduğu halifeleri ve arkadaşları olmuştur.) diyor.

Kadri Kemal Kop, (Düşünce ve Araştırmalarım) adlı eserinin 46-ncı sahifesinde:

(13- üncü yüzyıldan sonra Türkmenler arasında aslında Şamanilikten alınan birtakım yeni akideler sokmağa başlanıldı. Bunların hepsi de köylü kafasının kolayca anlayabileceği şeylerdi. Aynı zamanda Şii kaide ve inanışlarına çok uygundu. Anadolu Türkmenleri bu kaide ve anânelerin tesiri altında kalarak çeşitli adlarla adlandılar. Bahailer, Bektaşîler, Kızılbaşlar, Tahtaçiler ve Çipniler.) diyor.

Türklerin niçin nasıl Aleviliği kabul ettikleri hakkında burada izah-
hinde bir bilgi vermeyi şimdiki halimden.

Türklerin Aleviliği kabul etmelerinin birinci sebebi:

Tarihin her bir çağında gerektiğiçe, düşkünlere, ve haksızlığa uğra-
mışlara yardım etmekle insani ve vicdani bir zevk duyan mert ve fedakâr
Türk milleti, Emeviler ve Abbasiler tarafından yoketme siyasetine uğra-
yan ve bu sebeple Türklere sığınan Peygamber evlâdına karşı büyük bir
ilgi ve sevgi göstererek onları Arapların saklılarından kurtarmışlardır.

Hazreti Muhammed'in vefatına birinci günde Emevilerin entrika-
lariyle başlayan Hilâfet dâvasında ve kan dökmekten, manevî, bir esrar
ve insani bir kemâlle uzaklaşan, ve asırdi saltanat ve göhresten, el çeken
İmam Ali, ile kendisinden sonra aynı yolda yürüyerek fazilet, hak ve
adalet uğrunda canlarını feda eden Ali evlâdları İmam Hasan ve İmam
Hüseyn ve evlâdının tanrıya kavuşmak için kurdukları Alevilik ve terki-
tecrit, yolundaki Mûtu - kable - entemûta. (Ölmeyen, önce ölmek) Me-
arafa nefsehu, fekad arafa rabbehu. (Nefsini bilen Allahını bilir) düstur-
larını, kendilerine bir akide tanıyarak bu şart yolunda tuttıkları yokluk
menzili, ve bu menzilden Allah'a kavuşmak için Harinde kurdukları ta-
savvuf akidesini, ve bu akidenin doğruduğu ahîki kemâl ve insani fazi-
let kapısından, insanları feragatê doğru götüren, gövül, âlam ve aşkının
ilâhi nağmelerini, bir tasavvuf edebiyatı halinde Türk halkına aşlamış-
lardı. Türk halkının yüreklerinde yer tutan bu temiz inan ve saf sevgi,
onları Peygamber ailesine, Alevilik ve tasavvufa sıkı bir şekilde bağlat-
mıştı. Türkler bu suretle Alevilik ve tasavvufun bir aşkı, ve özel edebi-
yatının tesiri altında kalmışlardı.

Her üç Halife çağında gizli ve kendi halinde yaşıyan Alevilik, Safin
Savaşı ve Kербelâ faciasından sonra müfrit bir şekli alarak Emevilerin
kurdukları Nasibi - Sünni akidesine ve dört mezhebe karşı içli bir hasım
gibi meydana atılmış, bu tarikat Ali evlâdlarından beşinci İmam Câferi-
Sadık tarafından Alevî-Câferî mezhebi şeklinde dânenenip Türkistan'a
geçmiştir. Türkler Peygamber evlâdına ve dolayısıyla Türkistan'a karşı
güdülen yoketme siyasetine karşı koyarak Ebûmüslimî Horassânî koman-
dası altında Emevileri ortadan kaldırmış, ve Hilâfeti Ali evlâdlarına ver-
mek istemişlerdi. Feragati nefis yoluna gider Ali evlâdı, bu makama geç-
meyi kabul etmedikleri için bu saltanat makamı Abbasîlere vermişti.
Hilâfet ve saltanat Abbasîlerin eline geçince, bunlar Emevîler gibi ev-
lâdı Aliye ve Türklere sığınan kâsilerle Ebûmüslimî ve Seyyidleri baba-
gâhla şehit etmiş, ve Türkistan'da yoketmelere başlamışlardı. Çarek bu
katliâmlarda ve gerekse Dermekiler gibi, evlâdı resulî himaye edenlerin
bu yüzden akıtılan kanlarıyla: her gün kâfilceler halinde öldürülen Ali ev-
lâdının kanları birbirine karışmış, bunlar ayrılmaz et, ve tırnak haline
gelmışlerdi.

Bu kanlı hâdîseler karşısında Horasan ve bütün Türkistan'da ardı arkası gelmiyen isyanlar başlamış, ve Ali evlâdının tahta geçmesi istenilmişti. Bu siyasi durumdan korkan Abbasi Halifesi Memun, Ali evlâtlarından sekizinci imam olan Imam Ali - Rızayı veliaht tâyin ederek "Rey" şehrine götürmüştü. Memun'un bu siyaseti, bütün Abbas oğullarını telaşa düşürmüş, bunlar Memun'u kinayarak yaptığını pişman kılmağlardı. Memun bu zorluk karşısında Imam Ali - Rızanın hayatına kastedip, 22 - 786 tarihinde Tus şehrinde İmamı zehirliyerek öldürmüştü. Imam Ali-Rızanın kimsesiz kalan ve yoketmek istenilen evlâtları, ve kardeşleri Horasan ve Nişabur'a kaçıp Türklere sığınmışlardı. O çağdan sonradır ki, Türkistan'da Alevilik tam yerleşmiş. Batını, Ahi, Hurufu, gibi aynı inan üzerinde kurulan çeşit adlı tarikatlar Türkistan'ı doldurmuş, Aleviliği, tasavvufu, ve bu tarikatları; Erdebil'de, Safeviler, Horasan, Nişabur, ve Geylan'da; Zahidî Geylânî Şeyh YusufÜlhemedani ve Bâyezidi Bestamî ile devrin Seyyitleri idare etmişlerdi. Bu Alevilik ve tasavvufu akide en son büyük Türk bilgini Hâce Ahmedî Yesevî tarafından düzenlenerek H. 677 yılında Imam Ali Rıza evlâtlarından Hacı Bektaşî Velî'ye geçmişti.

Hacı Bektaş, tarikatını uğradığı yerlere yayarak H. 680 inci yılında Nişabur'dan çıkmış, maiyetindeki sayısız Horasan pir ve erleriyle İç Anadolu'ya geçmiş Osmanlı Padişahları Sultan Murat ve Sultan Orhan'dan yardım görmüş, ve hattâ yenigeri ordusuyla Anadolu Türkleri beştaşılığı kabul etmişlerdi.

İkinci sebep olarak: Haccat ile Kutheybe ve Abbasi serdarlar, Türkistan'da katli-âmlar, yağmalar yaparken, bu hareketlerinin Gaza-cihat ve şeriata uygun olduğunu ve kendilerinin "ehli sünnet" olduklarını ileri sürmüş, ve bu perde altında teslim olan ve hattâ İslâmiyeti kabul eden Türk halkına sonsuz zulümler yapmışlardı. İdare başında bulunan Abbasi ve Emevi halifeler; "biz peygamber vekiliyiz" diye övünürken ve bu zulümleri görmüş ve işitmiş bulunurken, halkın feryadını işitmez ve üstelik olarak Türklerin yokedilmesine çabışlardı. İslâmiyeti yeni kabul eden Türkler, bu zulümleri gördükçe, bunların "Ali ve evlâdına" sövdüklerini ve canlarına kastettiklerini işidince, bu zulümlerin gerçekten İslâm ve Peygamber vekili olmadıklarını anlamışlardı. Türk halkı, İslâmlık ve şeriât perdesi altında kendilerine yapılan bu zulümü, Peygamber ailesine reva görülen yoketmeyi gördükçe ehli sünnet ve şeriattan iğrenerek, Türkistan'a kaçan Ali evlâtlarıyla birlik olmuş ve şeriata aykırı giden Aleviliğe bağlanıp kalmışlardır.

Şimdiye kadar, Bektaşilik ve Alevilik hakkında birçok eserler yazılmış bu eserlerin bazılarında, Alevilikle Bektaşilik akideleri ayrı ayrı olarak vasıflandırılmış, ve bektaşî esrarı üzerinde muhtelif fikirler yürütülmüştür. Gerçekte bir olan Alevi ve Bektaşiler yalnız Babailerle, Çelebiler, Belden gelme ile Ocakzadeler, mücerret ile mütehhil noktalarına ihtilâf

çıkarmışlardır. Kuruluş, inanış, töre, edep, erkân ve hütûn merasimi bir-
dir. Bu gerçekliği daha fazla genişletmek, Alevî ve Bektaşî erkânının to-
marını yazmak konumuzun dışında kaldığından tarihimizin diğer kısımla-
rına geçiyorum (1).

(1) Alevîlik - Bektaşîlik, turlu ve esrısı için yazılan eserlerin en gerçekeleri
elâat Ziya Şâkir'in mezhepler tarihi ile öğretmen M. Tavlîk Oytan'ın Bektaşîliğin
ç yüzü adlı eserleridir.

BÖLÜM: III

Tarih Bakımından Doğu İleri ve Varto

Bu konu üzerinde birer kitap yazan birçok tarihçilerimizin görüşlerini, ve doğu illerimizin eski bir Türk yurdu olduğunu, bu kitabımızın birinci bölümünde tarihi kaynaklara dayanarak belirttiğimi sanıyorum. Kitabımızın tarihi olaylarına geçerken yine bu konu üzerinde tamamlayıcı bilgiler vermeyi gerekli buldum.

Bu bahis üzerinde araştırmalar yapan Kadri Kemal Köp, (Doğuda Araştırmalarım) adlı eserinin 9 - uncu sahifesinde:

(— Dünyanın dört köşesinde Türk kavimlerinin akınlarına başladığı, Maverayi - nehir, taraflarından şimale, batıya, cenuba doğru Türk kabilelerinin göç ettikleri gündenberi, doğu: ve cenupdoğu Anadolu, Türk kabile ve boylarının yol uğrağı ve zaman, zaman yerleşip oturdıkları bir diyar olmuştur. Hazer kıyılarından orta Asya'dan, Anadolu'ya, garba uzanan Türk kabileleri, tarihin her devresinde burarlardan geçerek batı Anadolu'ya ve sair memleketlere yayılmışlardır.) diyor.

Muhtelif tarihlerin verdikleri genel bilgilere göre: Türk ve Turani kavimle meskûn bulunan doğu illerimiz, İsa doğuşundan altı yüzyıl önceden Milâdın 89 - uncu tarihine kadar Asuriler, İraniler, Ermenilerin ve en son Romalıların istilâsına uğramıştır. Bu illerdeki, Türk kavminin bir kısmı, çetin boğuşmalardan sonra türlü kabileler halinde iç Anadolu'ya göçmüş ve yurtlarından ayrılmıyan diğer Türk boyları da en son Romalıların idareleri altında yine toplu bir varlık göstermişlerdir.

Halife Ömer çağında Araplarla İraniler arasında yapılan Kadisiye savaşında, Hicri tarihin 90 - ıncı yılına kadar arkası kesilmeden doğuya yürüten Arap ve İslâm orduları, Aras menhalarına kadar ilerlemiş, doğu illerindeki çeşit milletlerin hâkimiyetine son vermiş ve bu illerin eski sahipleri olan Türk boyları sarp dağlarda Araplara karşı gelmişlerdi.

Milâdın 640 - ıncı yılında Bitlis ve havalisini fetheden Arap kumandanı "İyaz-bini-Ganem" Romalıların son istilâsından sonra doğu illerindeki Türk kabailinin komşuluğundan kalan ermenileri doğu illerinden sürmüş, bunları o çağda Rumların Erzincan valisi bulunan (Sempat)a, ilticaya zorlatmıştır (1).

(1) Ahmet Refik Umumi Tarihi, Cilt: 5. Sahife: 56 da Romalıların İran ve

Erzincan havasisinin 669 M. tarihinden Arapların idareleri altına girmesiyle, ermeniler, İslâmların adaletini rumlara tercih ederek Erzincan ve bilhassa Trabzon'dan doğu illerimizin Muş ve Van havasına dâberek buradaki Türk halkına sığınmışlardır.

Arap komutanlarından Hacene ile Kutaybe'nin geniş istilâları sonunda Sent nehriyle Trabzon arasındaki ülkenin tamamen Arapların eline girdiği, ve Türklerin tam İslâmiyeti kabul ettikleri günden itibaren, rumların doğu illerindeki hâkimiyetleri, sona ermiş ve doğu illerimizde kalan ermeniler kısmen silrılmış, ve kısmen de çiftçi olarak bu illerde kalmışlardır.

Mihâdın sekizinci yüzyılının başında ve Evemilerin son halifeleri Mervani - Himar çağında Hazer Türkleri doğu illerimize şiddetli bir akın yaparak Arapları yenip, Aras menbaından Kafkas dağlarına kadar bütün doğu hülgesine hâkim olmuşlardır. Bu sırada Ebûlmüslimi Harasani Emevîleri ortadan kaldırırken, doğu illerinde bulunan Hazer Türk boylarından faydalanmış, "Merit" de Ebûlmüslim'le çalşan birkaç Harzemli oymağı sonradan Bingöl dağlarına kadar gelmişlerdi.

Harun Resid'in hilâfeti devrinde birçok Türk serdari ve bermakiler, Abhasî devletinin en büyük ricalı sırasına gelmişlerdi, bunlar doğu illerimizdeki Türk nesli için bol müsamaha göstermiş, doğudaki Türk kabileler birer derebeyi gibi yaşamışlardır. Bir müddet sonra ikinci defa olarak Hazer Türkleri M. 76 tarihinde doğu illerine kat'i bir akın yaparak bu

Doğu Anadoluyu istilâlarında, Romalılarla Part Türkleri ve ermeniler arasında yapılan savaşları gösteren şu yazı vardır:

(— bu esnada Romalıların sarkı istilâsı ve bilhassa Silifkelilere galehası üzerine (M. 190) Partların nüfuzu artmış, birinci Ferhat ile bircadarı birinci Mihirdat, zamanında saltvet ve nüfuzları devri kemâle vâsıl olmuştu. Part edvarileri ilk avvel Mihirdat maiyetinde oldukları halde Mezopotamya'da dolamışlardı. Partlar Silifkelilerden yedinci Ahtokyo'sun, ordusunu Mezopotamya'da mağlup etmişler, o tarihten itibaren Romalılarla hemhudut olmuşlardı. Bu esnada Partlar Asiyayı vüstdan ilereleyen Türklerle karşı memloketlerini müdafaaya mecbur olmuşlardı. Türklerin Yu-çi kabileleri, Hiyunp-nüjlerin, saaruen üzerine Çin'in şimal hududundan plükürediler Türkistan'a gelmiş, (190) buradan sarkı İran'a dahil olmuştu. İkinci Mihirdat, uzun bir mücadeleden sonra, garbî İran'ı Türk muhacematından kurtarmıştı. Bu sırada Ermenistan Krallığı da Pont Krallığı yanında zahir olmuş, Pont Krallığının öğrediği tasarruza ermeniler de giriftar olmuş, Partların nüfuzu Suriye'ye kadar ilerler olmuştu. Dördüncü Ferhat devrinden itibaren Partlar Romalılarla müasilemekârane yaşamışlar, birçokları Roma'da imzarl-hayat ederek Roma medeniyetinin intişarına gayret etmişlerdi. Halefi üçüncü Artabanos ise Ermenistan'ı zahtedeneği sırada bilhassasından bir kısmı Romalılarla itilâk ederek Artabanos'u hirara mecbur etmişlerdi. Hâfızan; Ermenistan, Partlarla Romalılar arasında daima münazi-fih bir mesele şeklinde kalmıştır.) diyor.

(1) Doğuya gelen bu kabilelerden Harzemli Mehmet Şahın maiyeti olduğu söylenen bir Türk oymağı Karlıova'nın Sağıs köyünde bir çebir kurmuş, bu çebir harabesi hâlen mevcuttur.

bolgeyi tamamen istilâ etmişlerdi. Bu istilâ sonunda doğudaki Ermenilerin Bizans hududuna yakın olanları Bizanslılara sığınmış, ve doğu illerinde kalanlar da, Türk beylerinin idareleri altında yaşamışlardı.

Doğu illerimizde kalan o bir avuç ermeni halkı, hiçbir akın ve haksızlığa uğramadan köylerde ve şehirlerde çoğalmış, ve bütün hayallerinde ekincilik, ve ticaretle uğraşarak zenginleşmiş, ve Türk idaresi altında refâh ve saâdetle kavuşmuşlardı. Van, Muş, Bitlis, Çapakçür, Varto. Elâzığ havâlisinde çoğunlukla yaşayan ermeniler, tarihin her devrinde Türk beylikleri, Selçuk ve Osmanlı hükümetlerine tebâlık yapmış, hak ve hürriyetlerine sahip olarak yaşamış bulundukları halde, Türkün herhangi bir nazik durumunda yurda hiyanet etmeyi unutmamışlardır.

Varto Kasabası ve Varto Adı

Varto kasabası 1914 yılına kadar beşte dördü Türk, ve beşte biri ermenilerle meskûndü. Ermenilerin bu ilçe merkezinde ve ilçeye bağlı Gündemir, Flaskan, Dodan ve Ameran köylerinde iki bine yakın nüfusları vardı.

Varto ilçesinin kadim tarihi ve Varto adı hakkında elimizde özel bir tarih yoktur. Ancak yukarılarda yazdığımız tarihi bilgilerden anlaşılacağına göre; Varto ilçesinin de, diğer doğu illeri gibi ilk kuruluşundanberi, Türkün öz yurdu, ve toprağı olduğu, ve doğu illerimizin ermeni hükümdarı İkinci Dikran tarafından istilâ edilince, bu beldenin de ermeni hâkimiyeti altına girdiğini, ve bu suretle birkaç ermeni evinin bu kasabadaki Türk halkının komşuluğuna gelip yerleştiklerini, ve sonradan yine bu kasabanın, eski sahipleri olan Türklere eline geçtiğini biliyoruz.

Hazer ve Selçuk Türkleri tarafından doğu illerimize yapılan temizlikten sonra Varto ilçesindeki Türk komşularına sığınan, ermeni halkı, 1914 yılına kadar bu kasabada kalmış. Osmanlı Devletinden ve komşuları olan Türk beylerinden birçok iyilikler görmüşlerdi. Bu iyilik ve hürriyet sayesinde memleketin ekincilik ve ticaretini ellerinde bulunduran ve Türkün adaleti sayesinde büyük servetlere konan, ermeniler, istihdat devrindeki kargabalıktan faydalanıp Varto, Muş, ve Talorik dağlarında kanlı iyanlar çıkarmış. Türk asker ve halkının kanlarını akıtmaktan usanmadan şokavetlerine devam etmişlerdi. Bunlar meşrutiyetin ilk gününden beri kendilerine birçok siyasi haklar ve hürriyet verildiği halde, Rusya'da kurulan ermeni teşkilâtına katılarak gizli komiteler vücuda getirmişlerdi. Bu komite'ler ve doğu illerindeki bütün ermeni nesli; Balkan Savaşı başlarken yurt ve milletimiz aleyhinde hareketle geçtiler. Yer, yer, kanlı ihtilâller çıkardılar. 1914 Cihan Savaşı başlayınca eli silâh tutan bütün ermeniler, Van hududunda Rus ordusuna katılmağa ve yurdun içinde isyâna başladılar. Doğu illerinde hükümeti aylarca meşgul ve asayiş ihlâl et-

tikten sonra bütün çoluk ve çocuklarıyla 1915 yılında Rus ordusuna karışıp yurdumuzdan çekilip gittiler.

Tarihî incelemelere ve bugünkü duruma bakılırsa; Varto bir kasaba, veyahut köyün adı değil, geniş bir bölgenin adıdır. Kasabanın asıl adı "Gömgüm"dür.

Varto adının Orarto'dan geldiği söylenmektedir. Bu iddiayı çok kuvvetli olarak ileri sürebiliriz. Çünkü; genel tarihlerin verdikleri bilgilere göre; milâttan binlerce yıl önce Hiti - Hatti, "Lohordo" Eti, Türk kavminin yerleştikleri, Ararat, Van gölü çevresi, ve doğu illerimizin bir kısmına; Asuriler (Orarto) diye ad takmışlardı. Bu bölgenin en eski yerli halka olan bu Türkler, Van-toşpa şehrini yeniden kurmuş, ve hükûmet merkezi yapmışlardı. O çağda bu Türk hükümdarlarına Orarto kırılları denilmekte idi. Bu kırıllar, İran hudutlarından iç Anadolu'ya kadar bütün araziye hüküm etmişlerdi. Bu Türk devleti yüzyıllarca Asurilerle çarpışarak zayıf düştükten sonra, milâttan altıyüz yıl önce ermeniler, Firikyalılarla birlik olarak doğuya gelip Orarto Türk hükûmetinin saltanatına konmuş, Türklerle birlik olarak kendilerini Orarto hükümdarları ilân etmişlerdir.

Ahmet Refik. Cilt; I. Sa. 346. Umumi tarihinde; (Asuriler bu havaliye, -Orarto-. Beni - İsrail ise, -Ararat- namı verirlerdi. Hint ve Avrupayı cinsinden olan ermeniler buraya yerleşmezden evvel, burada "Hatti" namında bir kavim otururdu. Bu kavim Hititlerin bakayası idi. "Herodot"un, (alarut) tesmiye ettiği bu kavim, Van ve Toşpa şehirlerini makarrı hükûmet ittihaz eylemişti.) diyor.

Yine Ahmet Refik, bu tarihinin 347-nci sahifesinde:

(Orarto ahalisi, Mabutları -Haldi-nin ismini Hayik suretinde hıfz etmişlerdi. Hayik ismi ile kadimen burada oturan, Hatti - Heti - Hitit, isimleri arasında bir münasebet vardı. Altıncı asra doğru Hint ve Avrupayı cinsinden olan ermeniler, Firikyalılarla beraber Asyayı - Suğraya geçtikleri zaman, bu havaliye gelmiş ve Orarto'nun eski ahalisiyle birleşmişlerdi. Binaenaleyh, altıncı asırdan sonra Orarto havalisinde bulunan ahali, eski Hatti-ler yani Ararat ahalisi ile, garpten gelen ermenilerden müteşekkil idi.) diye yazmıştır.

Emekli miralaylarımızdan Sayın M. Rıza: (Benlik ve Dilbirliğimiz) adlı eserinde şöyle konuşuyor:

(Tarihinde ön devirlerinde Urmiye ve Van gölleri arası, ve şimal muntakasına -Orarto- denirdi. Beni İsrail, Ararat diyorlardı. Bâyezit şimalindeki meşhur Ağrı dağının bir adı da Ararattır. Buradaki Türklerden çok sonra, ve Milâttan altı asır evvel buralara gelen ermeniler, bu tarihî Türk adını millî timsal yapmışlardı. Milâttan on üç asır evvel, buralarda Asurileri sıkıştırarak kuvvetle, -lohüdo- Lohürdo, adlı bir Türk kavim ve hükûmeti bulunduğu Asuri kitabelerinden anlaşılmıştır. Bu Türk hükûmeti Asurilerin inkırazları tarihine (624 M. Ev.) kadar yani

yedi asır Asunilerle çarpışmış ve 17 büyük muharebe yaparak, yenmiş ve yenilmiştirlerdir. Fakat yerlerinin yardımıyla istiklâllerini kaybetmişlerdir. Bir aralık Anadolu'da Hitit kalıntısı "Etiler" birleşerek Urmiye'den Sakarya'ya kadar büyük bir Türk hükûmeti kurmuşlardır.)

Erzincan tarihi II - nci sahifesinde: {Orarto hükümdarları ki, Türk ittihadına çalışan Hatti kraları idiler. Bunlara ermenistan hükümdarları da denilmektedir.} diyor.

Bunlarla beraber daha birçok tarih, ve bilgilerin belirttikleri genel görüşte: Orarto havalisi ve doğu illerimiz, eski bir Türk yurduudur. Bu iller, milâttan önce, 39 - 93 ermeni kraları Hayik ve Dikran'ın eline geçmiş, fakat bu Türk yurdunun adı yine Orarto olarak kalmıştır. Türklerle ermeniler burada müşterek bir idare şeklinde yaşamışlar, ve ermeni hükûmetinin Romalılar tarafından sona erdirilmesiyle Türkler yine doğu illerinde bağımsız derebeylikler halinde yaşamışlardır.

Biz bu görüş karşısında: Varto adının pek eski bir ad olduğunu ve bunun Orarto'dan ayrıldığı ve hattâ Orarto hükümdarlarından birinin Varto bölgesine geldiğine inanabiliriz. Orarto, küçük bir lisan değişikliği ile halkın dilinde kısıltılarak ve geç konuşularak Varto olabilir. Halkın dilinde bozulmuş binlerce ad, ve kelime bugün meydandadır.

Varto adı bugün Şerafettin ile Bingöl dağlarının arasında bulunan bölgeye, ve ilçenin resmî adına uydurulmuştur. Kasaba merkezinin asıl adı Gömgüm'dür. Gömgüm adı son çağda Selçuklular tarafından takılmıştır. Halk arasında dolaşan rivayetlere göre: M. 786 yılında Hazer Türkleri tarafından Varto ve havalisi ermeni ve Romalılardan istirdat edilmiş, ve bu çağdan sonra bu bölgeye birçok Oğuz boyları gelmiş. Varto ve Bingöl dağları, gök çadırların kurağı olmuş, kasaba, atların kışnemesinden ve Türk ordusunun uğultusundan gümlemiş, ve bu sebepten "hakan" buraya gömgüm adını takmıştır. Ve bu kasabaya Gömgüm adını takan hakanın Köşkâr köyü üzerindeki yüce tepeye defnedilen Köşkâr - baba şehidi olduğu söylenmektedir.

Köşkâr - baba tepesi. Varto kasabasının kuzey batısına düşen ve merkeze üç saat uzakla olan Köşkâr köyü üzerindeki Bingöl dağlarındadır. Bu tepe "3000" rakımlı ve köye bir saat aralıktadır. Köşkâr tepesi, dar bir vadinin içinde göklere doğru yükselmiş heybetli bir tepedir. Bu tepe Bingölllerine en yüksek noktası olan 3650 rakımlı Kah, mevkiinden akıp Köşkâr'a doğru gelen iki nehir geçidinin taşkın kolları arasındadır. Bu deli çaylar Köşkâr tepesinin etrafında birer hat çizerek aşağısında birleşir, ve yalçın yakalardan Köşkâr köyüne doğru akarlar. Tepe kürekle yapılmış bir buğday yığını gibi top yuvarlak ve düzenlidir. Tepenin ucu dar ve bir harman yeri kadardır. Bu yüce noktada, beş metre uzunluğunda, ve bir metre eninde büyük bir makber vardır. Bu makberin çevresi büyük taşlar-

la ör lm  , düzenli bir sette çevrilmiştir.   te bu makberde yatan zata K    r - baba derler.

Tepenin çevresinden dolaşarak K    r köyü önünden, Varto d z ne akan bu taşkın dereye "K    r nehri, K    r deresi" derler. Bu nehrin K    r - baba tepesiyle K    r köyü arasında bulunan deresi kenarında, yalçın kayalıklarda ve nehir ağzında yapılmış pek eski mağaralar vardır. Bu ma araların pek eski devirlere ait olduğu tahmin edilmektedir. K    r köyünün vaktiyle eski bir medeniyet kura ı olduğu, ve sonradan bu köyün K    r - baba tarafından tekrar genlendirildi i ve adını bu köye taktı ı, ve ölürken sevdiği K    r tepesine kaldırıldığı sanılmaktadır.

İslâmiyetten sonra K    r ve civarındaki köylere yerleşen halkın Ak veyahut Karakoyunlulara mensup oymaklar olduğunu, ve K    r-babanın bunlara hükümdarlık ettiğini, bu köylerin bugünkü durumundan anlıyoruz. Çünkü bu da  ele inde olan K    r, Ka an - Ka an, K  mir, Keste-mert, Tapak, Kara , S k n köylerinin eski mezarlarında büyük bir sanatla yapılmış ko  heykelleri vardır (1).

Gerek tarih ve gerekse Varto toprağı üzerinde yaptığımız inceleme-lerde: K    r - baba ve Varto için ortaya atılan rivayetlerin doğru olduğunu ve bu h lgenin tarihin  esit devirlerinde ho azına kadar Türk aşiret ve boylarıyla doldu unu, katiiyetle söyleyebiliriz. Evvelâ halkın son  a lara kadar K    r - baba'yı fazla saygı göstermesi, ve onu yedi kere ziyarete gidenlerin Haca gitmiş gibi sayılması, ve ziyaret t relerinde yapılan

(1) Son zamana kadar Varto ve Hını  ilçelerinin bütün köyleri, K    r - babayı bir m bet ve  ehit tanımı lardı. Bu halk yaz aylarında atalardan s re elen örf ve  detlere göre güzel giyinerek ku anarak, gelin alayları halinde bu makberi ziyarete gelir, delikanlı, kız, gelin,  kek kadın kal leler dere geçidinde atlarını bırakır, yaya olarak K    r - baba tepesine çıkar, bu makberi ziyaret ederek beraber getirdikleri, helva, s   , kanama ve peyniri birbirine ikr m ve  okma sunarlar. Ziyaretçiler d ce  ehidin başında bir fasıl ibadet ettikten sonra, çatılardan buradan H n l dağlarının yemyeşil p  n  , K    r nehrinin delice akması, Varto ovasında sırayan ekim ba aklarını ve kar ıda S rafettin dağlarının  imenli eteklerini tama-ya d ler, burada    kları yurdun saf havası ve     lerin kokusu ile h r birer melek kisvesine b r n rl rdi.

K    r-babayı ziyarete giderken, her aile toplu gider, ve en çok günü gelinler ve kızlarla delikanlıları beraber getirmek, ve gayet temiz giymek şarttır. K    r-babanın bu eihetleri vasiyet ettiğine ve hattâ hiç k msenin makber başında ne esiz olmasına razı olmayacağına itikat edildi. Bu şartlar altında giden ziyaretçiler, edep,  rk na son derece riayet eder, ve ilk önce yüreklerinde saklı olan dileklerini makberin ta ını  pererek  ehide söyler, ve biraz ib detten sonra ziyaretçilere, ve daha sonra neseli konuşmalara d larlar. Burada terbiyeye aykırı gitmek, veya günü bir geline g ru gözle bakmak günah ve yasaktır. Pakat hazı kız ve delikanlılar;  ehidin başında t n  r ve sonradan evlenir, ve bu muratlarının K    r babadan h ml olduğuna itikat ederlerdi. Ziyaretçiler a a ı d    kte at ko tururken araziden davul g mb rt n  gibi bir ses geli di. Onlar  ehidin g ipten saz  aldı ına inanırlardı. (Bu g mb rt n n g mg m adıyla ilgili olsa gerektir.)

şerhliklerin hepsi; eski Türklerin ürf ve âdetleridir. Kâşkâr - haba ve çevresindeki yerler halis Türk adını taşıyor. Türkler pek eskiden atalarına topmuş ve hükümdarlarına büyük bir saygı göstermişlerdir.

İkincisi: Varto ilçesiyle, Varto bölgesinin eşsiz ve geniş yaylaları olan Bingöl ve Şerafettin dağları; tarihin her devrinde, Asya'dan Anadolu'ya geçen Türk göçlerinin geçtikleri yol, ve çeşit Türk boylarının barınıp çadır kurdukları bir yer ve yurt olmuştur. Hazer kıyılarından ve orta Asya'dan batıya uzanan Türk kabile ve oymaklarının, Bingöl dağlarından orta Anadolu'ya geçtiklerini, ve bu kabilelerden birçoğunun bu dağlara çadır kurarak en son Varto, Hınıs, Suşehri - Gököğlan, Karhova, Gököğ, bölgelerinde yarılandıklarını bugün bu dağlarda mevcut olan pek eski caddelerle, binlerce çadır gevirmelerinden ve yer yer, gömülen, ve şehit namı altında anılan eski Türk makberlerinden anlıyoruz. Bu şehitlerden Şuşar - Suşehri, denilen Bingöllere Palandöken arkasındaki geniş ovada; yüce bir tepenin başında olan Gököğlan şehidi ve Karhova'nın Kartal dağlarındaki Kartal tepesinin başında olan (Kartal şehidi) adıyla birçok eski Türk mezarları vardır. Bu makberler de Kâşkâr - haba gibi ötedenberi halk için ziyaretgâh olmuş, ve bunlardan dilek dileyenlere muratlarını vermişlerdi.

Bingöllerin 3650 rakımlı Koh tepesinde şimdi her yanı yıkılmış bir eski kale vardır. Rivayete göre, Ortao hükümdarlarından birisi nisanlar olan kızın ısrarıyla bu kaleyi yapmış, ve kız, dertlerini yenmek için bir kız zahiresini alarak iki hizmetçi kadında bu kaleye girmiş, kızın Bingöl dağları; rüzgârların şiddetiyle etrafına heybet verici sedalar çalınca, kızın korkudan ödü patlayarak ölmüş ve yazdığı kısacık vasiyet kâğıdında: "Ben ne açlık ve ne de susuzluktan öldüm, dağların heybetli sesi beni öldürdü" demiştir.

Akkoyunlu Padişahı Uzun Hasan Hanın da, birçok Türk aşiretleriyle gelip, Bingöl dağlarında olan bu kalenin önündeki kaynak ve sayısız göl ve pınarlar başında çadır kurduğunu ve hattâ burada hizmetçisi, bir gözede kesilmiş bir güvercin yıkarken, güvercinin elinden sağalarak uçtuğunu, ve Uzun Hasan bu pınarı arayıp bulamayınca, Mikbulak, Bingöl, diye bu dağa ad taktığını söyleyenler de vardır. Bu göllerin başında henüz tamamen dağılmamış büyük çadır çevirmeleri gözlere çarpar.

Varto adının takımı hakkında ortalıkta dolaşan zayıf bir rivayete göre : Selçuk Hükümdarı Alparslan M. 1070 tarihinde Bizans İmparatoru Dördüncü Romanos'u Malazgirt'te mağlûp ve esir ederek Bizans'ın doğu illerindeki hâkimiyetlerine son verirken, Malazgirt ve Varto bölgesine sayısız Türk aşiretleri dolmuş, bu halk fazla avcılığa merak göstermişler, bugün bile Varto ovasında çok miktarda bulunan toy kuşlarını avlamışlar ve bu yüzden bu kasaba ve iklimine toyvar, mânasına gelen Vartoy, demişler, bu ad sonradan Varto şeklinde konuşulmuştur.

Bu ad ve kelimeler, bugün neyi ifade ederse etsin. Bunların eskiden Türk lehçesinden koptuğuna, ve bu kelimelerin, Zaza ve Kırmanço dil buluşukları arasında bugünkü halkın ağzından geç ve yanlış kullanılarak, gerçek anlamlarını itirdiklerine inanmış bulunuyoruz. Tarih, ve canlı eserlere dayanarak doğu illerimizin her karış toprağında saklı olan bir Türk kanını koklayarak, aldığımız bu canlı koku ile bu illerin pek eskiden beri Türk yurdu olduğunu görüyoruz.

Bu mukaddes toprak üzerinde Türk egemenliği uğrunda; en son Roma - Bizans ordularıyla çarpışarak yüzlerce yıl önce şehit düşen, ve doğunun bütün kesimlerinde yüce dağ, tepe ve geçitlerinde gömülen, ve birer Türk komutanları olduğu bugünkü adlarından anlaşılan, binlerce şehit makberi vardır. Meselâ Ovinista Kızılkurt şehri, Abdal-Ali, Yarı-baba, Şuşarda, Gökoğlan, Malazgit'te Veli-baba, Karhova'da; Kartalık-baba, Tembeği şehidi, Kiği'de Bayındır-baba, Kara-baba ve saire.

Varto bölgesinde, eskidenberi ziyaret ve şehit olarak tanılan ve eski Türklerin atalarına ve büyüklerine saygı göstermeleri kanununa tâbi tutulan ve bugün halkın dilinde şehit, ziyaret, gerçek diye söylenen, bazı yerlerde tek olarak ve bazı kesimlerde de bir yığın mezarlar dağların en yüce gedik ve tepelerinde, köylerde ve kasabalarda, pınarbaşlarında ve asırlık ağaçların gölgelerinde yatan, Kuru-baba, Hazır-baba, Köşkâr-baba, Mehmet-Gazi, Meydan-şehidi, Şeteri-şehidi, Yedi-kardeşler, Gülahmet, Gülmustafa, Karaboğa-şehidi, Saf-baba, Göller-şehidi, Uzun-şehit, bu havall Türklüğünün en canlı şahitleridir.

Doğunun bütün dağ ve ovaları; bu dağ ve ovalarda yatan şehitlerin adlarıyla anılır. Kârîr-dağları, Bağır-dağı, Koşan-dağı, Gökoğlan-ovaları gibi.

Bingöl dağlarının eteklerinde kurulan bütün köylerin mezarlarında eskiden yapılmış koç heykelleri vardır (1). Bu heykellerin, Varto, Hınıs, Karhova, ve Şuşar bölgelerinde yerleşen Ak ve Karakoyunlu oymaklarına ait olduğu sanılmaktadır. Varto ilçesinde bu heykeller, en fazla, Alaylığı kabul eden halkın köylerinde ve Bingöllerin yamacında olan Kuzik, Can-eseran, Şaman, Siğiran, Rakasan, Köşkâr, Keçan, Güllükler köylerinde gözlere çarpar. Bu koç heykellerinin göğüs ve yanlarında at, kılıç, kargı resimleri, kabartma şeklinde yapılmıştır.

Bugün altıay, tamamen metrelerce kar altında bembeyaz görünen ve dokuz ay misafir kabul etmiyen, Bingöl dağlarının 3650 rakımlı uçlarındaki kalenin civarında ve bu dağların 2000 - 3000 rakımları arasından

(1) Üstökran bucağında muallim vekili iken ilçeye yazdığım, 1-2-1934 gün ve B sayılı raporla bu heykeller hakkında bilgi vermiştim. Ertesi yıl bucağa gelen bir kamyonla Hornek oymağının atalarına ait olan bu heykellerden yedi tanesi, Diyarbakır müzesine götürüldü. At, kılıç, kargı kabartmalı olan bu heykellerden birisi Hornekli Hasan Han oğlu Mehmedin idi.

geçen pek eski caddenin kenarlarında, uzun çayır ve Şevti mıntakalarında, Kırk - pınarlar bölgesinde ve "Eski han" civarında, binlerce Türk mezarı gözlere çarpılmaktadır. "Eski han" adını taşıyan yerde pek büyük ve yıkık bir şehir harabesi mevcuttur. Her yanı enkaz altında kalan bu eski şehir harabesinin yukarı kısmında binlerce mezar ve harabenin içinde, geniş çevirmeler, su yolları, oyulmuş taşlar, aşınmış yazılı kemerler vardır.

Bu harabenin yarım saat uzağında, bir sıra Bizans mezarları vardır. Bu şehir harabesinin bugünkü durumuna bakıldıkça: Türk ataların eski devirlerde bu şehri yaptıklarını ve burada yüzyıllarca barınarak Türk sanat ve medeniyetini buraya işlediklerini ve ancak bu şehrin Bizans, veya hüt Ermenilerle yapılan savaşların birisinde yıkıldığını ve bu Türklerin şehir haricinde düşman ordusunu karşılayarak, burada savaştıklarını tahmin ediyoruz. Çünkü cenebilere ait olduğu anlaşılan mezarlar, şehirden uzak ve savaş yerinde, Türklere ait olan mezarlar da şehrin arkasındadır. O çağda Türkler İslâmiyeti kabul etmiş olmalıdırlar ki, mezarlar İslâm âdeti ile kaldırılmıştır.

BÖLÜM: IV

Varto Halkı ve Kabileler

Varto ilçesinde yerli olarak beş kabile vardır. Toplu olarak birer sahada yerleşmiş bulunan bu Türk oymaklar şunlardır:

A. Cibran — B. Lolan — C. Abdalan — D. Çerkesler — E. Hormek.

A. Cibranlılar:

Kadri Kemal Kop, (Doğuda Araştırmaları) adlı eserinde bu aşiret hakkında diyor ki:

(Kamusu - İslâm, Anadolu'nun doğu vilâyetlerinde büyük bir yığın olarak yaşayan Cibranlı aşiretinin aslen Türk olduklarını yazmaktadır. Cibranlılar eskiden beylerine İlağası derlermiş. Cibranlılar, büyük Acun Savaşından önce Bulanık kazasının Karağaç, Koçuk, Akak köylerinde ve Varto kazasının Durabey, Alagöz, Kalecik, Anar, Karış köylerinde kessafetle ve daha birçok köylerinde dağınık bir halde yaşarlardı. Kurdukları Hamidiye atlı alaylarına 31 - 33 numaralar verilmişti. Bu köylerin hepsini de o çağlarda, bu tarafların en zengin köyleri sayılırdı. Bu alayların merkezi, Varto kazasının o çağda merkezi olan ve 1899 nüfus yazımında 85 evli, birkaç dükkânlı ve 1933 de 735 nüfuslu ve 147 evli bulunan Gömgüm kasabası idi.)

Kadri Kemal Kop'un belirttiği gibi, Cibran aşiretinin Türk ve yakın çağ Türkleri olduğuna şüphe yoktur. Kitabımın aşağı bölümlerinde, gelecek tarihi olaylar arasında açıkladığım gibi, bu aşiret halkı, Konya, Karaman, Teke ve Ankara taraflarından Yavuz Sultan Selim'in kaldırıp, doğu illerine gönderdiği aşiretler arasında gelmiş ve bu Türk aşiretler Şiitçe karşı koysun diye, doğu illerine gönderilmişti. Bu Türk aşiretler bu illerde Hacı - İshordu Türklerinden olan "Kurt - baba" Baba Kürdi şubesiyle temasa gelerek onların Kormanci dilini öğrenmişlerdi.

Bu aşiretin, yaşlılarının verdikleri bilgiye göre; Hicretin onuncu yüzyılında Anadolu'dan Urfa'ya ve sonradan Viranşehir'e ve Viranşehir'den İlağaları olan Sehsuvar'ın idaresi altında göçebe olarak doğu dağlarına geldiklerini ve sonradan Varto, Bulanık ve Karlıova ilçelerindeki köylere yerleştiklerini anlatıyorlar.

Bu aşiret ağaları eskiden atalarını şöyle sayarlardı: İlağası, Şehar -

var, oğlu "Budak", Budaktan Topal Haydar, Topal Haydar'dan Suvar doğmuştur. Suvarın, Halil, Teymurg Fendi, Sincar, Maksud ve Ali adlı oğlu ve torunlarından aynı adları taşıyan birer kahile ve boy türemiştir. Asırlarca Cıbranlı aşiretinin diğer aya - boylarını idare eden bu boyların hepsine Suvar oğulları denilmektedir. Suvar oğulları, tarihin her çeşit devrinde ve Hamidiye teşkilâtında bütün Cıbran aşiretine başkanlık etmişlerdir.

Diğer bir görüşe göre: Cıbranlıların, İkinci Bayezit devrinde Osmanlı devletinin Anadolu'daki Türk oymaklarıyla çarpıştığı sırada, padişahın bir kolu olarak birçok asi aşiretler üzerine yürüyen meşhur Şahsuvar zade Ali beyin aşiretinden oldukları ve bunların sonradan bilindiği gibi padişahın gazabına uğrayarak bu zorlama altında Tokat'dan Urfa'ya ve Urfa'dan Varto ve Bulanık ilçelerine gelip bu sahada yerleştikleri sanılmaktadır.

Cıbranlılar, Hangi zorlama ile doğu illerine gelmiş olsalar dahi, katıyetle hildiğimiz bir hakikat varsa, o da, bu kabilenin dört asır önce Anadolu'dan doğu illerine göçmüş bir Türk aşireti olduğudur. Kökenlerinin olan bu halkın, bugünkü tip, sima, örf, âdet ve ayrıldıkları araboylardaki Türkçe adlardan tamamen Türk oldukları anlaşılmıştır. Bu aşiret, asırlarca çadır altında yaşamış ve ancak H. 11 inci yüzyıl başında Varto havali-sinde yurtlanmıştır ve ekincilik hayatına girmiştir. Bu halkın göçebe iken hangi mezhep ve tarikata bağlı bulunduğu kestirilemez. Ancak bu aşiret halkı, Varto, Karbova, Bulanık ilçelerinde yurtlandıktan sonra, o çağda, Şafii mezhep ve Nakşi tarikatını Bağdat'tan getirip, Çapakçur, Palu, Genç, Solhan, Varto, Karbova muhitindeki halka aşıl原因 Palolu şeyh Ali elinden Şafii ve Nakşi tarikatını kabul ederek bu aileye mürit olmuşlardır (1). Bu halk, eski inanışlarını pek çabuk unutup bu mezhep ve tarikatın fedaileri kesilmişlerdir.

Cıbranlı aşiretine başkanlık yapan Suvar oğulları, Şafii mezhep ve Nakşi tarikatını kabul ettikten sonra, milli varlıklarını tamamen İslâm ve Arap üllüsüne feda ederek, kendilerini taktis maksadiyle, dedeleri olan Şahsuvar'ın ve Derviş Budağın aslen Arap ve Seyyit olduklarını iddia etmek suretiyle, kendilerini diğer aşiret eratından yüksek tutmaya ve onları kendilerine manevî ve idarî bir şekilde bağlamakta büyük başarı göstermişlerdir. Bu görüş bütün ilağaları ve aşiret eratı arasında kökleşmiş, bunlar her şeyden önce Şehylerine ve Nakşi tarikatının Arap hürsiyle yürüten

(1) Aslen Part Türklerinin Zaza-dümbeli subesine mensup olan Seyh Ali, rivayete göre ilim tahsili için Bağdada gitmiş, Nakşi halifesi olarak yurduna dönmüş, 11 inci asır hicride tarikatını bütün Zaza-dümbeli subesiyle, Cıbran, Hava-nan, İskan aşiretleriyle Kormanço subesinin diğer boylarına aşıl原因mış. Asî Seyh Saidin cediti olan bu adam, Halkî Türk soyundan kinaye olarak nesebini Arap kumandanı Halit bini Velide intisap etmek suretiyle (Halidi) olduğunu söylemiştir.

umdelarına bağlanarak Türklüklerini, millî varlık ve benliklerini ve öz dillerini unutarak, Osmanlı siyaseti içinde doğu illerinde esen zehirli fikirlerle kapılarak, Kürtlük ve Kürdistan ülküsünü taşımışlardır.

Aşağıda, gelecek bölümlerde açıklayacağım gibi, bu türlü ve asılsız fikirlerle zehirlenen bu aşiret halkı, Türklüklerini tamamen unutarak 11. 1307 yılında Osmanlı padişahı Sultan Hamid'in teşkil ettiği Hamidiye alay teşkilâtına girerek 1200 mevcudlu üç tane Cıbran aşiret alayını kurmuş ve bu alaylar kaymakam ve binbaşlıklarına hep Suvar oğulları geçmiştir.

Cıbran aşiret alayları, 1914 Cihan Savaşında, doğu cephesinde büyük yararlıklar göstermişler ve fakat millî hareket ve uyanma başlayınca ve büyük Atatürk, millî bir inan ve ülkü ile meydana çıkıp hilâfet ve şeriatın temeline el uzatınca, Cıbran ağaları ve aşiret halkı, dinî akide ve şeyhleri olan Şeyh Said'in manevî tesiri altında ezilerek, derhal millî cihadın aleyhinde harekete geçmiş ve en son 1341 - 1925 yılında şeyhleri olan Hunanlı Şeyh Sait'le isyan ederek ve bu irtica hâdisesinin en başına geçerek, dinin, şeriatın, hilâfetin, birer fedaileri kesilmiş ve gerçekten bu adlar altında aslı astarı olmayan Kürtlük ve Kürdistan dâvası için çalışmışlardır. Üçyüz yıl öncesine kadar türkçe konuşan ve halis Türk soyundan olan bu aşiret halkı, dinî telkinat ve şeyhlerinin yanlış duygularına uyarak hilmemezlikde, mensup bulundukları Türk milletine ve Türklüğe karşı koymuşlardır.

Cıbran aşireti, yapıkları hatayı tez kavramış, büyük tecil affından sonra Cumhuriyet idaresinin şefkat dolu kolları arasına atılarak, Türklük ve millî birliklerini idrâk edip, aşiret ve sekavet sisteminden hürriyet, adalet ve Türk millî birliğine geçmiş ve bugün Cumhuriyetin yüksek idare ve rejimine içten bağlanmışlardır.

Suvar oğulları, torunu Şihili oğulları, Arahoy, Biliki, Alikî, Memiki, Sincar ve Teymur oymaklarına ayrılan Cıbranlı aşireti, halkının Karhova ve Bolanık ilçeleri hariç, yalnız Varto ilçesine bağlı köylerde 35 köyleri altına yalın nüfusları vardır. Bu halk, bugün tamamen çiftçi ve çalışkandır. Herkes koyun ve idare sahibidir. Toprakları verimli ve boldur.

B — Lolanlılar:

Kadri Kemal Kop'un "Doğuda Araştırmaları" adlı eserinde verdiği bilgiye göre, Lolan aşireti, Asya'da husule gelen bir kuraklık yüzünden Mîlâdın dördüncü yüzyılında ana yurtları olan Türkistan'daki Lolan şehrinin batıya göçmüş bir Türk kabilesidir. Lolan şehrinin harabesi, hâlen Türkistan'da mevcuttur,

H. tarihin 10 uncu yüzyılında Varto'ya gelen ve ilçenin yerli halkından sayılan bu aşiret halkı, Erzincan ve Dersim bölgelerinden Varto'ya geldiklerini ve Akkoyunlu Türklerin Karabali oymağına mensup bulunduklarını söylemektedirler. Bu kabile halkı, Varto'da Kalbalkaçer, Kasun,

Hırdan boylarına ayrılmış, eski örf, âdet, inanış, tip - çehre, erkek ve kadın adlarında henüz halis Türk vasıflarını saklamaktadırlar.

Ötedenberi Türk olduklarını, milli bir inanışla bilen ve tarihin her devrinde Türk hakan ve padişahlarına çiftçilik yapan ve bu sebeple aşiret sayılmıyarak, Sultan Hamit tarafından kurulan Hamidiye teşkilâtına alınmayan Lolan aşireti, aşağı fasıllarda yazılacağı gibi, Hamidiye alayları devrinde Cıbranlı akınlarından kendilerini korumak için silâhına sarılarak kabilelerini ayakta tutmaya çalışmış ve fakat büyük zararlara uğramışlardır.

O çağda, bu kabilenin ağası bulunan Kabbal oğullarından Mehmet ağa, Hamidiye alaylarına karşı hükûmetin nüfuzuna sarılmak maksadiyle Varto meclisi idare âzâlığına girmiş, ve yine de, Hamidiye alay kumandanlarının nüfuzları altında ezgin bir hale gelmişti. Bu aşiret halkı Meşrutiyette, büyük bir mevcudiyet göstermiş, milli mücadele harekâtında ödevlerini yapmış, Cumhuriyet devrinde Şeyh Said isyanında, milli kuvvetler safında çalışmış, Cumhuriyet ve Türklüğe önemli görevlerde bulunarak bu son deneme ile Türklüklerini ispat ve yurt ödevlerini yapmışlardır.

Lolan aşireti Alevîdir. Bu aşiretin bir kısmı henüz Erzincan'ın Dazik nahiyesi köylerinde oturmaktadır. Lolanlılar Erzincan bölgesinde iken, Aleviliği burada kabul ederek H. 736 yılında (Alâettini - Ertena) tarafından mürtisliği tasdik edilen Horasanlı Hacı Kureyş habaya çırak hakkında bağlanarak, Alevî - Bektaşî tarikatine girmişlerdir. O çağda Erzincan'daki aşiretleri yoklamaya gelen Sultan Alâettin, bu Horasanlı habanın seyyitlerini resmî bir seceresi ile tasdik ederek, Lolan, Çarek aşiretleriyle birlikte o civarda bulunan birkaç Türk aşiretini daha bu habanın tekkesine lokma hakkını vermeğe bağlamıştır. Bu halk yirmi yıl öncesine kadar Hacı Kureyş oğullarına çırak hakkı vermişlerdir.

Lolanlar, Varto merkezinin 8 ve Karaköy bucağının 11 köyünde toplu olarak oturmaktadırlar. Bu aşiretin Varto'daki nüfusları üç binden fazladır.

C — Abdalan kabilesi:

Bu kabile halkı, Lolanlardan önce Varto köylerine gelmişlerdir. Bunların Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Bingöl dağlarına çadır kurduğu çağlarda, Akkoyunlu Türklerden ayrılarak Hanabdal ile Varto köylerine geldikleri söylenmektedir.

Hicretin 9 uncu yüzyılıının başında Varto köylerine gelip yerleştikleri sanılan Abdalan kabilesi, toplu olarak Varto ilçesinin Bingöl eteklerinde kurulan ve bu ilçenin merkez bucağına bağlı olan Gülükler, Hoşan, Kalecik adlı üç köyde otururlar. Bu kabilenin bu köylerde beş yüzden fazla nüfusları vardır. Abdalanlılar, Hınıs, Tercan ilçesinin çeşit köy ve komlarında dağınık bir halde yaşayan çiftçilerdir. Bunlar, bulundukları yerlerde kendilerinden seçilmiş hiçbir aşiret ağası idaresinde bir topluluk kurmamış

ve tarihin her devrinde civar aşiretlerin boyunduruk ve idareleri altında yaşamışlardır.

Hamidiye alayları teşkilâtında, Abdalanlılar, Varto merkezine ve Hamidiye kumandanlarına yakın oldukları için, Cıbran aşiretinin nüfuzları altında sıkışmış, yıllarca bu aşiret ağaları emrinde çalışmışlardır. Bu zor şartlar altında yaşayan Abdalanlılar, yapılması gereken Türkcülük ödevlerini layıkiyle başaramadıkları gibi, Şeyh Sait isyanında kısmen Alevi aşiretlere katılarak, hükûmete yardım ve kısmen asilere katılarak milliyetlerine hıyanet etmişlerdir.

Bu aşiret halkı, ötedenberi elinci ve koyuncu olarak yaşamışlardır. Bunlar da Alevi ve Bektaşîdiler. Son çağılara kadar sadettan "Baba - Mansurlu" Seyyitlerine çırak ve lokma hakkını vermişlerdir. Bu halk, pîrlik - müritlik ehletinden Baba Mansurlulara ve rehberlik kısmında, ocakları başında kalan bir aileye ve balarını da Kureys Seyyitlerine bağlanmışlardır.

Varto bölgesinde herhangi bir kabile veya aşirete mensup olmayan tek bir halk ferdi yoktur. Yukarıda adları geçen bu kabilelerden başka, yine ilçe merkezine bağlı Kovik, Taşçı, köylerinde, Kimsorlu ve Zatiseyh köyünde Kılavcı adlı üç küçük kabile vardır. Kimsorlu kabilesinin Varto'daki nüfusları 400 ve Kılavcıların 200 den fazladır.

Selçukîler devrinde, Alevi olan ve sonradan yine bu tarikatın bir hüftünü sayılan Bektaşîliği, kabul eden ve ötedenberi koyunculuk ve çiftçilikle geçinen, Kimsorlu-Kimsordu, kabilesinin Van tarihinin Türklüklerini belirttiği Sadeli aşiretinden ayrıldıkları ve bunların 300 yıl önce Kiği ilçesine bağlı Holhol köyünden Varto'ya geldikleri ve Kılavcı - Kıravaşlıların Nahiye ilçesi alanında oturan ve orkan Türk olan Karsanlı kabilesinden ayrıldıkları söylenmektedir.

D — Çerkesler:

Tarihi kaynakların Moğol, Tatar ve en kökünden Türk ve Turani soydan saydığı Çeçen ve Çerkeslerin Kafkasya'dan gelen üç kabilesi, bugün Varto'nun Çaharbur, Tepe, Zirink, Aynan, Doğdap, köylerinde toplu olarak oturmaktadırlar. Bunların bu köylerde bin kadar nüfusları vardır.

Sünnî ve Hanefî mezhep olan ve henüz kendilerine mahsus eski Türk âdet ve inanışını koruyabilen Çerkes ve Çeçenler, yaşayış bakımından diğer aşiretlerden farklı ve daha medenîdiler. Bunlar bu bölgede azlık bulundukları için zaman zaman aşiret ve derebeylik usulünün idaresi altında ezilmiş, aşiretlerin huzur âdet ve buyruklarını kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Çerkesler, Varto ilçesine geldikten bugüne kadar, kendi aralarında seçilmiş, herhangi bir ağa veya zorbanın idaresi altında toplanmamış, her aile başbaşa hür ve demokrat bir şekilde geçinmiş ve her zaman idareyi hükûmetten beklemişlerdi. Bunlar, bazen kendi aralarından çıkan bir

adının arkasında devlet hizmetine girmişlerdi. Çoğu sanatkâr, azı çiftçi ve koyuncu olan bu halk, kendi aralarında Çerkes, Çeçen, Lezgi dilleriyle konuşur ve bu her üç şube de, birbirilerinin dillerini bilmedikleri için genel kurullarda ve birleştikleri yerlerde türkçe konuşurlar. Çerkeslerin hepsi de türkçeyi âz ana dilleri kadar bilir ve her aile ocakları başında çocuklarıyla türkçe konuşmayı âdet edinmişlerdir.

Emekli Miralaylarımızdan M. Rıza, eserinde çok haklı olarak bütün Çerkesler hakkında şöyle diyor:

"Bunlar, umumî yerlerde çerkesçe dilleşmezler. Bunun için millî birlikten açık bir ayrılık göstermezler ve yurda daha çok bağlıdırlar."

Çerkesler, H. 1293 Kars seferinden sonra Kafkas ve Dağıstan'dan geçerek Varto'ya gelmişlerdir. Bunların bir kabilesi de birkaç yıl sonra Urfa'dan gelmiştir. Bu halk, Yenigeri isyanına, hükûmete sipahi olarak çağırılmış ve daha sonra, Muş'ta beylerbeyi olan Alâettin Paşa oğullarının idareleri altında iki yüz kişilik bir atlı müfrezesini teşkil edip bu müfreme ile bazı aşiretlerin aşkıyası takibinde gezmişlerdir.

Çerkes ve Çeçenler, aşiretten sayılmadıkları ve bu bölgede fazla nüfusları olmadığı için İstibdat Devrinde reâyaya sayılmış, İlamîdiye aşiret alay komutanlarının himayesine sığınarak, onlara hizmet görmüş, vergi vermiş, sıkışık bir durumda kalmış ve fakat şahsî hürriyet ve akidelerini hiç kimseye feda etmemişti. Meşrutiyet devrinde hürriyetlerine kavuşan Çerkesler, kendini toplamış, Şeyh Said isyanında kudret ve kuvvetleri nisbetinde Cumhuriyet idaresine hizmet etmişlerdir.

E — Hormek kabilesi:

Atalardan sözümlüp gelen rivayet ve inanışa göre, Hormekli kabilesi Harzemlidir. Bu ad, yakın çağlara kadar Huvarzemiyân şeklinde konuşulurdu.

Bu aşiretin yaşlı adamları, soylarını anlatırken:

— Biz, Huvarzem şahı olan Mehmet Şah'ın oğullarıyız. Ebûlmüslimî Horasanî, Nesri-seyara karşı savaşıp kuvvetten düşmüş, ve kendisine kement atılıp tutulacağı sırada, bizim dedemiz Mehmet Şahı imdadına yetişip onu kurtarmış, ve bu dâva da sonuna kadar aşiretiyle birlikte Ebûlmüslimîle çalışmış, Emevîleri ortadan kaldırdıktan sonra Horasan'a dönmüş ve Ebûlmüslimî Bağdat'ta şehit edilirken, aşiretimiz Horasan'dan Erzincan'a ve oradan Dersim eteklerine ve daha sonra Kiği ve Varto'ya yayılmıştır.. derlerdi.

İstibdat devrinden önce, bu kabilenin civarında olan aşiretler, bunlara Horumbeyan, Hormekân ve Huvarzemiyân diye adlandırılırlardı. Bugün Kiği ile Nazımiye ilçeleri arasından geçen Kiği nehrinin kıyısında eski Bağın kasabasına yakın Hormek adlı büyük bir köy harabesi vardır. Burası yıllarca viran bir hale geldikten sonra son çağlarda birkaç evli bir köy olarak kurulmuştur.

Hormek aşiretinin Horasan'dan Erzincan'a ve oradan Nazmiye ilçesine ve Hormek köyüne ve daha sonra Varto ve Kigi ilçelerine dağıldıkları, bugün bu il ve ilçelerdeki bölgeelerde toplu olarak yaşayan bu halkın varlığından anlaşılmaktadır. Bu gerçeklikle beraber aşağılarda örneklerini yazacağım bazı tarihi belgeler, bu görüşlerimi bir kat daha aydınlatacak, ve Hormek kelimesinin aslının, Harzem adı olduğu kendisini gösterecektir.

Bu gerçeklik karşısında bile son çağlarda bu aşiretin ilağaları, kendilerini Hamidiye alaylarına karşı kudretli göstermek ve manevi bir duygu ile aşireti aratını kendilerine bağlatıp toplu bir idare kurmak ve kendilerini halktan üstün tutmak için: — Evet, biz Harzemli Mehmet Şah'ın ana cihetinden torunlarıyız. Lâkin babamız, Hazreti Peygamberin amcası Hamza pehlivanın torunlarından Ferâmuz Şah'tır. Bu zat, Ebûlmüslim'in ordusunda serdar iken Hazreti Muhammet, Şahın kızıyla evlenmiştir. Biz, bu ikisinin çocuklarıyız. Bunun için bize Ferâmuzdan kinaye olarak Feregat - fero oğulları denilmektedir. diye övünmüşlerdir.

Aranlarda Ferâmuz Şah adlı bir kumandanın olmadığını ve bu adanın bir Türk serdarı olduğunu bilmekle dahi, bu iddianın bütün inceliğiyle yine Türk soyuna doğru aktığını ve bu aşiret halkının, aşağı yukarı, bütün menkıhelerini, durum ve göreneklerini elde ettiğimiz tarihi belgelerle yüzleştirdince, Fero - feregat oğullarının da bütün aşiret halkıyla birlikte Türk bir babadan olduklarını ve bu aşiretin Mehmet pehlivani Elharzemnin oğulları olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz.

1928 yılında Varto ilçesi kaymakamı olan Ankaralı Ramiz Beyin yanında gördüğümüz Harzem tarihinin 118 inci sahifesinde:

— Selçuk Padişahı Alparslan oğlu Melikşah'ın 1069 - 1072 Milâdi yılında, Anadolu fethine memur ettiği akrabası, Kutulmuş oğlu serdar Süleyman Şah'la beraber Mehmet Pehlivani Elharzemi adlı bir emirin Erzincan'a geldiği ve Süleyman Şah Erzincan'ı fethederken, bu zatı buraya Bey dikerek hatıya doğru seferine devam ettiği ve bugünkü Hormek kabillesinin bu adamdan türediği yazılmış, bu gerçeklik meydana çıkmıştı.

Yine 1928 yılında Hınıs ilçesinin Alâgöz köyünde oturan ve Hormekli aşiretinden Hasali boyuna mensup olan Mehmet oğlu Alinin evinde okuduğumuz H. 950 tarihinde yazılmış küçük bir secerede: Hormek kabillesinin ilağaları hakkında şu yazı vardı:

"İptidası Harzem destinden gelen Mehmet Pehlivani Elharzemi, Erzincan diyârına bey olmuş ve sene fi rabiülevvel 540 tarihinde Erzenilrum'da vefat eylediğinden yerine oğlu Melik Şah Bey olup, kaçan Tatar Gelilince oğlu Cafer Şah çerisini alıp Sülbüs dağına otağ kurmuş ve Cafer Şah, 629, oğlu Karazeynel 664, oğlu Beşir Bey 701, ve oğlu Mümin Bey 726, oğlu Zeynel Bey 769, oğlu Aynal Bey 804, oğlu Kara Yakup 835, oğlu Malhas ağa 878, tarihinde fevt olmuşlardır."

Hamailin alt kısmında, H. 1065 tarihinde yazıldığı anlaşılan diğer bir yazıda:

"Alhas ağa oğlu Mustafa ağa, 953 senesi hicriyesinde vefat edip yerine oğlu Haydar ağa ilağası oldu. Mezburun 1019 tarihinde vefatiyle Hormek ilağası oğlu Gülâbi'ye geçti. Bunun çağında Hormek aşairi yurdundan civara dağıldı. Gülâbi oğlu Fereşat ağa, kavmini topladı, dedesi Kara Yakup ağanın kabrini kuşandı, Sühlûs şehidine çıkıp burada cenk eyledi." diye yazılmıştır.

Küçük bir hamail şeklinde olan bu şecere, 950 yılında Hormekli Alhas ağa oğlu Ali tarafından yazılmıştır. Ondan sonra yazılan tarihsiz ve çeşit el yazılarında, şecerenin bulunduğu ev sahibinin dedeleri, şecerayı yazan Alhas ağa oğlu Ali'ye kadar götürülmüş ve göylece sona erdirilmiştir:

Mehmet bini Hüseyin, bini Muşâil, bini Kara Ali, bini Salakal, bini Muhammet, bini Mût, bini Gülâbi, bini Mustafa, bini Ali ağa, bini Alhas ağa, diye 11 habasını kaydetmiştir ki, bunlara Alikân oymağı derler.

Bu eski şecere ve hamailin diğer kısımlarında cenk ve nusrata ait bazı âyetler, arapça ve türkçe dualar ve cin, peri şerrinden sakınmak için birkaç nüsha ile birçok türkçe gülbanklar vardır.

Bu kabilenen Türklüğü hakkında oturdukları yerlerde ve Erzincan'ın Silepür bucağıyla Nazimiye'nin Civarık, Balık, Hormek köylerinde, yeniden birçok canlı eserler ve yazılı mezar taşları gözlere çarpmaktadır. Doğu illerindeki nesil için yeni bir eser yazan emekli miralay M. Rıza "Birlik ve Dilbirliğimiz" adını verdiği bu eserin 23 üncü sahifesinde:

"Hormek, Çarıklı ve Lolan aşiretleri soyca Türk olduklarını bilir ve söylerler." diyor.

Son çağlarda Varto'nun Şarik köyünde bu aşiretle beraber birçok Türk kabilelerinden bilgi veren bir sülâle şeceresi meydana çıktı. Bu şecere ilk önce H. 582 yılında yazılmış, ve 628 - 1232 yılında Selçuk Hükümdarı Alâettini Keykubat tarafından tasdik edilerek, Sultanlık mühüriyle mühürlenmiştir. Başlıbaşına bir kitap dolduracak kadar uzun olan bu şecerenin belirttiğine göre: şecerede adları yazılı on iki Türk aşireti, Selçukiler devrinde Horasan'dan Erzincan'a, Bağın (1), ve Hüsnü Mansur kasabalarına gelmişlerdir. Bu aşiretlerin başında Alevîlik halifeleri olarak gelen Horasanlı Seyyit Mahmudî - Hayranî ve "Şahmensur haba" Hüsnü - Mensur kasabasında tekke kurmuşlardır. Sultan Alâettin Bağın kasabasına gelirken, Şahmensur'la Seyit Mahmud'un oğlu Hacı Kureyşi, ve Seyit Ali adıyla anılan Derviş Beyazî, bu on iki aşiretin ağalarını Bağın'da

(1) Bağın Karakocan ilçesinin sınırlarından geçen ve Dersim dağları eteklerinde bulunan Kığı-piri nehrinin geniş bir vadisinde kurulmuş pek eski bir Türk şehridir. Şecerenin anlattığına göre büyük bir kasaba olan bu yerin, yağın enkazları içinde şimdi küçük bir köy vardır.

toplayarak bu seyyitlerden mucizât istemiş, bunlardan Şah Mensur duvar yürütmüş, Hacı Kureys ile Derviş Beyaz da fırındaki ateşe girmişlerdir (1). Sultan Alâettin bunları bu mucizelerini şecerede tesbit edip silsilelerini tastik etmiş ve bu on iki Türk aşiretini pîrlik ve mürşitlik bakımından Şah Mansur'la Hacı Kureys'e ve rehberlik makamında Derviş Beyaz'a mürit edip lokma hakkına bağlamıştır.

Tamamen ve arapça ve bazı yerlerinde türkçe ile karışık bir yazıyla yazılan bu büyük şeceredeki Sultanların resmî mühür ve yazılarına bakılırsa; Sultan Alâettin'den bir asır sonra Osmanlı Padişahı Orhangazi, bu şecereye ikinci bir şerh çekmiştir. Bu şerhte, şecere sahiplerinin soylarından ve yerlerinden bahsedildikten sonra:

"Müceddeden hazihî şeceretün fi semane mâeti-mite, ve fi vakti lileiha Bağdad, Abdullahîl Tayyip, fi vakti zülilâhi islâm, bîsminihi, Sultan Orhangazi."

Bu şerhten sonra Osmanlı Padişahı Murat Han, Bağın kasabasına gelip buradaki Türk aşiret ağalarıyla şecere sahiplerini huzuruna alarak, şecereye üçüncü bir şerh çekmiştir. Tastikten sonra şecerede şöyle denilmektedir:

— Ve min Hazihî elsilsileyi elşerifi feridil-dehir, vehidil-asır, el-seyyit şeyh Mahmudul-halli, fi vakti Sultan Murat Han, ve zuhuru kerametihî, kerameten sahihan. Meşhuran fi huzuru Sultan Murat Han. Dairretün bilnârilkesir. Fi kusuhatî Bağın.

Sultan Murat Han, Bağın kasabasına gelirken burada tarikat rehberi olan Derviş Beyaz oğullarından Ali Uyyun adlı bir zatı gösterdiği liyakatten dolayı kendisine Çapakçur ovasını vakfederek bu ovanın Abi-tahhur köyünde namına bir tekke açmıştır. Bunun için şecerede şu metin vardır:

Elmalûm velmeşhur Derviş Beyaz veledi âlem, Ali-Uyyun mukayyedu filkülliği biltekiyeti elmü-temi memaliketü Çapakçur Abi-tahhur.

Bu şecerenin Sultan Alâettin tarafından tasdik edildiği çağda, Bağın kasabasında şecere sahipleriyle birlikte Sultanın huzuruna gelip şeceredeki babalara mürit denen on iki Türk aşireti içinde Hormek kabilesinin o çağda başı olan Cafer'in de adı vardır. Şecere bu aşiretleri şöyle vasıflandırmaktadır:

1 — Cafer min kabileti delisenler, elmusamma ükacû dağ. İsmühû Sülhüsen (2). Bilâkabı Hurem began.

2 — Tevmur. Min kabileti alân. Elmusamma burkent budan.

3 — Hüseyin Min kabileti Ba-ilyas Elmusamma Han var.

(1) Bu fırının yıkık duvarları son zamana kadar bu civardaki halk tarafından tavaf edilir ve büyük bir ziyaret bilizirdi.

(2) Tercümesi şöyledir: "Delisenler - Delihasanlar kabilesinden olan Cafer ki, yilce dağ dedikleri sülbuele anılır. Bu kabilenin lâkabları Hurem-began'dır." Sülhüs dağ Hormek köyünün batıindedir.

4 — Muhammet Min kabileti Millî. Elmusamma Bozkır.

5 — Abdullah Min kabileti İzol. Elmusamma üç ayak bulakabı iki bülük.

6 — Ali Min kabileti Haydar. Elmusamma Bedirkan. Yulakkabu karavel.

7 — Mustafa Min kabileti Karsan. Elmusamma hançer dik. Yulakkabu saz.

8 — İbrahim Min kabileti Lâl. Elmussamma bayi-kara yulakkabu yürük uzun.

9 — Mahmut Min kabileti Çakır Tahir.

10 — Muhammed min kabileti Dada. Börek uzun. İbtidası bucaklan gelmedir.

11 — Yusuf min kabileti zar veliyan. Elmusamma duvardelen.

12 — Abbas min kabileti Merdia. Elmusamma külâh dik.

Bu şecerenin verdiği bilgi de: o çağda Hormek kabilesi lâkabının Hurum - began şeklinde olduğunu göstermektedir. Azerbaycan yakınlarında Harzem Türklerinin kondukları bir ova vardır ki, buraya Hurum-düzü ve bu ovadaki Türk ağalarına da Hurum beyleri denilmektedir. Bu kabile halkının bu ad altında Sülbüs eteklerine göçtükleri ihtimali vardır.

Şecerenin toplu olarak verdiği bilgilere bakılırsa, Selçuk hükümdarı Sultan Alâettin, tasavvuf ve aleviliğe büyük bir önem vermiştir (1) ve tarikat halifeleriyle birlikte Hicretin yedinci yılı başlarında doğu illerine gelen birçok Türk aşiretlerini okşamış ve onlardan faydalanmıştır. O çağda Erzincan ve Bağın kasabaları arasındaki verimli yerlere yerleşen bu Türk oymaklar, sonradan Osmanlı Padişahı Orhangazi ve Sultan Murat tarafından bile himaye edilmiş, ancak bunlar Yavuz Sultan Selim çağında aşağıda gelecek bölümlerde açıklayacağım gibi, bu verimli ve açık yerlerden kaçıp Dersim'in karanlık dağlarına kaçmışlardır.

Bu şecerede adları yazılı olan aşiretler, bugün bildiğimiz, birlik bakımından bu babalara bağlanmışlardır.

İzol, Hayderan, Karsan, Şahveliyan, Arili, Şadili, Milan ve iki kardeş kabile olan Hormek ve Hiran aşiretleridir. Diğer üç aşiretin hangileri olduğu bilinmemektedir.

Yukarıda sıraladığımız tarihi kaynaklar, toplu olarak gözönüne alırsa: şecerede adı yazılı olan Cafer, Mehmet Pehlivanî Elharzemînin torunudur. Cafer'in Erzincan'ın Süleymir bucağından göçerek, o çağda Bağın kasabasına bağlı bulunan Sülbüs dağı eteğindeki Hormek, Balık ve Civarık

(1) Sultan Alâeddin, o çağda Sahmensura ayrı bir şecere vermiş, halen Mazgirt ilçesinin Şobak köyünde Seyyit Cafer oğulları yanında olan bu şecerede yine bu on iki Türk aşiretinin adları vardır. Bunlar: Hiran aşireti Caferin kardeşi olan Ali-dost oğullarıdır. Koggiri ve İzol aşiretlerinin de Hormekli ile bir boydan oldukları söylenmektedir. Hiran aşireti Mazgirt'in Mahundu bucağının yirmi köyünde oturuyorlar.

köylerini yeniden kurduğu söylenmekte ve bu cihet Alâgöz köyünde bulunan şecereden anlaşılmaktadır. Silepür bucağında Mehmet Pehlivan'ın kurduğu büyük köy, Dalay ve Şavşek adlı üç köy vardır. Bu köyler halen Hormek aşiretinin Alîkân kabilesiyle meşkündür.

Cafer ve kabilesi, Bağın civarındaki köylerde çoğalmış, aşağı bölümlerdeki tarihî olaylar arasında açıkladığım gibi buradan parçalanıp Kiği, Varto, Refahiye ve Kuruçay ilçelerine dağılmışlardır.

Mehmet Pehlivan'ın Erzincan'da ne kadar kaldığı ve burada ne gibi işler gördüğü hakkında elimizde hiçbir tarihî belge yoktur. Yalnız Erzincan'ın Kutubmuş oğlu Serdar Süleyman Şah tarafından zaptından bir asır sonra, Ali Menküçekle, Selçuklilerin elinde dolandığını ve nihayet Selçuk Hükümdarı Kılıç Arslan oğlu Süleyman Şah, 1181-597 tarihinde Erzincan'a gelirken, kardesi Mungissüddin ve damatları Menküçek oğlu Fahrettin'i Behram Şah ile birleşip, topladıkları bir ordu ile Erzurum meliki, Melik Şah hini Muhammet üzerine yürüterek Erzurum'u Melik Şah'ın elinden aldıklarını, Erzincan tarihinin 38 inci sahifesinde okuyoruz.

Alâgözdeki küçük şecerenin verdiği bilgide: Mehmet Pehlivan Elharzemini 1124-540 yılında, Erzurum'da vefat ettiği ve yerine oğlu Melik Şah'ın Bey dikildiğini kaydettiğine göre: Mehmet Pehlivan'ın Erzincan'da, Menküçek oğulları tarafından bastırılarak buradan Erzurum'a gelip Beylik kurduğunu ve burada öldüğü, ve sonradan valiliği elinden alınan adanın Mehmet Pehlivan oğlu Melek Şah olduğu tahmin edilmektedir.

Yine Erzincan tarihini verdiği bilgiye göre 1211-627 yılına kadar Erzurum Ali-Menküçekle, Selçuklilerden Rükneddin Cihan Şah elinde kalmış. Rükneddin, Harzemli Celâlüddin'e yardım ettiği için, Alâettini Keykubat, Erzurum'u bu tarihte Rükneddin'in elinden alarak ülkesine katmıştır.

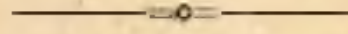
Şorik köyündeki büyük şecerenin 1212-628 yılında Selçuk Sultanı Alâettin Keykubat tarafından tasdik ve mübâhırlendiğine ve bu şecereye Melikşah oğlu Cafer'in adı geçtiğine göre, Cafer'in hakasından sonra Erzurum ve Erzincan'daki kabilesini alarak Bağın kasabasına bağlı olan Sülbüs dağının eteğine gelip Hormek, Civarik ve Balık köylerini yeniden kurup arkasını bu sarp ve yalçın dağa dayamak suretiyle hayatını kurtardığı ve Sultan Alâettin bir müddet sonra Bağın havalisindeki aşiretleri yoklamaya gelirken, o gün, Hormekli kabilesinin başı bulunan Cafer'in adını bu şecerede kaydettiği anlaşılmaktadır.

Tamamen Türk olduklarını yukarıda gösterdiğimiz tarihî belgelerle sahit olan bu aşiret halkının, hangi zorlamalar altında Bağın bölgesinden parçalanıp Kiği ve Varto ve doğu illerinin diğer kesimlerine dağıldıklarını, aşağı bölümlerde yazacağımız tarihî olaylar arasında açıklayacağım. Ve bu bölümlerde göstereceğim resmî kayıtlardan bilindiği gibi, Hormek halkı tarihin her çeşit devrinde Türk olduklarını bilerek millî birlik ve hü-

t nl kten ayrılmadan zaman zaman, doğu illerinde esen herhangi yabancı f s r ve cereyanlara uymadan, bir Türk köylüsü ve çiftçisi olarak yaşı-
mış ve istibdat devrinde Hamidiye alaylarının üstün kuvvet ve saldırıları
karşımda bin türlü zorluklar altında sayısız can ve mal kaybına uğradık-
ları halde, hürriyet ve cesaretlerini kaybetmeden yıllarca kara kuvvet ve
istibdatla çarpışmış, meşrutiyet devrinde ve Birinci Cihan Savaşında va-
tan cephesine koşarak kanlarını dökmüştür.

Bu Türk halkı, büyük kurtarıcı Atatürk'ün yurt ve ulus uğurunda
açtığı millî mücadele  lk s nde doğu illerinde Türklük ve Cumhuriyetin
fedaileri kesilerek Şeyh Said isyanında Varto ve Kiği bölgelerinde, he liz
askeri kuvvetleriniz yetişmemişken, haftalarca karlı b llerde asi kuvvet-
lerle çarpışarak büyük yararlıklar göstermiş ve en son askeri müfrezeler
emrinde millî ödevlerini sona erdirmişlerdir.

Ötedenberi kültüre bağlı bulunan ve bugün çoğu okur-yazar olan
Hormek halkının Varto ilçesinin  st ran bucağında yirmi bir köyde, 5000
den fazla nüfusları vardır. Asiret sisteminin mevcut bulunduğu çağlarda,
gerek Varto ve gerekse Kiği ile diğer kesimlerde bulunan bu kabilenin
topluluğunu Kara Yakub'un ahfadından olan Fereşat - Fero oğulları idare
etmiş, bu aile Hormek kabilesinin ocak başısı sayılmıştır (1).

(1) Fereşat oğulları Vartoya gelmezden önce bu ilçedeki bu kabileyi bir
müddet Sormam t oymağından  rteyinir, ve daha sonra Hasanhan Ali oğulları
idare etmişlerdir.

BÖLÜM: V

Selçukîler ve İlhanîler Devrinde Doğu İlçeri, Dersim'e Sığınan Türk Aşiretleri ve Hormek Kabilesi

İlhanî Türklerinin doğu illerimize yaptıkları akınlardan sonra Horasan ve Nişabur'da kuvvetlenen Selçukîlerin ilk hükümdarı Sultan Tuğrul, 1054 M. tarihinde doğu illerimize kuvvetli bir ordu ile gelerek Malazgirt kasabasını muhasara altına almıştır (1).

Bu çağdan sonra, Selçukîlerle Bizanslılar arasında doğu illerimizde arkası kesilmiyen savaşlar başlamış ve en son, Selçuk hükümdarı Alparslan, 1072 M. tarihinde Bizans ordusunu Malazgirt'te yenerek Bizans İmparatoru Romanos'u esir etmiştir. Bu tarihten sonra Selçukîler, bütün doğu illerini ellerine alarak Anadolu'ya akınmışlardır. Suriye ve Filistin'i istilâ etmişlerdir.

Alparslan oğlu Melikşah'ın Anadolu fethine memur ettiği akrabası Kutulmuş oğlu Serdar Süleyman Şah, 1072 Milâdi tarihinde Erzincan'dan Anadolu'ya geçmiş, büyük ordusuyla Anadolu'yu Bizanslılardan temizliyerek 1093 M. tarihinde İznik şehrinde Rum Selçukîleri hükümetini kurmuştur. Bu hükümet birkaç yıl sonra bütün Anadolu ve doğu illerine tamamen hâkim olmuştur.

Bu çağda, doğu illerinde, Danişmendîler, Menkilçek oğulları, Selçuk ve İlhanîmillerlerden ve türlü Oğuz boylarından birçok Beylikler vardı. Selçukîler idaresinde olan bu Beyliklerin merkezleri, Sivas, Erzincan, Erzurum ve Diyarbakır şehirleridir. Van ve Bitlis bölgelerinde dağlı Türklerin Halkı soyuna mensup Kurt-baba, Baba-kürdiler, bağımsız birer derebeyi halinde yaşıyorlardı. Çapakçur, Motki, Sason gibi sarp dağlarda, Part Türklerine mensup Dümbeği - Zaza kabileleri bulunuyordu. Bu sırada Horasan ve Nişabur'dan ve Türkistan'dan kalkan birçok Türk boyları, Ak ve Karakoyunlular, doğu illerimize akın geliyorlardı.

Bu çağdan sonra, doğu ilimizde cereyan eden tarihî olayları ve Selçuk Sultanlarının o günkü durumlarını, yukarıda yazdığımız Hormek kabilesi faslında kısmen açıklamıştım. Diğer kısmını da tarihî olaylar sırasıyla kovalıyacağım.

(1) Ahmet Refik Tarihi, Cilt 6, sahife 270.

Selçuk Sultanları dinî ve millî bir duygu ile, batıda, Ehli Salip ordularıyla yıllarca kahramanca çarpışıp Avrupa milletlerini hayret ve dehşetler içinde bırakırken, diğer taraftan Türk birliğine ve Türkün millî akide ve ânanelerine bağlı olarak, doğu illerimizdeki Türk halkına karşı iyi davranmışlardır. Doğu illerindeki Türk beylik ve aşiretleri, bu devletin sayesinde yabancı saldırılardan kurtulup istiklâline kavuştukları gibi, Türkistan ve Horasan'dan bu illere gelen Alevî ve Türkmen aşiretleri de, Selçuk Sultanlarından ve en çok Alâettini Keykubat'tan himaye ve kabul yüzünü görmüşlerdi. Yukarıda gösterdiğimiz tarihî bir şecerenin metnine göre, Sultan Alâettin, Horasan'dan gelen bu Türk aşiretlerini bizzat teftiş ederek, bilim, tasavvuf ve tarikatçılığa karşı büyük bir ilgi göstermiştir.

Bu tarihî şecerede adları yazılı bulunan on iki Türkün aşireti Dersim ve Erzincan civarındaki dağ eteklerine yayılmışlardı. Şecere ve Alâgöz hamâlinin kaydettiklerine göre, o çağda Hormek kabilesi, Erzincan'ın Silepür bucağıyla, Nazimiye'nin Civarık, Hormek ve Balık köylerini kurmuşlardı. Hormek ilağası Cafer, H. 629 da Hormek köyünde ölmüştü.

Selçukîler devrinde türkçe ve Dersim'in içine girdikten sonra da Zaza'ca konuşmağa başlayan Türk aşiretlerinin, o çağda hangi zorlamalar altında geniş ovaları bırakarak Dersim ve doğu dağlarının sarp bölgelerine çekildiklerini araştıralım.

Tarihî incelemelerden bilindiği gibi, Selçukîler, Horasan'dan doğu illerine gelen bu Türk aşiretlerine iyi yüz göstererek kendilerinden faydalanmışlardır. Moğolların doğu illerine akınları başlayınca, bu aşiretler Moğolların saldırılarına uğramış, onlarla çarpışarak parçalanmış ve kendilerini kurtarmak için Dersim'in sarp dağ eteklerine çıkıp burada kendilerini kurtardıkları gibi, zaman zaman, Moğol ordusunun yollarını keserek öç almışlardır.

Bu sırada doğu bölgesi, yayık gibi çalkanıyordu. Moğollar, 628-1212 tarihinde serhatlerden Dersim ve Erzincan ve Sivas'a doğru akıyor, zaten çıkmak üzere bulunan Selçuk Devletini parçalayarak, önlerine geçen Türk aşiret ve beyliklerini yıkıp geçiyorlardı. Bu sırada Erzincan, Erzurum, Palo ve havalâsinin ovalarında ve dağ eteklerinde bulunan sayısız Türk aşiretleri bu salıandan kurtulmak için, en çok Dersim'in kuytu meşelerle örtülü dağlarına, Erzincan civarındaki dağlık araziye kaçıp sığınmışlardı. Erzincan şehrinde bulunan birçok oymaklar, batı Dersim'e dolmuşlardı.

Aynı yıl içinde, Moğollar tarafından saldırıya uğrayıp Diyarbakır'a doğru kaçan Celâlettini Harzemşah, Palo ilçesinin Ohi bucağında, oranın yerli halkı olan Dömbeli Zaza'ları tarafından öldürülmüş ve bu hâdiseyi haber alan Dersim eteklerindeki Türk kabileler, Palo'ya inerek Celâlettin'in intikamını almış ve cesedini alan Dersim dağlarının yüce bir noktasında olan bir dağın başına defnedip bu türbeye (Sultan - baba) adını vermişlerdir.

Erzincan Tarihi; 46 ncı sahifede bu olayı şöyle anlatır:

“Celâlettin: Dersim tarafında Kürt eskiyası eline düşüp soyulmuş ve öldürülürken, haydut Kürt'e adını söyleyip hayatına dokunmazsa, Han yapacağını vâdetmiştir. Bu vait üzerine Kürt, Celâlettin'i çadırına götürüp, karısına muhafaza etmesini söyler. Kendisi dağa, at aramağa giderken, bu esnada çadıra elinde kargı, bir kürt gelip, (Bu Harzemli kim? Ne ye öldürmüyorsun?) der. Kadın da, (Kocam aman verdi, çünkü Sultan-
dır.) cevabını verir. Kürt, (Bunlar benim kardeşlerimden birini öldürdüler ve o, bundan çok kıymetli idi.) der, elindeki kargıyı vurur ve öyle bir vurur ki, ikinciye lüzum kalmaz. Celâlettin yere serilir. Sonra Dersimliler Celâlettin'e acıyıp mezarına bir türbe yapmışlar, elan orası Zazalarca ziyaretgâhtır. Ve pek mukaddestir. Ve Sultan baba namıyla tesmiye edilir (1).

641 - 1225 yılında Selçuk Hükümdarı Müğissüddini Keyhusrey, Sivas'ın Köseadağ mevkiinde Moğolları yenmiş ise de, ardı arkası gelmiyen Moğol okunları bir türlü durdurulamamıştır. Müğissiddini Keyhusrev, 644 - 1228 de vefat etmiş, doğu illerimiz ve Erzincan, tamamen Moğolların eline düşmüştür.

657 - 1259 yılında Moğol Hükümdarı Hülâgû, her yandan Anadolu'ya baskınlar yapmış ve Erzincan'da oğlu Yeşmut'u vali dikerek Türk boylarına sonsuz zulümler yapmış, doğu illerindeki Harzem, Selçuk ve diğer Türk aşiretlerinden canlarını kurtaranlar doğu illerimizin yüksek dağlarına, Dersim, Akçadağ, Maraş ve Sivas havâlisinin sarp yerlerine sığınmışlardır. Rivayete göre, Yeşmut, Dersim Türkleri üzerine bir ordu göndermiş, bu ordu iki ay Nazimiye civarında, buradaki Türk aşiretlerle çarpışarak başarı elde edemeden geri dönmüştür.

Moğolların korkusundan, doğu illerinin yüksek dağlarına ve Dersim bölgesine Türk halkının sığındığı o çağlarda idi ki, tarikatini Türk boyları arasında sağlamak için Nisabur'dan çıkıp gelen Hacı Bektaş Veli, 680 - 1264 de Erzincan'dan geçerken, bir halifesini Dersime göndermiş, buradaki kâhileler, tâ Horasan'da iken Aleviliği kabul ettikleri için bu tarikatın bütün bir özü olan Bektaşiliği sevgi ile karşılamış, Hacı Bektaş'a mürit olup çırak hakkını kabul etmişlerdir.

Bu çağda Dersim dağlarında bulunan bütün Türk aşiretleri, Türkçe konuşuyorlardı. Bunun içindir ki, Alevilik ve Bektaşilikteki türkçe, gül-hank, nefes ve âyini cem kaidelerini çabuk bellemiş ve onlara kıtsat bir mevki vermişlerdi. Bu halk, Yavuz Sultan Selim'in devrine kadar ana dilleri olan türkçeyi aile ocaklarında konuşmuş ve bu çağdan sonra Osmanlı

(1) Bu tarihi yazan vali Ali Kamali, o çağlarda bile Dersimde sığınan Türkleri Kürt göstermeğe çalışmaktadır. Bu halkın o çağda türkçe konuştuğunu, Celâlettine takılıkları Sultan-baba adıyla sabittir. Celâlettini mukaddes bilmeleri ve ona tapmaları bu gerçekliği aydınlatmıştır.

padışahlarından gördükleri kötülük ve yoketme karşısında, kendilerini ya
hancı sanarak, ve Palo bölgesindeki Dümbeli Zaza aşiretlerle teması gele
rek bunlardan Zaza dilini öğrenmişlerdi. Dersimliler bu dil halitesine sayı
sız miktarlarda eski türkçelerini karıştırıp konuşmuşlardı.

Doğu illerinin Moğollar, İlhaniler, Ak ve Karakoyunlu Beyler tarafın
dan elden ele geçtiği, Hicretin 7 nci yüzyılıının sonlarında, Anadolu'da ol
dukça kuvvetli olan bir Osmanlı Devleti kurulmuş, Osmanlılar, ülkelerin
genişleterek doğu illerimize doğru geliyorlardı.

BÖLÜM: VI

Osmanlılar ve Akkoyunlular Devrinde Doğu İlleri ve Dersim

Hicretin sekizinci yüzyılının başlarında Osmanlı Devleti, İ. Anadolu'da gittikçe artan bir varlıkla ülkelerini genişletirken, doğu illerimizden Erzincan ve Erzurum, İlhanîler tarafından idare ediliyor, Ahlat, Diyarbakır ve Muş bölgelerinde ve doğunun diğer illerinde aşiretlerini idare eden ve birer derebeylik halinde yaşayan, çeşit Oğuz boylarına mensup Türk kabileleriyle, Ak ve Karakoyunlular vardı.

Karakoyunlular H. 777 yılında Musul'u ellerine alarak orta bir hükümet kurmuşlardı (1).

Akkoyunlulardan Kara Osman, H. 801 tarihinde Azerbaycan, Mardin, Diyarbakır ve Erzurum'u eline geçirmiş, Erzurum'da Türkmen Beylerinden İskender bini Kara Yusuf'la yaptığı muharebede katledilmişti. Bir müddet sonra Kara Osman'ın oğlu Cihangir, Erzurum'u zaptederek hükümet sürmüştür (2).

744 - 1328 tarihinde İlhanîlerin Erzincan valisi bulunan Alâettin Ertena ile Çobaniler beyliği arasında Sivas - Erzincan hududunda şiddetli bir muharebe olmuştur. Bu savaşta Dersimdeki Türk aşiretlerinin bir kısmı, Alâettin'e yardım ederek Çobaniler valisi Şeyh Hasan'ı yenmişlerdir.

Bu sırada doğu illerinin bütün kesimlerinde oturan Türk boyları arasında Bektasî Tarikati genişlemeğe başladığı gibi, Çorum, Yozgat, Amasya, Tokat ve İ. Anadolu'nun Türk kabileleri içinde süratle yayılıyordu. H. 733 tarihinde Osmanlı Padişahı Orhangazi, Amasya'da Hacı Bektasî Veli ile görüşerek, Bektasî tarikatini kabul edip askerini Hacı Bektasî'ye tahsis ettirmişti. Hacı Bektasî, Padişahın yeni kurduğu orduya Yenîçeri adını

(1) Bu hükümeti kuran Karakoyunlu Kara Yusuf, sonradan Teymurân garabına uğrayarak Sultan Yıldırım Beyazıda kaçmış ve bu yüzden Teymurân Yıldırım arasında meşhur Ankara savaşı olmuştu. Künyelişipar, cilt 3, sahife 26-27.

(2) Kara Osmanın torunlarından olan "Uzun Hasan" Diyarbakırdan Tebriz ve Horasana uzanan geniş bir hükümet kurmuş, bu hükümet H. 908 yılına kadar yaşamıştı. Safavi padişahı Şah İsmail, bu Akkoyunlu hükümetinin Tebrizdeki tahfuzuna çıkmış, Akkoyunlu hükümetini İsfahana uğratmıştır. Şah İsmail, Uzun Hasanın kuzundan doğma torunudur.

takmıştı (1). Hacı Bektaş, bu suretle tarikatini doğu ve hatı Anadolu'da kökleştirdikten sonra 737 - 1321 de Kırşehir'deki tekkesinde vefat etmiştir. Bektaşî tarikatı İkinci Beyazıt devrine kadar Yenigeri ordusunda, Anadolu köylerinde ve İstanbul saraylarında kutsal bir tarikat olarak yaşamıştı.

803 - 1387 tarihinde doğu illerimize doğru Aksak Teymur'un orduları akına başlamıştı. Doğu illerimizin kuzey bölümlerinde bulunan birçok Türk boyları ve Akkoyunlu aşiretler, Teymur'un ordusu önünden kaçarak Dersim bölgesine ve Sivas taraflarına gelmişlerdi.

804 - 1388 tarihinde Ankara ovasında Teymur'la Yıldırım Beyazıt arasında yapılan büyük savaşta, Osmanlı ordusu mağlûp olmuş, Teymur uğradığı yerlerde Türk kabile ve boylarının üzerine bütün ağırlığıyla çökmüştü. Bu çağda doğu illerimizin çeşit yerlerinde ve doğudaki aşiret ve beylikler arasında savaşlar başlamıştı. Bu sırada, Dersim'deki Türk aşiretleri birbirine karışmış. Nazimiye civarında bulunan Hormeklilerle Hayderan ve Alan aşiretleri arasında çetin boğuşmalar olmuş, bu çağda Hormek ilağası, Cafer'in torunlarından Kara Yakup imiş. Kara Yakup, birçok yararlıktan sonra doğu Dersim kabilelerini idaresi altına toplamış, "İlbeyi" unvanını alarak H. 805 yılında ölmüştür (2).

(1) Ahmet Refik Umumi Tarihi cilt 6, sahife 335 de: "Orhangazi İmparatorluğunun mukadderatına hâkim olacak bu yeni teşkilâta, dîni bir mahiyet bahşetmek için Hacı Bektaş Veliye askerini taktis ettirmişti. Hacı Bektaş Veli, orduyu taktis etmekle beraber, adına da Yenigeri demişti. Yenigерiler bidayette bin kişiden ibaret ve yalnız piyadeden mürekkepti. Maas, yevmiye bir akçadan ibaretti. Fakat müddeti kıdem ve muharebede gösterilecek gayret ve seccata göre icabında artırılacaktı. Tayinat, hükûmettendi, tekmiî kıta büyük bir aile telâkki edildiği için, teşkilâtı beytiyesine beyti bir mahiyet verilmiş, bu sebepten erkân ve zabıtana Çorbacı başı, Aşçı başı ve Saka başı, gibi isimler konulmuştu."

"Yine bu tarihin, aynı cildin 430 uncu sahifesinde "Askerler orta kapıya gelip dururlardı. Bu sırada bağçavuş, kubbe-i hümayunun önüne gelir, ellerini ikerayı bektaşîye gibi niyazmendâne kavuşturur. Bir seda ile: Allah, Allah, illâllah, baş uryan, sine püryan, kılıç alkan, bu meydanda nice baslar kesilir, hiç soran olmaz. Allah, eyvallah,

Kahrında, kılıcımız düşmana ziyan. Kulluğumuz padişaha şyan, üçler, beşler, yediler, kırklar, Gülhankı Muhammedî, nuru nebi, keremi All, pirimiz aulâmımız hünkâr Hacı Bektaş Veli. Lemine, devranına hü diyelim hü.. diye gülhank çekerdi. Sonra birincinin ağa bölüğü diye çağırır. Bölük te: Kara kulluğu burda, diye cevap verir. Bağçavuş haydi der demez, bölüğün bütün yoldaşları koşup kese kapırlardı." diye yazar.

(2) Hormek şerhesi. Alagöz hamâli. Rivayete göre, bu İlbeyi unvanı, Kara Yakubun torunu Alhas ağa devrine kadar süregelmiş, bu unvan Alhas'tan alınarak Karsan aşireti reisi Koç Yusuf'a verilmiş, bu yüzden bir boydan olan Hormek, Karsan aşiretleri arasına düşmanlık girmiş. Alan, Demenan, Hayderan aşiretleri de Karsanlılara yardım etmişlerdir. Bu unvanın kendisinden alınışına meraklanan Alhas ağa, delirmiş ve bu deliliğinde Hayderan yaylasına giderken, genç bir gelin

Teymur'un orduları, doğu illerinden ve Anadolu'dan çekilince, bu iller birbirleriyle çarpışan türlü Türk idare merkezleri altında çalkalanmış ve doğu illerinin hâkimiyeti yine Akkoyunluların eline kalmıştı.

Doğu illerindeki Akkoyunlu idaresi 878 - 1462 tarihine kadar devam etmiş, bu tarihte Osmanlı Padişahı büyük Fatih Sultan Mehmed'in ordusu, Erzincan'ın yanbaşıdan geçerek Tercan ovasına inmişti. Aynı yılda Rayhuri ilçesinin "Otluk - bel" nam gediğinde Fatih ile Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Han arasında yapılan tarihi savaşta, Hasan Han yenilmiş ve bu bölgeyi Osmanlı ordusuna terketmişti. Uzun Hasan'ın vefatından sonra yine Tebriz'deki Akkoyunlu Sultanlar, fırsat buldukça, doğu illerimize akın yaparak huraların idaresini ellerinde bulundurmaya çalışırlardı. Diyarbakır'da Uzun Hasan'ın oğlu Yakup Bey hâkimdi. Halil bey, Tebriz tahtına cülûs etmişti. Yakup bey, kardeşini öldürerek, H. 896 da Tebriz tahtına çıkmıştı.

Bu devletin son hükümdarı olan Mehmet Mirza ibni Yusuf bey, Şah İsmaili Safavi tarafından yenilerek ortadan kaldırılmış, Şah İsmail, 908-1492 tarihinde Akkoyunluların Diyarbakır ve Tebriz'deki hükümetlerine son vererek Tebriz tahtına çıkmıştı (1).

Şah İsmail, İran'daki Akkoyunlu tahtına geçtikten sonra, H. 900 yılında büyük bir ordu ile doğu illerimize inerek Erzincan ovasına kadar gelmişti. Şah İsmail doğu illerinden geçerken Türk ve Türkmenler, kimi kendisinden kaçıyor ve kimi kendisine itaat ediyordu. Bu çağda Dersim aşiretleri pek seyrektiler. Ancak Moğollar çağında Dersim'e sığınan yirmi kadar Türk aşireti vardı. Bunlar da aralarındaki kavgaları yatıştırıp, Şah İsmail'in herhangi bir saldırısına karşı koymak için geçitler tutmuşlardı.

Şah İsmail, doğu illerindeki Alevileri ve en çok Dersim'deki kabileleri kendisine doğru çekmek için, söylediği birçok türkçe deyişleri, güvendiği kimselerin ağziyle Dersim'e sokmağa çalışıyordu. Dersim'deki Hacı Bektaş halifeleri, Şah İsmail'in, Hacı Bektaş tekkesini tanımadığını ve onun, Hacı Bektaş'tan icazet alan Osmanlı Padişahı İkinci Bayazid'a hasım olduğunu ileri sürerek, halkın Şah İsmail'e uymasına engel oluyorlardı. Alevilik kidesi üzerinde söylenen, Şah İsmail'in o günkü deyişlerinde Hacı Bektaş'tan bahsedilmediği için, halk Bektasi halifelerinin sözlerine inanıyordu. Şah İsmail Doğu illerinde yarım bir hâkimiyet kurduktan sonra, Tebriz'e çekilmişti.

tarafından başına bir kelenk ayran dökülmüş, çadırına dönerken asireti onu bu halde görünce çok üzülmüşler, Alhas ağayı yüz kurbanla alarak Sülbüs dağı şehidine götürmüşler, Alhas, şehidin tepesinde yabani ot yerken yuvarlanmış ve bir saat sonra aklı yerine gelmiş. Ayranın Hayderan yaylasında üstüne döküldüğünü hatırlamıştır. Hormekliler, büyük bir kuvvetle Hayderan yaylasını basmış, bir çok adamlar öldürmüş ve ağalarını esir etmişlerdir. Bu hâdisi yüzünden doğu Dersim aşiretleri ikiye ayrılarak yıllarca dövülmüşlerdir.

(1) Künnehül-ahbar Tarihi. Cilt 3, sahife 32-33. Akkoyunluların doğudaki idareleri 120 yıl sürmüştür.

Bu sırada Osmanlı Padişahı İkinci Beyazıt'tı. Şah İsmail, bir taraftan padişah ile hoş geçinmek isterken, diğer taraftan Türk dilinden konuştuğu öz türkçe, deyiş, nefes, koşma, gülbenk ve alevilik âyini cem türkülerini, doğu illerine ve Anadolu'nun içlerine kadar yürüttür, Türkün bu millî inan ve tarikati üzerinde Türk topluluğunu ve bütünlüğünün başından kendisinin bulunmasını arzu ediyordu.

Sultan Beyazıt, Şah İsmail'in saltanat ve hükümetinden endişe duyduğu halde, aleviliğe temayül gösteriyor, H. 915 yılında Hacı Bektaş tekkesi ikinci piri olan Balım Sultan'ı İstanbul'a çağırarak kendisinden (nasip) alıyor ve bu suretle Yeniçeri ordusu üzerindeki sevgisini ve bektaşiliği kökleştirmeye çalışıyordu (1).

(1) Üstat Ziya Şakir, *Mazhepler Tarihi* adlı eserinin 153 üncü sahifesinden başlayarak, İkinci Beyazıt'ın, Balım Sultanı İstanbul'a davet edip çok büyük bir istikbal resmile kendisini kabul edip (nasip) aldığını şöylece vasıflandırmaktadır.

"Çizili köşkün hamam dairesinde birkaç Bektaşî Babası, Sultan Beyazıt'a oturmuşlar, tarikatın usul ve erkânı vechile, başını kâmilen traş etmişlerdi. Sonra, bir takım dualar okuyarak adhest aldırmışlar, iki rekâî namaz kıldırmışlardı. Daha sonra tarikat rehberi olan adam, padişahın boynuna bir ip takmıştı. (Tigibent) denilen bu ip, biraz evvel Babalar tarafından Sultan Beyazıt namına merasimle kesilen (nasip) kurbanının tüylerinden bükülerek yapılmıştı. On iki telden yapılmış olan bu ipin üzerinde yine o iki düğüm vardı. Rehber, padişahın boynuna takılmış olan ipin iki ucundan tutarak, bir kayın gili onu meydana kapısına doğru çekmeye başlamıştı. Baş açık ve yalın ayak olan Sultan Beyazıt, bu kapıya geldiği zaman, yere eğilerek kapının eşiğine (niyaz) etmişti ve sonra yine rehberin delâletiyle içeri girmişti. Burada usul ve erkân mucibince (dört kapı niyaz) nı yaptıktan sonra, Balım Sultanın önünde yere diz çökerek beklemişti. Burada rehber, dile gelmişti. Balım Sultan'a hitaben:

— Hak Muhammed, Ali, on iki imam ve hak huzurunda bir kurban getirdim. Hak görmüş, hak bilmiş, hakkı, Haktan talebeder, İkrar vermesine ruhsat var mı? demişti.

Balım Sultan, gözlerini orada bulunanların üzerinde gezdirerek cevap vermişti:

— Ey Canlar.. Meydanda gördüğünüz şu can, yüzüstü sürünerek gelmiş, on iki imam efendilerimizin katlarına ve Muhammed-Ali yoluna girmek ister. Ne dersiniz? Yol ve erkân ile bu can'ı kardeşliğe kabul eder misiniz?

Meydanda hazır bulunanlar, derin bir sükân içinde, hep birden başlarını yere eğmişler ve niyaz etmişlerdi. O zaman Balım Sultan, Padişah Sultan Beyazıt'a hitap ederek:

— Ey can sen on iki imam katarına, Muhammed-Ali ve hünkâr Hacı Bektaş Veli yoluna girmek murad edersin. Velâkin bu hâzım yolumuz gayet güçtür. Hak-Muhammed-Aliye on iki imam ve on dört masumu-pâke iman etmek, bunların dostlarını dost, düşmanlarını düşman bilmek, bu yolda ikrar vermek lâzım.. İkrardan dönülmez.. Gelme, gelme.. Dönme, Dönme.. Gelenin canı, dönenin bağı, böylece kabul ediyor musun? demişti.

Ziya Şakir, eserinin 161 inci sahifesinde:

Balım Sultan sağ eliyle, Sultan Beyazıt omuzlarına vurarak:

— Allah, Muhammed-Ali, pençeyi Ali-aba mürvetine, hürmetine, eline, beline, diline, mukayyet ol! demiştir, diye yazmaktadır.

Hattâ Şah İsmail'in çıkardığı bu türkçe deyiş ve nefesler, Yeniçeri ordusunda ve İstanbul saraylarında ve Hektaşî tekkelerinde vecitle okunurken, bunlara kelle kesilir ve niyaz edilirdi. İkinci Sultan Beyazıt, Balım Sultan'dan nasip alırken, Şah İsmail hakkındaki şüphesini açıklamaktan kendisini alamanuş ve Balım Sultan bu şüphenin yersiz olduğunu ve Şah İsmail'den kendisine zarar gelmeyeceğini beyan etmişti.

Gerçekten, Şah İsmail, Sultan Beyazıt'a ve Osmanlı hükûmetine karşı içli bir saltanat ihtirasını gütmüyordu. Onun bütün maksadı, Caferî ve Alevî tarikat ve mezhebini Türkistan, İran, Azerbaycan ve doğu illeriyle iç Anadolu'daki Türklere aşılama, manevî bir saltanat veyahut Türk topluluğuna büyük bir hizmet yapmaktır.

Şah İsmail elinde tuttuğu ülke ile uğraşüyor, Türkistan ve doğuya doğru genişlemek için Özbek ve diğer Türk hükûmetleriyle çarpışıp onları idaresi altına alıyordu.

Onun Osmanlı toprağında aradığı siyasi bir hak yoktu. Hattâ bu toprakta olan ve kendisine bağlı bulunan aşiret ve beylerin Sultan Beyazıt'a itaat etmelerini temine çalışıyor ve padişaha yazdığı mektuplarda ana Baba, diye hitabediyordu (1).

Bu sırada, doğu illerinde birçok Selçuk, Harzem, Ak ve Karakoyunlu aşiretler ve Elâzığ'da Zülkadir oğulları ile Van, Beyazıt ve Bitlis bölgelerinde Hattâ soyuna mensup Lohorto dağı Türk beyleri vardı. Yakın çağda Türkistan ve Horasan'dan gelen Türk ve Türkmen aşiretler arasında Alevilik - Bektaşilik köklemişken, Lohorto aşiretleri arasında Bağdat yoluyla gelen Şafî ve Nakşî tarikatı yayılıyordu. Bu teşkilâtın başında Mevlânâ İdrisî Rîtlî ve Kadirî şeyhleri vardı.

(1) İstat Ziya Şakir, Mezhepler Tarihi adlı eserinin 147 inci sahifesine, Şah İsmailin, Karaman-Elmalı bölgesinin beyi olan Şahkulu'ya yazıp, Muhtar adlı bir elçi ile gönderdiği talimatı şöyle anlatıyor:

— Şahımızın üç maksadı var. Bunlardan birincisi, ehli beyli muhiplerini ve Sii mezhebi salıklerini, Arap Kavminin tesiri ve nüfuzu altından kurtarmaktır. İkincisi, muhtelif lirkalara bölünen Siliği tek esas üzerinde toplamaktır. Üçüncüsü, Tatarların istilâsında sureya, buraya dağılan Sii Türk ve Türkmen aşiretlerini, ana vatanları olan Horasana celbederek bunların da iştirakiyle büyük bir hükûmet kurmaktır.

Şimdi, Şahımızın sizden beklediği hizmet şudur: Evvelâ size tâbi olan aşiretleri, kısım kısım, bizim tarafı geçirmektir. Ancak şu var ki, Şah hazretleri Osmanlı hükûmeti ile hos geçirmek fikrindedir. Hattâ Osmanlı padişahına (Baba) diye hitap ederek bir name göndermiştir. Onun için, Şahın en mühim arzularından biri de Osmanlı hükûmetiyle bir ihtilâf çıkmaması merkezindedir. Sonra, bütün bunlara ilâveten Şahımızın hususî bir dilesi daha var ki, o da şudur:

Dostumuz olan Zülkadriye hâkimi Alâuddövlâ'nın bir karinesi pakizesi varmış, bunun hüsnü-cemali dillerde destanmış, genç şahımız, Cenabı Hakkın emri, ehlibeytin sünneti üzerine bu dilber nâdideyi ve naşide ile izdivaç arzu buyuruyorlar ve bu hususta da sizin vasıta olmanızı emrediyorlar. Hem en hayırlı işe de teşebbüs edeceksiniz ve nâiceyi de en tez, müjdecilerle Şah Hazretlerine bildireceksiniz.

Şah İsmail'in doğu illeri ve Anadolu üzerindeki manevî haskısı, 920-1504 yılına kadar sürmüştü ve bu müddet içinde Şah İsmail ile İkinci Beyazıt, hoş geçinmişler, fakat Trabzon valisi olan Şehzade Yavuz Selim, Şah İsmail'i ve Şiîliği çekemiyor, babasının bunlara dost olduğuna kızıyordu. Ve H. 909 tarihinde hâkimi Zülkadir oğlu Alâüddavle kızı Benli Hatun için, Zülkadir hâkimini tedibe gelen Şah İsmail'den üç almak için Trabzon'dan Tebriz'e doğru olarak, doğu illerini ve bazı Alevî aşiretleri çiğnemmişti. Babasının vefatından, İstanbul'daki Osmanlı tahtına geçerek Şah İsmail, Şiîlik, Alevilik ve Bektaşiliği yokmağa karar vermişti.

Yavuz Sultan Selim tahta geçerken, Şah İsmail'in elçisi Zeynel Han'ı kaçırmış, bektaşiliği düşürmek için Konya Mevlâna tekkesini ve mevlevîliği himaye ederek, ehli sünnet akidesini kuvvetlendirdikten sonra işe başlamış ve büyük ordusuyla Anadolu'dan doğu illerine doğru harekete geçerken, Yozgat, Sivas, Tokat bölgelerinde uğradığı alevî ve bektaşileri kılıçtan geçirmiş, Erzincan'a yetişinceye kadar kırk bin Türk öldürmüştü. Gerek Yavuz'un ateş saçan kılıcından korkarak Sivas, Kayseri ve havalisinden, ve gerekse Erzincan ve Erzurum arasında bulunan çeşit Türk aşiretleri, bu salgandan kurtulmak için Sivas dağlarına, Maraş ve Akçadağ'lara ve Dersim'e sığınmak suretiyle canlarını kurtarmış oldular. Bu sırada batı Dersim de, doğu Dersim gibi Türk aşiretleriyle dolmuş bulundu. Tercan ve Erzincan civarında bulunan Çamlı, Lolanlı, Şahdeli, Aslanuşağı, Balaban aşiretleri Dersim'e kaçıp canlarını kurtardılar (1).

Yavuz Sultan Selim, Yeniçeri ordusundaki bektaşileri ve uğradığı yerlerdeki alevîleri öldüre öldüre, Erzincan'a ve oradan Azerbaycan'a geçerek 1504-920 yılının 22 ağustosunda Şah İsmail'in ordusuyla karşı karşıya geldi. Tarihî her zorlu denemesinde zaferini en başa yazan Türk ordusu ve kahraman Yavuz, bu cenkte İran ordusunu yendi.

Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'i takip ederek İran'a girdi ve bir kaç Tebriz'de kaldı. Ertesi yıl Bayburt ve Kelkit yolundan Erzincan'a döndü. Yavuz'un doğu illerden geçişi sırasında, Beyazıt, Van, Bitlis bölgelerinde oturan "Kurt-baba" Bahakürtlerin aşiret reisleri, Mevlâna İdrisî Bitlisî'nin önderliğiyle padişaha teslim oldular. Yavuz, bunları iyi yüzle karşılayarak ve onları İranîlik ve şiîliğe karşı kuvvetli bulundurmak için, bir takım derebeyliklerine ayırarak geniş hntiyazlar verdi. Yavuz, Türklükte millî birlik aramadığı için, soyca Türk olan bu aşiretlere o gün Kürt adını takmış ve doğu illerimizin bir kısmına "Kürdistan" diye geçmişti.

Tarihîmin, dağlı Türklere ait kısmında belirttiğim gibi, Lohorto Türklerinin "Kurt-baba" kabilesinden olan bu aşiretler bu karanlık dağ-

(1) Bu aşiretler Selçukîler devrinde doğu illerine gelmişlerdi. Balaban aşireti yarım asır önce Dimetokadan gelmişlerdi. Ahmet Refik, cilt 6, Osmangazi. Kumandanı Balaban, Balabanlıkta bir kale inşa etti. Balabanlar Türktür, Dimetokadan gelmiştir. Erzincan tarihi, sahife 195.

arda öz türkçelerini İran ve türlü dillere karıştırıp Kormanço dil yığını ile konuştukları zaman, türkçe kelimeleri bu bozuk dilde daima geç konuşmuş, kurt - baba kelimesini sonradan baba - kürdi şeklinde telâffuz etmişlerdi. Yavuz bunları sünnî, şafîî ve kadîrî görünce, sevinmiş ve bunları alevîliğe, ve türklüğe karşı hasım göstermek için ırklarını sormaya lüzum görmeden, onlara Kürt ve illerine de Kürdistan adını takmıştı... Bu aşiretlerin önderi olan Mevlâna İdris'in de işine yarıyordu. O, bu adla bir camia altına alıp şafîî mezhebine soktuğu bu müritleri için, bir nevi istiklâl temin edecek ve onları kurduğu tarikat üzerinde kendisine bağlayacaktı.

Yavuz, Erzincan'da iken Kiğı ve Bayburt beyleri, bu kasabalardaki muhkem kalelerin anahtarlarını getirip, kendisine teslim etmişlerdi. Yavuz, Erzincan ve Dersim havalisindeki alevilerin üzerine bütün ağırlığıyla basmıştı. Yukarıda yazdığım gibi, bu civardaki aşiretler artık bu bölgelerin sarp dağlarına ve Dersim'e kaçmışlardı. Dersim aşiretleri, kendilerini korumak için dağların dar geçitlerinde, Yavuz'un ordusunu karşıladılar. Yeniçerilerin isyanı, Yavuz'un bu arzusuna engel ve ordunun geri çekilmesine sebeb olmuştu.

Yavuz Selim, bir taraftan şiiliği ortadan kaldırmak için İran devletini sıkı bir haskı altında bulundurarak bu vesile ile iç ve doğu Anadolu'daki alevilik ve bektaşılığı ve alevileri yok etmeğe çalışıyor, diğer taraftan büyük bir ordu ile Mısır'a inerek ehli sünneti kuvvetlendirmek ve büyük bir islâm imparatorluğunu kurmak için hilâfeti Mısır'daki Abbâsî halifesi dö-küntüsünden zorla alıyordu. Osmanlı Padişahı Orhangazi, Birinci Murat, büyük Fatih ve İkinci Beyazıt devrine kadar Türklük, millî bir akışla akıyor, devletin dil, kültür ve resmî işlerinde öz türkçe türeler yürüyordu. Yavuz, hilâfeti Mısır'dan aldıktan sonra, bu siyaset tamamen değişmiş, devletin resmî diline arap ve acem lisânı ve Anadolu'nun her tarafına bir fıkıh ve şeriatçılık girip yerleşmişti.

Yavuz, bu tarihten sonra, Türkün öz dil ve edebiyatına karşı çetin bir yoketme siyasetini gütmüş, Alevilerin ve Türkmenlerin kâfir ve dinsiz olduklarına halkı inandırmış ve bunlara Kızıbaş adını takarak onları sünnî Türklerin karşısında kanlı bir düşman safına yerleştirmişti. Bu yüzden doğu illerimizdeki sünnî ve alevî Türk aşiretleri, asırlarca birbirlerini kırıp geçirmişlerdi.

Yavuz'dan sonra, tahta çıkan bütün Osmanlı padişahları, Yavuz'un sünnî ve kızılbaş diye iki partiye ayırdıkları doğu Türk aşiretlerinden daima sünnîleri himaye ve takviye ederek, onları alevilere ve hattâ birbirlerine saldırtmış ve Yavuz'un doğu aşiretleri üzerine bir ismihas olarak bıraktığı Kürt ve Kürdistan adını perçinlemişlerdir. Bu kanlı dâva, megru-tiyet devrine kadar süregelmişti.

Alevî ve Bektaşî Türkler, tam dört yüz yıl bu yoketme siyaseti karşısında ezilerek şeriatın acı fetvalariyle yok olup gitmişlerdi ve bu yüzden

sünnî Türklere ve Türklüğe karşı derin bir kin taşıyarak onlara: Yezit Osman, diye hitabetmiş ve pedişahları, halife Osman'ın soyundan bilmis ve kendilerini de herhangi bir millet ve Türk değil, yalnız alevî bilmislerdi... Bu acı karşısında doğu illerindeki Zaza ve Kormanço şubesiyle temasa gelip onların Zazaca ve Kormanço dillerini öğrenmek zorunda kalmışlardı.

Yavuz Sultan Selim, bu kadarla kalmamış, doğu illerindeki alevî Türkleri ve aleviliği yoketmek ve gerekirse, Şah İsmail ile şüliğe karşı koymak için iç Anadolu'dan, Ankara, Konya ve Karaman taraflarından birçok sünnî Türk aşiretlerini, doğu illerinin Muş, Beyazıt, Van ve havasına göndermişti. Tarihimin birinci bölümünde doğuya gelişlerini belirttiğim bu aşiretler: Celâli, Zolan, Hayderan, Hasanan, Cibran, Sıpkan hülâsa Kormanço şubesini kuran ve Sultan Hamit çağında Hamidiye süvari alaylarına giren aşiretlerdir. Bu aşiretler doğu illerimize gelirken buranın yerli halkından olan Lohorto - Kurtbaba, yani Baba Kürdî adını ulan dağlı aşiretlerle birleşerek onların Kormanço dilini öğrenip öz dillerini itirmiş, onlar da Kurt Babalar gibi kendilerini zamanla Kürt sanmışlardır.

Yavuz'un, doğu illerinde alevî Türk ve Türkmenleri ne biçim yokettiğini belirten Kadri Kemal Köp, (Doğuda Araştırmalarım) adlı eserinin 50 nci sahifesinde:

"— Çaldıran'dan sonra Yavuz Fırat'tan İmraniye'ye kadar olan yu-
lumları ele geçirip dönünce, yollardaki kızılbaşların yokedilmesini istedi.
Yokedilen öz Türkler ve Türkmenlerdi. Selçukilerden daha önce doğu vi-
lâyetlerimizin öz ahalisi olan ve oralarda medeniyet kurmuş bulunan yüz
binlerce Türkmen, bu salgından kurtulamıyarak, yerlerinden ve yurtların-
dan oldular."

Yine Kadri Kemal Köp, bu eserinin 46 ncı sahifesinde:

"— Sünnilikle şüliğin Anadolu'da karşı karşıya siyasî birer fırka ha-
linde yürüdüklerini ve nihayet bu siyasal durumdan Osmanlı imparatorlu-
ğunun parçalanacağından korkan Yavuz'un, kızılbaşlığı kaldırmak için
meydana atılarak rastgeldiği her Türk kızılbaşı öldürmesine rağmen, yine
de bu tarikatı söküp atamadığını ve hattâ Çaldıran ovasında Şah İsmail
ile çarpışıldığı sabahın gecesi bile Yavuz'un ordusunda kızılbaş olan Yeni-
çerilerin dem çekerek ve on iki telli sazlarını çalarak Şah İsmail'in "Şah-
hatayı" mahlesi altında söylenmiş nefeslerini okuduklarını ve bunların
arasında çok kızıl taçlı bektaşilerin bulunduğunu ve fakat bunların nefes-
lerine boyun bükükleri, "Şah Hatayinin" Şah İsmail olduğunu bilmedik-
lerini" hülâsa ederek yazıyor (1).

(1) Bu ifadeden çıkacak mâna şudur ki: Yeniçeri bektaşiler ve hattâ doğu illerindeki alevîler, her şeyden önce Türk birliğine sadık kalmışlardır. Bu sebeptendir ki, bir gece önce Şah İsmailin nefeslerine boyun bükükleri halde, ertesi günü de kendisiyle çarpışmışlardır. Bu Türkler, Şah İsmailin, Şah-Hatayı olduğunu biliyorlardı. Onlar kızılbaş, şii ve İranî değil, bektaşî ve alevîlerdi. (Tarihimin

İster Yeniçeri bektaşiler ve isterse doğu illerimizdeki aleviler, o çağda nasıl düşünürlerse düşünsünler ve ne biçim hareket ederlerse etsinler, onlar gerçekten çok çetin bir durumda kalmışlardı. Şah İsmail, İran, Horasan ve bütün Türkistan'ı ve doğu illerindeki alevî Türkleri birleştirip Cüferî mezhebine, şiiilik ve eski Türk akidesine dayanan büyük bir hükümet kurmak istiyor. Arapların Türklük üzerinde manevî baskısını ve diğer dört mezhebi kaldırmaya uğraşiyor. Yavuz Sultan Selim, ehli sunnet ve bu mezhepler üzerinde kurulan şeriat yolunda bütün islâmları birleştirip, onların başı ve peygamber vekili olmak için uğraşiyor ve islâmiyeti Avrupa kıtasına yaymaya kalkışıyor ve bunun için de Roma İmparatorluğu ile Abbasi Devletinin hükmettiği bütün ülkeleri idaresi altına alıp kürrenin bu yarım toprağında; padişah, sultan ve halife olmak istiyordu. Bunu yapmak için de ilk önce şeriate aykırı giden alevilik ve şiiiliği kaldırmak lâzımdı. İşte bu kasitle her iki taraftan çekilen kılıçlar, iç Anadolu ve en çok doğu illerindeki alevî ve bektaşilere saplanmış bulunuyordu. Bu bedbakt Türkler arada ne yapsalar, Şah İsmail'in gözlünde: Osmanlı tebaası, ve Yeniçeri ordusu, Yavuz Selim'in bu zavallılar, başlarına gelen felâketi anlamış ve her iki taraftan çekilen kılıçlar arasında kırılmış, canlarını kurtaranlar her geyden vazgeçerek doğu illerinin ve Anadolu'nun sarp dağlarına ve en çok Dersim, Akçadağ, Maraş ve Sivas ile Erzincan havallisinin kuytu meşeliklerine ve korkunç derelere kaçıp gizlenmişlerdi.

Bu halk, bütün bu zulümlerin, ehli beyti sevdikleri için başlarına geldiğine inanmış, artık kendilerini hiçbir milletten değil, yalnız alevî olarak bilmiş, ve uğrunda canlarını feda ettikleri, Ali ve Aleviliğe sınıksız bağlanmışlardı. Onların yegâne temas ettikleri ve zaman zaman, bersher dövüştükları kimseler, komşuları Kormanço ve Zaza kabileleri olmuştu. Bunlarla konuşurken dillerinden aldıkları kelimeleri öz türçe dillerine karıştırıp lisânlarını bozmuşlardı (1). Son çağlara kadar milliyetlerini ve dinlerini aramak, bu halkın hatır ve hayalinden geçmemişti.

921 - 1505 tarihinde artık Dersim dağları Alevî aşiretlerle boğazına kadar dolmuştu. Yavuz Sultan Selim'in Erzincan'da valî bıraktığı Büyük Mehmet Paşa, bu tarihten sonra birkaç kere Dersim üzerine yürümüş, aşiretler, yıllarca Mehmet Paşanın kuvvetlerine karşı koyarak onları Dersim'e sokmamışlardı. Artık bu bölgede hükümetin hiçbir nüfuzu yoktu. Seyitlerin manevî buyrukları ve aşiret reislerinin idareleri yürüyüp gidi-

(1) İktisadî bölümünde açıkladığım gibi, bektaşilikle alevilik, şiiilikle kızılbaskılıktan başkadır. Bunlar Şah İsmail'e değil, Hacı Bektaş tekkesine bağlı idiler. Onlar ancak Anadolu'ya yayılan Şah İsmail'in alevîce söylemiş deyişlerini vecdile okuyor ve millî ziyarete gelince, Şah İsmail'in İran Şahı ve Yavuz'un Türk Hükmanı ve elindeki ordunun sade Türk ordusu olduğunu bilmiş ve böylece inanmışlardı.

(2) Bu gün bile dikkat edilirse, Dersim Zazalarıyla Palu ve Çapakçur Zazalarının konuştuıkları Zazaca arasında büyük bir fark vardır. Dersimlilerin konuştuıkları Zazacanın yüzde yetmiş Türkçedir.

yordu. Aşiretler arasında çıkan kavga ve dövüşler, kan ve mülk dâvaları, Seyitlerle aşiret ağalarından toplanmış bir meclis tarafından hallediliyor, bu meclise (Cemant) adı veriliyordu. Cemanta, içtimai ve ailevi işler de, İmam Cafer'in türkçeye tercüme edilmiş buyruk kitabının hükümleri yürütülürdü.

940 - 1524 tarihinde Kanunî Sultan Süleyman, Tebriz fethine giderken, artık doğu illerinin hiçbir ovasında Erzurum, Van, Muş, bölgelerinde tek bir alevî Türkmen aşireti yoktu. Buradaki halk, Lohortu dağı Türklerinin sonradan Yavuz Sultan Selim tarafından doğu illerine gönderilen iç Anadolu Türk aşiretleri (Kormango şubesi) vardı. Kanunî Sultan Süleyman ikinci defa, 945 - 1539 tarihinde İran seferine gelirken, yarım alevî olan Zülkadir oğullarından "Mehmet Han"a Kars sancağını, kardeşi Ali Beye Pasin ve Harput Beyliğini vermiş, Ali Bey Pasin'de son bir beylik kurmuş ve Pasin'de ölmüştü (1). Sultan Süleyman, bu seferinde, doğu illerinin sarp dağlarına kaçan bu alevî ve Türkmen aşiretleri burdan çıkarıp Erzurum, Harput ve Kiğı havalisinin ovalarına yerleştirmeyi buyrukla-
mış ve o çağda padişahın adaletinden emin olan Kocgiri aşireti, Sivas'ın Zıra bölgesine, Şahdeli aşireti, Palo ve Kiğı taraflarına, İzol ve Hirun aşiretleri eski yerleri olan Pertek bölgesi civarına, Balaban aşireti Balaban deresine, Şahveliyan, Kimsoran, Hamoçık oymakları Tercan ovasına inmişlerdi.

Kanunî Sultan Süleyman bu seferinde, Tebriz'e girmiş ve artık İslâhatından emin olarak ordusunun bir kısmını, Diyarbakır'a çevirmişti. Bu kuvvetin başında olan Kara Ahmet Paşa, Gürcistanı temizledikten sonra, ordunun mühim bir kısmını, Diyarbakır'a götürmüştü. Kanunî Sultan Süleyman'ın yanındaki ordu, sayıca azdı. Padişah ordu ile Dicle nehri kıyılarına inerken, Şah Tahmasıp bu durumdan faydalanarak, doğu illerimize kanlı bir akın yapmış, Tercan ve Erzincan'a kadar ilerlemişti. Çerkes Osman Paşa, Şahın ordusunu karşılamış, bu kuvvete Dersim'in eteklerinde, Erzincan, Tercan ovalarında bulunan aşiretler de katılarak İran ordusunu geri püskürtmüşlerdi.

1044 - 1628 tarihinde Dördüncü Sultan Murat, doğu illerine doğru sefere çıkmıştı. Padişah Erzincan'a gelirken, vaktiyle haksızlığa uğrayan Dersim dağlarına ve türlü çetin bölgelere sığınan Türk aşiretlerinin, buradan çıkıp Türk topluluğuna karışmasını candan arzu etmiş, ve hattâ Dersim eteklerinde ve Pülümür bölgesinde olan Türkmen ve alevîlerin doğu illerinin yulgarı kısımlarında, daha geniş yerlere çıkmasını buyurmuş, bu buyruk üzerine o gün Balaban aşiretine mensup İldikanlı kabilesi, Hınıs ilçesinin merkez kasabasına bağlı, Daşköy, Meydan, Kalecik ve Çicekli köylerine ve Kırşın deresinde bulunan Carıklı aşiretinin (Sisan) kabilesi; yine Hınıs ilçesinin Mirseyit, Mirgezer, Sağlam, Halefan ve diğer köyleri-

(1) Künnehül-ahbar tariki, cilt 3, sahife 24.

ne ve Erzincan'ın Danzig bölgesinde oturan Lolan aşiretinden ayrılan Kacer ve Kasım kabileleri de Varto merkez kasabasının Halefan, Sığır, Ke-
çan ve Karaköy bucağının Selçuk, Dirban, Kıranlı, Şeyh Pir ve İskender
köylerine, ve o çağda Tercan dağlarında bulunan Eütükân kabilesinin bir
kısım da Hınıs ilçesi Halil Çavuş bucağının Karaağaç, Heyyurdu ve diğer
köylerine ve Şahdeli aşiretinden ayrılan bir kabile, yine Hınıs ilçesinin
Şaverdi ve Kınay köylerine ve yine Şahdeli aşiretinin bir kabilesi olan
Cünan kabilesi Lâl oğulları da şimdiki Karlıova ilçesinin Liçik, Kayık, Ak-
daş köyleriyle, Korto muntakasının Daşköy ve Şihkan köylerine gelip yer-
leşmişlerdi.

Bu çağda Hormekli kabilesi, Nazimiye'nin Civarık, Balık, Hormak
köylerinde ve bu aşiretin Ahkan oymağı da Gülâbi oğlu Mut'un idaresinde
olarak Erzincan'ın Silepür bucağının Büyükköy, Dalav ve Savşek köyle-
rinde otururlardı. Bu aşiret huku da, 1044 - 1628 yılında Sultan Murad'ın
buyruğu üzerine aşağıdaki bölümlere yayılmışlardı:

1 — Pircan kabilesi: Hasanhan Ali emrinde olarak Tercan ovasına ve
oradan Varto ilçesinin Üstükran bucağına bağlı Rakasan, Tatan ve Kuzik
köylerine.

2 — Yine bu aşiretten ayrılan (Zornamet) kabilesi, Üstükran buca-
ğının Badan ve Civarık köylerine.

3 — Hormek aşiretinin (Bali) kabilesi de, Refahiye ilçesinin Kırıktaş,
Gürelık, Alacahan köyleriyle, Kuruçay ilçesinin Halitler, Gávıryurdu ve
Eskikonak köylerine.

4 — Yine Hormek aşiretinden ayrılan Karadavut kabilesi de Üstük-
ran bucağının merkezine gelmişlerdi.

Hormeklilerin bir kısmı yine Erzincan'ın Silepür bucağında ve bu aşi-
retin topluluğu ise, Balık, Civarık ve Hormek köylerinde ilağası Kara Ya-
kub'un torunu Gülâbi ağanın emrinde kalmışlardı.

Feresat - Fero

Feresat, Hormekli Gülâbi ağanın oğludur. Doğum tarihinden Feresat-
Fero oğullarının büyük bir önemi vardır. Bu sebeple bu aileden biraz konu
açmak faydalıdır, sanırım.

Hormek secceresini gösteren Alâgöz hamailinde, yukarıda açıkladığım
gibi şu cümle vardı. (Gülâbi ağa oğlu Feresat, dedesi Kara Yakub'un kılı-
cını aldı. Süllüs dağında çadır kurdu.) dediği bu Feresattır. Sonradan bu
adamdan doğan aileye Fero oğulları denilmiştir.

Feresat, babası Gülâbi 1055 - 1609 da Nazimiye'nin Civarık köyünde
ölürken, kendisi 18 yaşında imiş ve o çağda Dersim aşiretleri durmadan
birbirleriyle savaşıyorlardı. Hormek, Hiran, İzol, ve Kereysan aşiretleri
birleşerek yukarı dağlardaki Hayderan, Alan, Demenan Arili aşiretleriyle

dövülmüşler, Ferehat, dedesi Karam Yakub'un kılıcını kuşanarak Sülbüs dağlarına çıkıp hasanlarını yenmişti.

Bu aşiret kavgalarına yine Seyitler ve Şeyh Hasan, boyların ağaları aracılık yapmış, (cemaat) yaparak bu aşiretleri barıştırmışlardı. Ferehat, devlet tarafından doğu Dersim'e —mütesellim— dikilmiş ve Karsanlı Koç Yusuf'un sülâlesinden bir kızla evlenmişti. Ferehat bir gün çocuklarını denemiş, bunlardan yiğit çıkmıyacağını anıyarak, Şeyh Hasanlı aşiretlerden Koçuşağı kabilesi reisi İbrahim ağanın kızıyla evlenmiş. Yusuf ve Mustafa adlı iki yiğit çocuk babası olmuştu (1).

Ferehat, 1119 - 1703 yılında Civarık köyünde ölmüş, yerine oğlu Yusuf ilâhâş olmuştu. Yusuf ve Mustafa, babasını geçmiş yiğitlerdi. Mustafa, Tercan ovasında Faroğlu adlı bir aşiret ağası tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüş, Yusuf, topladığı bir kuvvetle Kötür köprüsü başında Faroğlu ile kardeşini öldürmüş ve köylerini yağın etmişti (2).

Alâgöz şeceresinin verdiği bilgiye göre, Yusuf, 1160 - 1734 tarihinde Hormek - Civarık köyünde ölmüştür.

Yusuf'un yerine oğlu Zeynel ağa geçmiş, Zeynel ağa kardeşlerinden birisine Karsanlı Beylerden birisinin kızını getirmiş, bu kız kocasını sevmeyi için, babasının evine gitmiş, Zeynel ağa, gelinini istemiş, vermemişler. Nihayet bir gece, yanına aldığı birkaç delikanlı ile, Karsanlı Beyinin evine dalmış, gelini dışarı çekip kılıçlamış, ve bu Bayin, Hayderan aşireti ağasına nişanladığı genç kızını kaçııp, kardeşine getirmiştir.

Bu mesele aşiretler arası bir (namus) dâvası telâkki edilmiş, doğu aşiretleri ve Hayderanlılar, Hormek köylerine sığınmışlar, bu köylerde mahşeri andıran kanlı savaşlar olmuş. Hıran, Kurışan, İzol ve Şeyh Hasan aşiretlerinden birkaçı, Hormeklilere yardıma gelmiş, fazla kan dökülmüş, nihayet Seyyitler ve bitaraf aşiretlerin ağaları aracı olmuş, Zeynel ağa, kızını geri vermediği için, bu bölgeden çıkmağa karar verilmiş. Zeynel ağa, bu kararı kabul ederek köylerini Hormeklinin Alıkan kabilesinden Gülâbi ağaya terkederken, kendisi kırk ve halkıyla 1202 - 1786 yılında Kiği ilçesinin Hüsnek bucağına gelmiş, burada Zeynel, mezresini yeniden yapmıştır.

(1) Aşiret efsanelerine göre, Ferehatın Karsanlı kadından yedi oğlu varmış, bunları denemek için ölerine bir tas çorba bırakarak, ellerine kasek vermiş, bunlar dövünmeden çorbayı bitirmişler. Ferehat: "Eyyvah ocağım kördür!" diye evlenmiş ve Koç uşasından aldığı kız, bir uçurumdan yuvarlanmakta olan bir öküzün kulağından tutup havaya kaldırmış imiş.

(2) O çağda Şişhane tüfekleri yeni çıkmıştı. Far oğlu Mustafayı tüfekle öldürdüğü için, Yusuf, İstanbul'dan tüfek aldirtmış ve bu tüfekle Far oğlu ailesini öldürmüştür.

Varto Ve Kığı'da Hormekliler Ve Doğu İllerindeki Resmî Beylikler

Bu sırada doğu illerinde devlet tarafından kurulmuş Beylerbeyi ve mirimtraclar vardı. Bunlardan Muş'ta Alâettin Paşa, Garzan'da Fettah Bey, Kığı'da Yazıcıoğulları meşhurdur. Erzurum ve Erzincan gibi büyük şehirlerle idare edilirdi. Yazıcıoğulları Kığı havalisini kasıp kavuruyorlardı.

Zeynel ağa Kığı'ya geldikten sonra Dersimliler, kızı alamadıklarına pişman olmuş, bu kızın Zeynel ağadan alınıp kendilerine gönderilmesi için Yazıcıoğlu İyyüp Heye bir mektup yazıp göndermişlerdi (1).

Yazıcıoğlu, bu mektubu alınca, fazla korkmuş, kızı aldirmek için Zeynel ağa mezresine kırk atlı göndermişti. Bu sırada Varto'daki Hormekli-lerden Şemahî Hasanhan, otuz atlı ile Zeynel ağayı görmeye gelmiş, bunlara keçiler kesilerek açık havada sofru kurulmuş ve misafirler yemeğe oturmışlardı.

Bu sırada Yazıcıoğullarının atlıları gelmiş, kızı istemişlerdi. Hasanhan ve Hormekliler, kılımlerin uclarından tutarak, sofradaki kablaları birbirine karıştırmış ve kılıçlarını çekerek, gelenlere hitaben:

— Kardarımızı zorla mı alacaksınız.. Şimdi kan gövdeyi götürecekt.

Deyince, Yazıcıoğullarının atlıları imeden, geri dönmüş, hâdiseyi Beylerine anlatmışlar ve Yazıcıoğulları, artık bu istekten vazgeçmişlerdi.

Mektuptan cevap alamayan doğu Dersim kabileleri 1202-1786 yılının birinciteşrin ayında, yedi yüz kişilik bir kuvvetle Zeynel ağa mezresini basmış, burada hazır bulunan iki yüz kişilik Hormek kuvvetiyle şafakta kabe kabe gelmişlerdi. Savaş, akşama kadar sürmüş, Zeynel ağa kulesi tehlikeye girmiş, bu sırada Zeynel ağanın küçük oğlu 18 yaşındaki "Mustafa-Zeynel" bir hârîka halinde ileri atılarak düşman saflarını altüst etmiş, Dersimliler kaçarak Tamran köyü sirtlarına kadar Hormek kuvvetleri tarafından takibedilmiş, bu savaşta on yedi Hormekli ve kırktan fazla Dersimli katledilmiştir.

Zeynel ağa, bu baskından bir kaç sonra, yani 1203-1787 yılının baharında aşiretini alarak Zeynel mezresinden Kârîr dağları arasına sıkışan Kığıni Kârîr bölgesinin (Durabey) Darabi köyüne gelip yerleşmiştir. Bu çağda, Hormekliler Kârîr bölgesinin dokuz köyünde ve Varto ilçesinin Üstükran bucağına bağlı yirmi bir köye yerleşmişlerdi. Kârîr'deki Hormekliler, Zeynel ağa ve Varto'daki Hormekliler Picran kabilesinden Hasanhan - Ali oğulları Mehmet ve Halit ağalar tarafından idare edilirdi. Dolayısıyla Zeynel ağa, bütün Hormek aşiretinin başı ve reisi idi.

(1) Rivayete göre, bu mektup şöyle yazılmıştı, "Bizim nişanlımızı Zeynel ağadan al, gönder. Yoksa, Dersim dağlarından Kığı dağlarına bir tekme vurur, bütün illerinizi yıkarız. Sonra bilmedim demiyessin."

Bu sırada, Muş'ta bulunan Beylerbeyi Alâettin Paşa, Muş, Hınıs, Malazgirt, Bulanık ve Bitlis havâlisinde bir nevi müstakil saltanat sürüyordu. İran Şahının bir akrabası, siyasi bir meseleden ötürü, kaçarak Alâettin Paşaya sığınmıştı. Paşa, bir gün söz sırasında:

— Şahınız, kızını bana versin!

Diye, Şahın akrabasına hitabetmiş, bu sözden çok içerliyen İran Şahının akrabası, gecenin birisinde İran'a firar edip hâdiseyi Şah'a anlatmış ve affa uğramıştır.

Alâettin Paşa'nın bu sözünden fazla üzülen İran Şahı, 1210-1794 tarihinde, doğu ilerimize kuvvetli bir ordu göndermiş, bu ordu evvelâ Van hududunda Celâli, Zilân, Hayderan, Sipkan aşiretlerini önüne katarak püskürtmüş. Bu aşiretler Malazgirt'e çekilerek Hasanhan'ı aşiretiyle birlikte Varto'nun Bingöl dağlarına gelip çadır kurmuşlar ve ailelerini burada yerleştirdikten sonra, Varto'daki Cibran, Hormek ve Lolan aşiretleriyle birleşip Malazgirt ovasında İran ordusuna karşılamışlardı. İran ordusu, bu aşiretleri ve Alâettin Paşa kuvvetlerini yenerek Muş ve Hınıs ovalarına almış, Varto'nun Ostükran bucağından geçerek (1) uğradığı yerleri talanlayıp, şimdiki Karhova ilçesinin Kargapazar köyünde yine bu aşiretlerle bunlara katılan Yazıcıoğulları ve Zeynel ağanın kuvvetleriyle karşılaşıp, buradan şimale dönerek Kurtyüzü deresi ve Şuşar bölgesi üzerinden Bingöllerin kuzey eteklerinden Hınıs'a geçmiş, Malazgirt ovasından tekrar İran'a dönmüştür.

1211-1795 tarihinde, İranilerin tahrikiyle Bedirhâniler ve Can ilinin Hoşap ilçesindeki Mûşkân aşireti, devlete karşı isyan etmişlerdi. Hükümet, İstanbul'dan Reşit Paşa'yı bu tedib harekâtına komutan tâyin ederek, büyük bir kuvvetle Erzurum'a göndermişti. Muş Beylerbeyi Alâettin oğlu Emin Paşa, bu havâlideki aşiretleri emrine alıp bu ordu ile Van hududundaki asiler üzerine yürümüşdü. Bu neferi — ama Kiği Beylerbeyi Yazıcıoğlu ile Zeynel ağa ve Varto'daki Hormekliler ve Cibranlılar ve Malazgirt'teki Hasanhan aşireti de katılarak, Hoşap ilçesine gitmişlerdi. Hormekliler, Zeynel ağa, Cibranlılar, Teymur-fendi, Hasanlılar, Faris ağa emrindeydiler.

Bu kuvvetler Van hududundaki asileri tedip ederken, İran topraklarına girmiş ve geri dönmüşlerdi. Bu savaşta Hormekli Mehmet-Hasanhan öldürülmüş, cesedi Varto Kızık köyüne getirilmişti (2).

Zeynel ağa, 1225 - 1809 yılında Darabi - Kiği köyünde öldü. Zeynel ağanın Mehmet, Ali, Mustafa Zeynel adlı üç oğlu vardı. Mehmet ağa bu -

(1) İrâkiler, bu sırada Varto'nun Caneserân köyünden büyük Seyit Hasan'ın ve Badanlı dervis Mikâil'in birer kızını esir götürmüşlerdir.

(2) Mehmet Hasanhanın mezarına ait kaç heykeli 1934 yılında Diyarbakır müzesine götürülmüştür. Mehmet, çok güzel bir delikanlı imiş. Cesedini Van'dan Vartoya kadar kargo ağaçları üzerinde getirmişlerdi.

yükleri olduğu için babalarının yerine ilağası olmuş ise de, aşiretin idaresi, kardeşleri Ali Nalkıran ile Mustafa Zeynelin ellerinde bulunuyordu. Bu kardeşler bütün Kiği bölgesini ellerine geçirmişlerdi. Yazıcıoğulları bunları çekemiyor ve kuskunyorlardı. Bu sebeple, bir gün yalnız Tamran köyünden gelen Ali Nalkıran'ın (1) yoluna yirmi atlı göndermişlerdi. Bu atlıların çoğu Nalkıran'ın elinde telef olmuş, yedi kardeş olan Yazıcıoğulları şiddeti bırakarak Zeynel ağa oğullarıyla uyuşmuş, onları kendi evlerine davet edip kirvelik yapmışlardı. Yazıcıoğulları sünnetten sonra kahve fincanına ağa katıp yalnız Nalkıran ile Mustafa Zeynel'e vermişler, Nalkıran zehiri içmiş, Mustafa Zeynel şüphelendiği için kasten fincanını düşürmüştü. Ali Nalkıran, daha orada iken sancılanmış ve eve dönerek ölmüştü 1236 - 1820.

Mehmet ağa, kardeşinin ölümünden fazla kederlenerek, bir ay sonra o da ölmüş, küçükleri olan Mustafa Zeynel, kardeşlerinin intikamlarını almak için kardeşi Melmet ağanın oğlu ikinci Zeynel'i, babası yerine geçirerek kendisi beline bağladığı Kara Yakubun kılıcı ile Kiği'nin ormanlarına dalmıştı. Mustafa Zeynel'in çeteciliği, Yazıcıoğullarına fazla zayıflık veriyor ve bu Beyler evlerinden harice çıkamadıkları için hakiki intikam alamıyorlardı.

Bütün Kiği bölgesi Yazıcıoğullarının zulmünden usanmış, bu Beyler, Karabaş aşireti reisi Mehmet Han'ı evlerinde kazığa gerdikleri için, Karabaş aşiretinin ikinci reisi Musa, Yazıcıoğullarından kurtulmak ümidiyle, Mustafa Zeynel'i kendi köylerinden "Kereşan"a çağırılmışlar, Mustafa Zeynel buraya yirmi ev Hırmekli ile gitmiş, sonradan Molla Musa gizliiden Yazıcıoğullarıyla uyuşarak Mustafa Zeynel'e bayağılıkla bir suikast yapmış ise de, onun barikulâde yiğitliği karşısında, hiçbir şey yapamadan Kiği'ye kaçmıştı.

Mustafa Zeynel, bir yıl sonra, yedi kişilik bir çete ile İkiz yaylasını basmış, bir düğün barında olan Molla Musa ve yedi arkadaşını tutup öldürmüş ve bunların kanını bir kazan yoğurda akıtarak İkiz yaylası altındaki kaynağa sürmüştür (2).

Ali Nalkıran'ın zehirlenmesinden sonra üç yıl geçmişti. Bu müddet içinde Mustafa Zeynel, geceleyin birkaç kere Yazıcıoğullarının kapılarına kadar sokulmuş ve yüzlerce muhafızın nöbetleri karşısında hiçbir şey yapmadan geri dönmüştü.

Yazıcıoğullarının zulümleri artmış, bunlar Kiği bölgesinin bütün aşiret ağalarını evlerinde kazığa germiş, halkı esir gibi kullanmış ve amca-

(1) Rivayete göre, Ali ağa, Tamra'da bir geyim nal büküğü için, Yamaç oğulları ona nalkıran lakabını takmışlar.

(2) Kan, yoğurda karışıp kayaya dökülünce, asırlarca izini kaybetmezmiş. Mustafa Zeynel bu işi o maksatla yapmıştır.

ları Mehmet Beyin Tamran köyündeki bütün arazi ve değirmenlerini zorla almışlardı.

Mehmet Bey, bunlardan intikam almak için, bir gece gizlice Mustafa Zeynel'e görüşerek onu, konağına götürmüştü. Mustafa Zeynel, oğlu İbrahim ve Halil ve yeğeni Nalkıran oğlu Selim ile Bursa'dan yanlarına gelen Hasan Teymur, Mehmet Beyin konağına gidip yatak dolabında saklanmışlardı.

Mehmet Bey, hizzat yeğenleri olan Yazıcıoğullarına gidip bütün haklarından vazgeçtiğini söyleyerek, onları kendi konağına davet etmişti. Bu davete Yazıcıoğlu Eyyüp, Arslan, İsmail, Akit ve Halil Beyler icabet etmiş ve Mehmet Beyin konağına gelerek işrete dalmışlardı.

Gecenin saat altısında, muhafızlar istirahat çekilmiş, Mehmet Beyin erkânı içeri girerek elindeki boş kâğıdı Eyyüp Beyin dizine koymuş.

— Miro, sana ferman...

Diye bağırmıştı. Bu parola üzerine, Mustafa Zeynel ve arkadaşları duaptan çıkıp Beylerin üzerine atılmışlardı.

Beyler, duvarda asılı bulunan silâhlarına sarılarak boğaz boğaza gelmişlerdi. Yarını saat süren kanlı bir boğuşma sonunda, beş Yazıcıoğlu katledilmiş, Mustafa Zeynel ve arkadaşları, Beylerin atlarına binerek şafakta Darabi köyüne gelmişlerdi. Mehmet Bey, sabahleyin, Beylerden sağ kalan kardeşlerden diğer birisini araştırıp samanlıkta bularak onu da öldürmüş, yedi kardeşin en küçüğü olan Küçük Mehmet Bey, kurtularak İstanbul'a, Sultan Mahmud'un huzuruna çıkmış, Büyük Mehmet Beyle Mustafa Zeynel'in katillerine ferman çıkarmıştı. Katledilen bu altı kardeşin mezar taşlarındaki tarihte yazıldığı gibi, bu hâdise 1240-1834 yılının ağustos ayında zuhura gelmişti.

Padişah'tan çıkan bu irade seniyeye üzerine Muş Beylerbeyi Emin Paşa, Pule ve Sancak muntaka Beyleri, Kığı ve bu bölgelerden toplanan dört bin kişilik bir kuvvet, Emin Paşa emrinde olarak 1240 - 1834 yılının ikinci-teşrin ayında Kığı'ya gelerek, büyük Mehmet Beyi Şeytan dağlarına kaçırıp kellesini kestikten sonra Mustafa Zeynel ve Hormekliler üzerine yılmışmıştı.

Bu kuvvet, ilk önce, Kârir bölgesinin Şirvan köyüne girerek burada Mustafa Zeynel'in akrabalarından Karaman oğulları Hasan ile kardeşini öldürmüş ve Hormeklilerin sığındıkları Darabi köyünü sarmıştı. Darabi, çok sarp ve çetin bir köydü. Bu köye gelecek tek yolun geçit vermez darbendi üzerinde Mustafa Zeynel ve altı oğlu bekliyordu. Diğer Hormek piyadeleri ikinci Zeynel'in emrinde olarak, Darabi'nin yalçın kayahklarını tutmuşlardı. Muhasara tam otuz bir gün sürmüş, Emin Paşa kuvvetleri geçidin başında çok telefat verdikleri halde, köye girememişlerdi. Kış ve karlar başlamış, köyün alınması için ümit kalmamıştı.

Emin Paşa, Şahdeli aşireti reisi Hacı Süleyman'ı çağırarak, onu Mus -

tafa Zeynel'le konuşmağa göndermişti. Hacı Süleyman, derbendin başında Mustafa Zeynel ve yeğeni ikinci Zeynel ile görüşerek bu fermamın bizzat Padişah'tan çıktığını ve Padişahın fermanına itaat ederek, hiç olmazsa, köyü Emin Paşa'ya teslim edip, köyden savuşmalarını söylemişti.

İkinci Zeynel çok zeki ve dirayetli bir zattı ve aynı zamanda aşiretin başı bulunuyordu. Amcası Mustafa Zeynel:

— Şadîli oğullarının sözlerine güven olmaz..

Demiş ise de, onu ikna ederek gecenin birisinde bütün aşiretiyle köyden çıkmış, Çapakçur'un Belezir meşeliğine sığınmıştı.

Emin Paşa kuvvetleri, köye girerek Zeynel ağının ambar ve kıymetli eşyasını talan ettikten sonra, yine Hacı Süleyman'ın tahrikiyle ikinci Zeynel ve amcası Mustafa Zeynel'i Belzer meşeliğinde sarmışlardı. Çok çetin olan bu yerdeki kuşatma, bir hafta sürmüş, fazla kar ve fırtınalar olmuş. Emin Paşa, Mustafa Zeynel'i elde edemeyeceğini anlayınca, kuvvetlerini alıp geri çekilmişti. Hormekliler bu kuşatmadan kurtulunca aklarını çıkartmak için Kuzican'da Şah Hüseyin Beyin yanına gitmişlerdi (1).

Erzincan tarihini yazan vali Ali Kemali, bu eserinin 342 nci sahifesinde bu hâdiseyi hülâsa olarak şöylece vasıflandırmaktadır:

Yazıcıoğulları, Kigide iki asır derebeylik sürmüşlerdir. Bunların en meşhurları, Zalim veyahut büyük Mehmet'tir. Bu adam, Tamuran köyünde şato gibi büyük evinde oturuyormuş, hattâ meşhur şair, Ethem Pertev Paşa 1240 da, bunun konağında dünyaya gelmiş. Çünkü, babası Fenni Efendi, Mehmet Beyin kâtibi imiş. Mehmet Beyin Hopus köyünde oturan amcazadeleriyle arası açılmış, Mehmet Bey bunlara karşı silâh kullanmış ise de, mağlûp olunca, bunları hile ile evine davet ederek, geceleyin hizmetçilerini teslim ederek, üçünü içeride, birisini de saklandığı sarnıktan çıkarıp öldürtmüştür.

Maktul Beylerin diğer amcaları olan küçük Mehmet Bey, İstanbul'a giderek Sultan Mahmut'tan, Mehmet Beyin katline ferman istemiş. Muş valisi Emin Paşa'ya götürmüş. Emin Paşa intihap ettiği mütedebbir ve cesur bir zabitanın maiyetine yüz süvari vererek Mehmet Beye bir baskın yapmış. Mehmet Bey Erzurum'a kaçarken şase yolu üzerinde yakalanmış, başı kesilerek Muş'a gönderilmiş. Cesedi Bey - tahtı olan mahalde metfundur, diyor (2).

(1) Rivayete göre, Emin Paşa kuvvetleri onünden, meseden kalkın müthiş bir ayı, Belezir gediginin saip yolunda Mustafa Zeynel'in üzerine düşmüştü. Mustafa bunu kucaklayıp yere devirmiş. Emin Paşa, buna hayran kalıp, kuşatmayı kaldırmış.

(2) Vali Ali Kemali, bu hâdiseyi doğru olarak yazmak istememiştir. Tarihinde Mustafa Zeynel ve Hormeklilerden bahsetmemiş. Darabî köyünün dört bin kişi ve Emin Paşa tarafından otuz bir gün kuşatıldığını ve Kigideki Türk kabilelerinin tarihteki mevcudiyetlerini kapak geçmiştir. Biz, bu sebebi araştırırken, Ali Kemali, tarihini yazdığı sırada, Kigide Belediye Reisi ve Erzincan Meclisi Umumi üyesi olan Hormekli ikinci Zeynelin torunu İskenderle, arası, açılmış, bu yüzden tarihini

Mustafa Zeynel ve akrabası, o kış Kuzıçan'da Şah Hüseyin Beye misafir kalmışlar, ertesi yıl Şah Hüseyin Beyle Balaban aşireti reisi Gülâbi ağa, İstanbul'a giderek Hormek ağalarının aflarını çıkarmışlardı.

Bu sırada Dersim aşiretleri, Şah Hüseyin Beyin konakını basmışlardı. Bunlarla konakta bulunan Mustafa Zeynel ve Hormekliler arasında şiddetli bir çarpışma olmuş, Ali Nalkıran'ın oğlu Selim ile Mustafa Zeynel'in oğlu Hilâl, Kızılbel gediğinde öldürülmüş ve Dersimliler büyük ziyata uğrayarak geri çekilmişlerdi. Selim, Balaban aşireti reisi Gülâbi ağanın damadı idi. Ağa, Mustafa Zeynel ve Hormeklileri Balaban deresine götürmüştü ve kızını ikinci defa Mustafa Zeynel'in oğlu İbrahim'e vermişti. Hormekliler, aflarını Erzurum valisinin elinden alarak 1241 - 1825 de tekrar Kığı'nın Darabî köyüne dönmüşlerdi.

İkinci Zeynel ile Yazıcıoğlu Melnet Bey barışmışlardı. Bu barış şartına göre: Yalnız Mustafa Zeynel, evini alıp Varto'daki Hormeklilerin başına gidecekti. Varto'daki Hormekliler, Cilbran aşireti tarafından sıkışık bir hale gelmişlerdi. Bunlar bu haberi işitince, kendilerini düşmandan kurtarmak için Kığı'ya gelerek Mustafa Zeynel'i Varto'ya getirmişlerdi.

Mustafa Zeynel, Varto'ya gelirken Lohma aşireti reisi Ali ağa ile birlikte Muş Beylerbeyi Emin Paşa'yı ziyarete gitmişti. Emin Paşa, binlerce neferi-âmla ele geçiremediği Mustafa Zeynel'i karşısında görünce, çok sevinmiş ve hanımına:

İşte, bizi Darabî köyünde bir ay durduran ve ayı ile kucaklaşarak yere indiren Mustafa Zeynel yigidi budur.

Diye iltifat etmiş ve kendisini rakipleri olan Yazıcıoğullarının katlin-den sevindiğini imâ etmişti. Emin Paşa, Mustafa Zeynel'e birçok hediyeler vermiş ve ona ilâhahk kürkünü giydirek Varto'nun Kasman köyünü kendisine vermişti. Mustafa Zeynel, yedi oğlunu ve evlerini alarak 1242-1826 yılında Kasman köyüne gelip Varto'daki Hormek aşiretinin idaresini eline almıştı.

de Kığı'daki Hormeklilerden ve hattâ onların Seyh Salt isyanında, bizzat Atatürk'ün büyük takdirlerine mazhar olan Cumhuriyet, otdu ve bütün muhitçe malûm olan hismetlerinden bile bahsetmemizdir. Tarihî birçok yerlerinde azlen Türk olan aşirete Kürt demektir.

Halbuki yüz yirmi yıl önce olan bu hâdiseyi bizzat görenler ve bilenleri, biz gördük. Bu gerçekliği hem de kısaltarak tarihimize aldık. Onların verdikleri bilgiye göre, Kığı ve Darabiye giden neferi-âm on yedi binmiş. O çağda Mehmet Beyin kapısında yüzlerce suvari beslenirdi. Muştan yüz atlı gidip te Mehmet Beyin kellesini kesemez.

Ne ise, maksadımız, doğunun vahşet devirlerinde geçen bu çirkin olaydan herhangi bir mâna çıkarmak değildir. Ancak tarihimizi yazarken bütün acı ve tatlı, tarihi olayları olduğu gibi gerçek yazmaktır. Geçen olaylardan bugünkü nesil, mesul olamaz ve bundan bir kin kapmaz. Bu tarihi hâdisenin yazıldığı şekilde cereyan ettiğini bugün Varto, Kığı, Hınıs, Karlıova bölgelerindeki bütün ihtiyarlar bilmektedir.

Bu çağda, Yeniçeri isyanı başlamış, Padişahı Yeniçerilerin yokedilme-
li için doğu illerine iradei seniye göndermişti. Erzurum ilinde Yeniçeri
ağası bulunan Gürcü Osman Paşa, aylıklı olarak kullandığı Çarkeş Yeni-
çerilerle hükümete isyan edip, Erzurum hükümet konağında kuvvetli bir
müdafaa hattı kurmuştu. Emin Paşa'nın emriyle, Muş, Varto, Bulanık ve
Malazgirt'teki aşiretlerden mühim bir kuvvet toplanarak Erzurum'a yu-
rmuştu. Varto'dan giden Cübran aşireti başında Mehmet Halil ve Hor-
mek aşireti başında Mustafa Zeynel vardı.

Gürcü Osman Paşa, ilk önce hükümet neferi-âm kuvvetlerini şehrin
dışında karşılamış, yanında beş yüzden fazla Yeniçeri kuvvetinin yokedil-
diğini ve kaçırıldığını görünce, hükümet konağına kapanarak eldeki Yeni-
çerilerle kendisini savunmaya başlamıştı. Bir iki saat içinde, hükümet
kuvvetleri, Yeniçerileri yenmiş ve hükümet konağının kapılarına dayan-
mışlardı. Bu acı mağlûbiyeti gören Osman Paşa, konağın balkonuna çık-
arak muhasaracıların merhametlerini celbetmek için:

“— Devlet, kahpe devlet... Ben sana ne hizmetler yaptım... Bu vatan
için ne emekler çektim. Sen benim mükâfatımı böyle mi ödiyecektin?” diye
ağlamıştı.

Konağı kuşatan devlet kuvvetleri ve Erzurum halkı, Yeniçerilere
son bir satır atarak konağın kapılarını kırıp içeriye girmiş ve Osman Pa-
şa'yı diri alarak tutmuşlardı.

Padişahın iradei seniyesinde ve Muş Beylerheyisinin emirlerinde, Ye-
niçerilerin ve Osman Paşa'nın “Malı size, canı bize” denildiği için, neferi-âm kuvvetleri Erzurum'da bulunan Yeniçerilerin ve Osman Paşa'nın
bütün ev, altın ve eşyalarını yağma etmişlerdi. Yalnız iki Çarkeş Yeniçeri,
Osman Paşa'nın iki kübeylân atına binerek bütün neferi-âm atlıları tara-
fından takip edildikleri halde, Hice yolunda tozu dumana katarak kaçıp
kurtulmuşlardı.

Osman Paşa, Varto kuvvetlerine teslim edilip, Varto'ya getirilmişti.
Osman Paşa, o sırada Sünnilerin en büyük şeyhi olan Varto'nun Şeyh Zey-
nelâbidin'e misafir edilmişti. Emin Paşa'dan o gün Varto'ya gelen bir
mektupla, Osman Paşa'nın Varto'da öldürülmesi emrediliyordu.

Zeynelâbidin, mektubu okumuş, misafirine karşı büyük bir gâvül
acısını hissetmişti. Osman Paşa da, konağa girip çıkanların durumundan
o gece öldürüleceğini sezdiği için gece, hayli ilerlemiş olduğu halde, bir
türkü Şeyhin havem tarafına gitmesine razı olamıyordu. Şeyh, gecenin
saat beşinde divandan kalkmak isterken Osman Paşa, ellerini onun cüb-
besinin eteklerine koyarak, yalvarırcasına:

“— Şeyhim... Fazla kederliyim, biraz daha oturalım.”

Diyip, Şeyh Zeynelâbidin'in kalkmasına engel olmuştu.

Şeyhin, hülgede dehşetli nüfuzu vardı. Esasen Emin Paşa, bu idam

emrinin infazını ondan rica etmişti. Arada resmî bir mesuliyet mevcut olduğu halde Şeyh, büyük misafirini karmamış, onun birbiri ardınca:

— Şeyhim biraz daha oturalım!

Sözlerine saygı göstererek, sabaha kadar Osman Paşa'nın yanında kalmıştı. Şeyh, bu sırada bir aralık su dükkanıya çıkmış, hemen cellâtlar içeriye girip, Osman Paşa'nın boynuna doladıkları iplerle Paşa'yı boğmuşlardı.

Osman Paşa, boğulduktan bir saat sonra, Muş'tan gelen bir atının Emin Paşa'dan getirdiği bir mektupta: Paşa'nın, Padişah tarafından affedildiği yazılıydı... O saatte artık, Osman Paşa teneşir üzerinde ve boğazındaki ip izleri kara birer yılan gibi boğazını dolamışlardı. Şeyh Zeynelâbidin, misafirinin ölümünden duyduğu üzüntü ile göz yaşlarını dökerek onu Varto'da gömmüştü.

Bu sırada, Varto'daki Cibran, Lolan ve Hormek aşiretleri Bingöl yaylalarına çıkmışlardı. Bunlardan Cibranlılar, hâlû göçebe bir halde yaşıyor, yaz aylarında Bingöl dağlarında çadır kurarak, kışın Hormek ve Lolan köylerine gelip bu halka yüklenip ot ve yiyeceklerini paylaşıyorlardı. Bu hal, yeni Varto'ya gelen Mustafa Zeynel'e çok ağır gelmiş, Cibranlıların kendilerine ev, köy yapmasını, yoksa Hormek köylerine bırakmaya-acağını bildirmişti. Bu haberdan hiddetlenen Cibran ağası Mehmet Halil, 1243 - 1827 yılının yaz aylarında beş yüz atlı ile Mustafa Zeynel ve Hormeklileri yaylalarında çevirmiş ve dövmüşlerdi. Bu dövmüş bir hafta sürmüştü, her iki taraf da hayli zayıfla uğramıştı.

Nihayet Karlıova ve Bulanık bölgelerindeki Cibranlılar, Mehmet Halil'e yardıma gelerek, kuvvetleri Hormeklilerin on misli fazlasına çıkması, Mustafa Zeynel bu durum karşısında aşiretini toplayarak Şemnan kalesi altındaki Hesar dereesine çekilip burada muhasara edilmişti. Bu muhasara kırk gün sürmüştü, Mustafa Zeynel, yedi oğlu, Hormek yiğitleri ve en çok Mustafa Zeynel'in oğlu İbrahim, harikalar göstermiş. Cibranlılar bir türlü Hesar'ı alamamışlar, hem Hormekliden ve en çok hücum eden Cibranlılardan hayli adam telef olmuş, nihayet Şeyhlerin araya girmesiyle Mustafa Zeynel ve Mehmet Halil, Babin gerisindeki Cibran ağası çadırında birleşip barışmışlardı. Bu barışa göre; Cibranlılara fazla zayıfla veren Mustafa Zeynel'in oğlu İbrahim, Bingölün Kâdir bölgesinde olan amcası oğlu ikinci Zeynel'in yanına gidecek ve barışta Mustafa Zeynel'e uymayan Cibranlı Ali - Hamet, barıştan hariç tutulacaktı. Cibranlılar da artık Hormek ve Lolan aşireti köylerinde yaşamıyacak ve kendilerine ev ve yurt yapacaklardı.

Bu tarihten sonra Cibranlılar Varto ovasında Leylek, Karakurt, Alâğöz ve sair köylerle, Şerafettin eteklerindeki boş köyleri işgal edip burarlarda kurtlanmışlardı.

Bu barıştan sonra Ali - Hamet Üstülkran bucagında Cibranlılar tara-

findan pusuya düşürülerek öldürülmüş, İbrahim, bundan intikamını almak istemiş ise de, babası Mustafa Zeynel sözünü geri almayacağına ve barışı bezemeyeceğine ileri sürmüş, bundan fazla içerenen İbrahim, gecenin bir-
sinde, karısını ve çocuklarını alarak şimdiki Karlova ilçesinin Kartal dağ-
ları gölgesinde olan Binkoz mezarına gitmişti. Mehmet Halil, bu bölgede
olan Cibran aşireti reisi "Pullak Hüseyin"e haber gönderip İbrahim'in ö-
ldürülmesini istemiş, Pullak Hüseyin, ıvrelâ gelip İbrahim'le kardeş olduk-
tan sonra, yetmiş atlı ile bir gece İbrahim'in küçük evini basmıştı.

O gün, akallara sığınmayan bir hâdise olmuş, İbrahim tek başına bu ka-
dar atlı ile çarpışarak arazinin durumundan ve kendi cesaretinden Allahın
mucizesinden faydalanmış, ilağası Pullak Hüseyin ve beş kişiyi öldürüp
beş atlıları Bahçe köyüne doğru sürmüş ve Mağrip karanlığında çocukla-
rını alarak Kartal dağına tırmanmış ve buradan amcası ağlu ikinci Zey-
nel'in yanına değil, kayın babası Balaban aşireti reisi Cülâhi ağasına yama-
na varmak için Kuzican dağlarına çıkmıştı.

İbrahim'in yolu burada Kuzican'ın Tüzük köyüne uğramış, Tüzük
köyünde oturan Çarıklı Şeyh Hüseyin Beyin akrabasından Deli Hasan
oğlu Mustafa, eski dostu ve kirveleri olan İbrahim'in, bir hafta orada isti-
rahat ettikten sonra, Balaban deresine geçmesini rica etmiş ve İbrahim bu
destune kırmıyarak orada bir hafta misafir kalmıştı. Bu sırada Şeyh
Hüseyin Bey ölmüş, yerine oğlu Ali Bey, Çarıklı aşiretinin başına geçmişti.

Meğerse, Deli Hasan oğlu Mustafa, bir müddet önce Ali Beye karış-
kıymış ve onun yakında kendisine baskın vereceğini bilmiş olduğu için,
İbrahim'in yiğitliğinden faydalanmak üzere İbrahim'i burada misafir al-
ırmıştı. Aksine, Ali Beyin kardeşi Teymur bey, bu köyü kırk kişi ile
kuşatmış, İbrahim aracılık yapmış ise de, Teymur bey dinlemiyerek, hü-
cumu başlatınca, İbrahim'in kanına dokunmuş, her iki taraf da silâhları-
na sarılıp tutuşmuşlardı. Bu savaşta Teymur bey, ağır yaralanmış ve piyo-
detleri onun yaralı cesedini alıp Ali Beye götürmüşlerdi 1250-1254.

Ali Bey, bu haberleri alınca, beş yüz kişiyle köyü basmış ve Deli Ha-
san oğlunun adamlarını kuzican geçirmiş, Deli Hasan'ın Mustafası, İbra-
himle bir evde muhasara edilmişlerdi. Bunların muhasara yerinde teslim
olmayacaklarını anlayan Ali Bey, kapıya giderek, Mustafa'yı affettiğine
dair İbrahim'e yemin etmiş, İbrahim, bu yemine alınarak Mustafa ile
birlikte Ali Beye teslim olarak Ağaçsalı'ya gelmişlerdi.

Pülümür ve Tercan bölgelerinde İbrahim bu kanlı olaylar içinde İken Mus-
tafa Zeynel de babasının evine, Kâriş'e gidip orada ölmüştü 1250-1254 (1).

Mustafa Zeynel'in yerine büyük oğlu Veli ağa geçmiş, bu zat, kardeşi
İbrahim'in uğradığı akıbeti haber alınca, kardeşleri, Talu, Mahmut, Ağa,

(1) Müvazir göre Mustafa Zeynel, cıvullama vespilıyarak "İken Kârişde, olar
babasını ocağına gidip orada ölmek isterim!" demiş ve gidip Kârişde hastalanarak
ölmüştür.

Resul'ü çağırarak gidip kirveleri Şeyh Hüseyin oğullarından İbrahim'i alıp getirmelerini söylemiş. Bunlar bir hafta içinde Ağasenliği'ne, Ali beyin yanına gitmişlerdi. Teymur bey, ağır yaralı ve bîhassa İbrahim tarafından yaralandığı için, Ali Bey, Deli Hasan'ın Mustafasıyla birlikte İbrahim'i de zindana koymuştu. Ali Bey, bütün acısını eski dostluğa bağışlayarak ve Hormeklilerle çarpışmayı göze almayarak kardeşlerini alıp gitmelerini Talu'ya söylemiş, Talu ve kardeşleri zindana giderek İbrahim'i almışlar, tam çıkacağı sırada, Deli Hasan'ın Mustafası zorlukla çıkarılarak, İbrahim'e hitaben:

“— Kardeş, düşenin yâri olmaz. Dünyada artık erkekliğin sözü, ahdin hükmü, kardeşliğin kıymeti kalktı demektir” demiş.

Bu acı sözler, İbrahim'in kulağına bir yıldırım gibi çaktı. Erkeğin sözü, ahdin hükmü, insanlığın vofası öyle mi? İbrahim ellerini kardeşlerinin kollarından çekerek, yerine oturdu ve zincirleri ayağına doladı, kardeşlerine:

“— Ben artık gelmem!. Ali Bey Mustafa'yı da bıraksın. Yoksa kanıma Mustafa'nın kanına karışacaktır!” dedi.

Mustafa, söylediğine pişman olmuş, zindandan çıkması için İbrahim'e yalvarıyordu. Fakat iş işten geçmişti. İbrahim'in kardeşleri Ali Beyin konağına doğrulurken içeriden feryatlar, ağlamalar yükseliyordu. Dostlardan birisi onların yolunu keserek:

“— Ağalar, Teymur Bey öldü. Artık sizin hayatınız tehlikelidir. Hemen savuşun.”

Demişti. Dört kardeş birden ahıra dalarak atlarını çekip binmiş ve Varto yoluna doğrulmuşlardı. Glines batmak üzere idi... Çarekilerden birkaç piyade, arkadan tüfek sıkıyorlardı. Beş dakikalık bir müsademedən sonra, ağalar, gecenin zifiri karanlıklarına dalarak, iki gecede Varto'ya gelmiş, hâdiseyi büyük kardeşleri Veli'ye anlatmışlardı. Veli ağa, İbrahim'in kurtulması için çare ararken, İbrahim ve Deli Hasan'ın Mustafası (Mustafa çayırı)nda kurşuna dizilmişlerdi (1).

İbrahim, Ağasenliğinde öldürülmüş, Balaban aşireti reisinin kızı olan karısı, Balaban Hatun, oğullarını alarak, habasının evine gitmiş ve İbrahim'in genç kız kardeşi Fatma, Ali Bey tarafından zaptedilmişti. Ali Bey, Bu kız kendisine nikâh etmek istemiş, kız, kardeşinin katiline teslim olmamış ve kendisini harem dairesinin bir odasında ipe asarak idam etmişti.

İbrahim'in katli ve güzel Fatma'nın idamı Varto ve Kârir bölgelerindeki Hormekliler üzerinde çok büyük tesirler yapmış, bu aşiret halkı intikam hareketine geçmişti. Fakat artık karlar yağmış, yollar kapanmıştı.

1251 - 1285 yılı baharında, İbrahim'in kardeşleri, Talu, Mahmut, Resul

(1) Siyaset yerinde on iki kabile toplanmış, bunlardan ancak Masken kabile reisi, Molla İbrahimi öldürmüş, o günkü türepe göre (Kasas) mevkiine oturmuştur.

ve Ağa, küçük bir çete ile Maskan kabilesi reisi Mollanın yaylasını basmış. Molla ile birkaç akrabasını kılıktan geçirmiş ve o gün orada bulunan Ali Beyin akrabalarından Ali Murat Han'ı beraber öldürmüş ve Ali'nin aşiretleri arası meşhur olan kılıcı getirmişlerdi.

Bir ay sonra, yedi yüz kişilik bir Çarek kuvveti, Ali Beyin akrabasından Genem Pertekli İsmail ağanın emrinde olarak Varto'nun Küçük köyünü geseleyin basmıştı. Küçük halkı yaylada idi. Çarekliler köyde buldukları otuz altı kişi erkek kadın, ve çocukları damlarıyla beraber yoketmiş ve kül etmişlerdi. Ertesi günü Hormeklilerden beş yüz kişi, toplanarak Mustafa Zeynel, oğulları Talu, Mahmut, Resul ve Ağa'nın emrinde Çareklileri takip ederek, o gecede "Genem-Pertek" köyünü sarmış, İsmail ağa ile beraber kırk yedi kişiyi bu köyde yakıp kül etmiş ve köyün ağlla-
rında bulunan bütün hayvanatını öllerine katıp getirmişlerdi (1).

Sabahleyin bu faciaı haber alan bütün Çarek ve Kuzıçan kabileleri, Hormeklileri takip edip Tercan ovasında bu iki kuvvet boğaz boğaza gelmişlerdi. O gün yapılan kanlı savaşta, her iki taraftan birçok yiğitle, Hormekli Veli ağanın oğlu meşhur Yusuf ve Çarekli Ali Beyin oğlu Hüseyin katledilmişlerdi.

Hormekliler, bu savaşta galebeyi çalarak getirdikleri talanı kurtarıp Varto'ya gelmişlerdi. Eşiden dost, kirve, kardeş ve emektar olan bu iki aşiret arasında yapılan bu düşmanlık ve vahşet, o günden sonra bitmiş ve artık tarihe karışmıştı.

Bu çağda, doğu illerindeki bütün aşiretler, birbirleriyle dövüşüyor, günde birçok insanlar katlediliyordu, Varto'daki Cibran aşireti, Malazgirt'te bulunan Hasan Ali aşiretiyle, Muş ovasındaki Huytu, Bitiri ve Şigo aşiretleri birbirleriyle durmadan savaşıyor, her taraftan kanlı seller akıyordu. Doğu illeri bu şekil hâdiseler altında çalkanıırken, Osmanlı tahtına Sultan Abdülâziz geçmiş, bu sırada Mısır valisi oğlu İbrahim Paşa'nın orduları Anadolu'ya girmiş, Osmanlı İmparatorluğunu müşkül bir duruma sokmuştu. 1255-1839 yılında Büyük Reşit Paşa, (Gülhane hattı) nı okuyarak tanzimat devrini açmıştı. Ruslar, bu yılda, doğu illerimizin Eskiirt, Pasin, Malazgirt bölgeleri üzerinden Hınıs ovasına bir ordu göndermişlerdi. Erzurum'dan gelen askerî kuvvetlerimizle beraber, Malazgirt'ten, Hasanan, Hınıs'tan Zirkan, Varto'dan Cibran, Lolan ve Hormek aşiretleri Rus ordusunu Hınıs'ın Halil-Çavuş bucağında karşılayıp dövüşmüş ve Rusları hududa doğru dönmeye mecbur etmişlerdi.

Bu sırada, Muş'ta, ötedenberi Beylerbeyi olan Alâettin Paşa oğulları, Muş, Hınıs, Malazgirt, Bulanık, Varto bölgesindeki aşiretlerden birkaç

(1) Genem Pertekli İsmail ağa, o gece evine yetmişmişti. Karısına: "Küçük köyünü yakarken, bir kadın alevler içinde bana bir çocuk uzatarak, Ali aşığına hısm kurtar, dedi. Ben ikisini de yakmış kül ettim," demiş, bunu dinleyen Hormekliler hemen İsmail ağanın evine ateş vermişlerdi.

kişiyi konaklarında kazığa germiş, ağır vergi ve zulümleriyle halkı bîzar etmişlerdi. Tanzimat devrinin kurduğu yeni idare, bu Beyliğin kaldırılmasını mucip olmuş, hükümetin emriyle, Malazgirt'ten Hasanan aşireti ve Muş dağlarındaki kabileler, Muş'un çiris köyü altında bulunan Alâettin Paşa oğullarının konaklarına saldırıp Alâettin oğullarını kesmiş, konakları yakıp mallarını talan etmişlerdi. Bu aileden kurtulan birkaç kişi Ilıcık kasabasına sığınmış ve bu suretle Alâettin Paşaların Beyliğine son verilmişti. Bu tarihten sonra Varto'da kaymakam ve Muş'ta mutasarrıf oturmuşlardır.

1272-1856 bahar aylarında Varto, Göynük (Karbova) bölgelerinde çok şiddetli bir zelzele olmuştu. Bu bölgelerin bütün köyleri yıkılarak bina-
dan fazla can kaybı olmuştu. En fazla zayıat, Karbova'nın Kargapazar, Tokliyan ve Varto'nun Zengel ve Rakasan köylerinde olmuş, hattâ Zengel'de Mustafa Zeynel'in oğlu Aga'nın iki oğlu ve birçok komşuları enkaz altında ölmüştür.

Tanzimat devri, doğu illerinde kudretli bir islâhat ve büyük bir yenilik yapmıştı. Bu çağda devlet, asayişe hâkim olarak aşiret kavgalarını durdurmuştu. Doğunun bütün bucaklarında nahiye müdürlükleri, ilçelerinde kaymakamlar, sancuklarında mutasarrıflar vardı.

Kiği - Kârir'deki Hormek kabilesinin başı olan ikinci Zeynel, tanzimat devrinde kendi köylerine birkaç dersihane açmış, halkın silâhlarını ellerinden alarak onları okumaya ve çiftçiliğe sevk etmişti. Varto'daki Hormek aşireti, Mustafa Zeynel oğlu Veli ağanın idaresinde çok rahat yaşıyorlardı. İkinci Zeynel, 1275 - 1859 tarihinde, ve Mustafa Zeynel oğlu Veli ağa da 1281 - 1865 te ölmüşler, ikinci Zeynel'in yerine oğlu Aksak Ali ve Veli ağanın yerine de kardeşi "Aga" geçmiş, hükümetin idaresi altında emir olarak civar kabilelerle hoş geçinmişlerdi. Bu sırada Üstükran bucağı yeni kurularak ilk nahiye müdürü olarak Hormekli Hasan Han Ali torunlarından Tatarlı Hüseyin ağa tayin edilmişti. Tanzimat devrinin iyilikleri ve doğu illerindeki sakin hayat 1292 - 1876 yılına kadar devam etmişti.

Tanzimat devrinden sonra, doğu illerinde koyu bir istibdat başlamış, 1293-1877 yılı başında Van hududundaki Sünni aşiretlerle Bedirhanlılar bağ kaldırmış, doğudaki çeşit kabileler birbirine girmiş ve hemen arkasından Osmanlı İmparatorluğu ile Ruslar arasındaki meşhur Kars muharebesi başlamıştı. Bu muharebede, Varto'daki Cıbran kuvvetleri, Ali ağa ve Hormek kuvvetleri, Mustafa Zeynel oğlu Talu'nun emrinde olarak aylarca Kars'ta dövüşmüşlerdi.

1295 - 1879 yılında Varto'daki Hormek aşireti ile Göynük (Karbova) bölgesinde olan Cıbran aşireti reisi Hacı Abdi, Mahmut ağanın araları bozulmuş, Mahmut ağanın oğlu genç Ali, iki yüz atlı ile Kızık köyünü talanlamağa gelirken, Hormekli Veli ağa oğlu Mustafa'nın elinden katledilmiş ve bu yüzden yine Hormek - Cıbran savaşları baş göstermişti. Bu sırada artık ihtiyarlaşan Mustafa Zeynel'in oğulları Aga, 1305-1889 ve Talu

1306-1890 yılında vefat etmiş, aşiretinin idaresi Kasman'da Talu oğlu İbrahim'in eline geçmişti. "İbrahim Talu" dedesi Mustafa Zeynel'in tipinde harikalı bir yiğit, mert, cesur, ve doğru bir adamdı. Sultan Hamid'in istibdat devri, bütün dehşetiyle Varto ve doğu illerinin bütün kesimlerinde kendisini göstermiş, Palan-döken, Şerafettin ve Bingöl dağlarında yüzlerce şaki çetesi dolaşarak kervanlar soyar, talan götürürlerdi. Yer yer, aşiretler tutuşup savaşıyorlardı. Karlıova ve Varto'daki Cihran aşireti: İbrahim Talu üzerine yüklenip kalmışlardı. Bu cesur aşiret ağası ve skraba-ları, defalarca çok üstün olan Cihran kuvvetlerini ağır zayıyata uğratarak geri püskürtmüşlerdi. İbrahim Talu, bu sırada oğlu genç Zeynel'i Elazığ'a okutmaya göndermiş ve köylerinde dershaneler açmıştı. Tam bu sırada Hamidiye alayları teşkilâtına başlanmıştı.

BÖLÜM: VII

İstibdat Devrinde Doğu illeri — Hamidiye Alayları ve Aşiret Kavgaları

Sultan Hamit, Tanzimat Türklerine ve hattâ gûya Avrupa devletlerine karşı saltanatını korkudan çıkarmak için 1807-1891 tarihinde doğu illerimizde 26 atlı Hamidiye Alayını teşkil etmiş, bu teşkilâta: tarihimizin yukarı kısımlarında açıkladığımız gibi, Yavuz Sultan Selim tarafından Anadolu'dan doğu illerimize kaldırılan ve sonradan Kormanço şubesi adını alan yakın çağ Türk aşiretlerini dahil etmişti.

Sultan Hamit, istibdadını yürütmek için artık temelli olarak bu aşiretlere Kürt ve doğu illerine de Kürdistan ve kendisine de Kürtlerin bahası demekleydi. Vatanına ve milliyetine hiyanet eden bu padişah, doğu illerimizin Kürdistan ve buradaki aşiretlerin de Kürt olmadığını biliyordu. Oun, şahî saltanatı uğrunda söylediği bu sözler, o gün, doğu illerinin Türklüğünü yoketmeğe kâfi gelmiş, özbeöz Türk soyundan olan doğu halkını, Yavuz'dan sonra bir kere daha felâkete sürüklemişti.

Yavuz Sultan Selim devrinden önce yazılmış tarihlerin gerçekte Kürt olarak tesbit ettiği bir millet ve doğu illerimizin coğrafi durumunda yazılmış bir Kürdistan adı yoktu. Sultan Hamit bunu biliyordu. Fakat o, Tanzimat Türklerine karşı saltanat ve istibdadını ayakta tutabilmek için, coğrafi ve idari durumdan, istibdada elverişli olan doğu illerimizi o günkü, aşiretlerin her üç şubesinin nüfusça en kalabalığı, zengin ve azınlı bulunan Kormanço şubesindeki aşiretleri Hamidiye teşkilâtına alarak, bunları Türklük ve gençlik cereyanlarına karşı bir kalkan gibi kullanmak istemişti.

Dördüncü Ordu Müşirliğine tâyin kılınan Çerkes Mehmet Zeki Paşa, Erzincan'a gelmiş, doğu illerimizdeki Kormanço şubesine dahil aşiretler arasında Hamidiye teşkilâtını kurmak üzere Mirliya Mahmut Paşaya Van, Malazgirt, Hınıs ve Varto'ya göndermişti.

Kormanço şubesi, Mil ve Silif adlı iki partiye ayrılmıştı. Bu partilerin her birine bir aşiret mirliyalığı ile beher alay komutanına birer kaymakam rütbesi verilmişti.

Mil partisinin livası, Viranşehir bölgesindeki çöllerde bin çadırılık aşı-

reliyle dolagan, Milan aşireti reisi İbrahim Paşa idi. Bu Paşanın komutası altında: Varto, Karhova, Bulanık'ta oturan Cibran aşiretinden teşkil edilmiş dört Hamidiye alayı, Malazgirt bölgesinde altı adet Hasanan aşireti Hamidiye alayı, Hınıs'ın Tekman, Köksü, Hacı Ömer bölgelerinde iki tane Zırkan aşireti, Hamidiye alayı, merkezi Viranşehir olmak üzere beş tane Milan aşireti Hamidiye alayı, bir tane Karaçeki aşiret alayı ve Urfa'nın Sürüç ilçesinde iki tane Berusan aşireti, Hamidiye alayları vardı.

Silif yahut Mil partisünün livası, Patnos'ta oturan Hayderan aşireti reisi Mirdiva Hüseyin Paşa idi. Bu paşanın komutası altında: Muradiye, Patnos ve Van bölgelerinde oturan beş adet Hayderan aşireti Hamidiye alayı, Ağrı'da bir Ademan ve bir Takoriyen, aşiret alayı, merkezi Ağrı, iki Zilan ve bir adet Celâli aşiret alayları, Elazgiri'te bir tane Sıpkan aşiret alayı vardı. Bu aşiret alaylarına hürden başlıyarak 13 numara sırasıyla verilmişti. Bunlardan başka, Zilanlı Selim Paşa'ya bir mirdivahk rütmesi, Babakürdü gubesinde Mistoyi Mirana paşalık verilmişti.

Her Hamidiye alayı bin iki yüz atlı idi. Her alayın başında tek bir harf okunmasını hümiyen bir kaymakam dikilmişti. Bu kaymakam o aşiretin eski ağası idi. Her alayda yine aşiret ağasının akrabasından iki yüzbaşı ve aşiretin ileri gelenlerinden dört yüzbaşı ve sekiz mülâzım vardı. Bunların hiçbirisi okumak bilmezdi. Her alay kumandanı zorla bir kâtip bulabilmişti. Alayın bütün atları aşiret eratının öz mallarıydı. Bu atlara o alayın damgası vurulurdu. Alay paşalarına, kaymakam ve zabıtlarına padişah hazinesinden dolgun maaşlar ve hediyeler verilirdi. Eratın silâhları, kısmen hunların eskiyalıkta kullandığı silâhlar ve kısmen de devletten verilmiş tüfeklerdi. Ümerâ ve zabitanın kılıçları ve elbiseleri devlet tarafından veriliyordu. Doğu illerindeki bu Hamidiye kaymakamlarının sayıtları, Varto'da Cibranlı Mahmut Bey, Cibranlı Sincar İbrahim Bey, Karhova'da Cibranlı Maksut Halit Bey, Malazgirt'te Fethullah Bey, Hasananlı Halit Bey, Sıpkanlı Abdülmeccit Beylerdi.

Bu aşiret liva ve kaymakamları, 1808-1893 yılında Bazincan'da Müşir Mehmet Zeki Paşa'nın yanında toplanarak İstanbul'da Sultan Hamid'in yanına gitmişlerdi. Sultan Hamit, hunları gözden geçirerek rütbelerini takmış ve hunların yakışıklılarına kılıçlar, paralar ihsan etmişti ve onlara:

“— Benim, kırtılların bahası olduğumu unutmayın!”

Diye iltifat etmişti.

Sultan Hamit, o gün, bu aşiret ağalarına verdiği geniş selâhiyet ve rütbe ile, doğu bölgesindeki şehirlileri, esnaf ve tüccarı ve doğu illerindeki çiftçi ve halk tabakasını ve bu illerde, biz Türküz, diyenleri, bu Hamidiye alaylarına birer esir gibi teslim ederek onları aşiret alaylarına soydurmış, kırdırmış ve ezdirmişti. Korkoca bir Türk İmparatoru olan bu zalim padişah, bilerek Türk ırkının düşmanı kesilmişti.

Hamidiye liva ve alay kumandanları, İstanbul'dan döndükten sonra,

istibdadın en karanlık zirvesine çıkmış bulunuyorlardı. Bu aşiret ağaları, Hamidiye unvanı altında büyük bir dehşete ve saltanata kavuştuktan sonra kendilerini hiçbir kanuna tâhi tutmadan mülkiye adını alan doğudaki diğer aşiretleri, komşuları olan halkı, şehir ve kasabaları soymağa ve doğu illerini yakıp yakmağa başladılar. Padişahın ellerine verdiği silâh ve salâhiyetle çok amansız harekete geçtiler. Doğu illerinde, Sultan Hamid'in ve kara kuvvetin birer müstebit ve kanlı kolları gibi uzanan Hamidiye alayları, doğunun bütün dağ ve derbentlerinde yollar kestiler, kervanlar soydular. Halkın malına ve canına kıydılar. Binlerce masum köylünün kanlarını döktüler ve hununla da kalmıyarak Hamidiye teşkilâtına girmiyen kabile ve aşiretlerin köylerine baskınlar verdiler, can yaktılar, mal talanladılar.

Hamidiye alaylarının İstanbul'dan aldığı kara fikirler artık doğu illerinin rengini tamamen değiştirmiş, müstakil hareket eden 36 kanlı beylik yaratmıştı. Bu beylikler, kendilerini yalnız Sultan Hamid'in Kürtleri ve oğulları, din ve şeriatın arkaları, insanların en kutsalları, Türklüğün düşmanları ve yurdun Con Türklere karşı müdafileri sayar ve kendilerini hiçbir kanuna tâhi tutmadan doğunun diğer kabile ve halkını karşılarında köle ve kul biliyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğunun orta devrinden başlayıp Sultan Hamit çağında tamamlanan bu yıkıcı siyaset ve zehirli duygulardan doğan Hamidiye teşkilâtı, az bir müddet içinde doğudaki Türk nesli arasında müthiş bir kötülük ve nefret uyandırmış, millî birlik ve bütünlüğü çok ağır bir surette parçalamış, Hamidiye olmıyan halkı bu aşiretlere ezdirdikten sonra, menfaat ve saltanat hırsıyla deliren bu alayları ve hattâ bir alayda olan öz kardeşleri birbirine musallat ederek doğu illerimizin her yanını kanlarla sulamıştır.

Sözümü gerçekleştirmek için, bu acı manzara ve kanlı boğuşmalar - dan birkaç örnek vereyim.

Doğudaki Hayderan aşiretinin bir alayı, Tokariyan aşireti reisi Hüseyn ağa ile (1), Eleşkirt'teki Sıpkan aşireti reisi Abdülmecit, Malazgirt'te, Hasanlı aşireti kaymakamı Fethullah Bey ve Halil Hasanla, ve Hasanlı Rıza Halit, Hasanlı Acem oğullarıyla, Hınıs'taki Zırkan alayı komutanı Kulihan Bey, Tekman'daki Zırkan alay kumandanı Selim beyle, ve bu iki aşiret yine Hınıs'taki Çarek aşiretleriyle ve Varto'daki Cibran ikinci alay kumandanı Mahmut Bey, Cibran birinci alay kumandanı Sincar İbrahim Beyle, ve Karlıova'daki üçüncü Cibran alay kumandanı Maksut Halit hey, öz kardeşi Selim ağa ile, ve yine bu üç Cibran aşiret alayı Varto'daki mülkiye Hormek aşireti ile, Viranşehir'deki Millan aşireti livası İbrahim Paşa, Karakeçi aşireti reisi Dirik ile, saffiharp halinde yıllarca dövüşmüşlerdi.

(1) Bu savaşta, meşhur Hayderanlı Tahir han, öldürülmüştü.

Savaşlarda binlerce insan ölmüş, talanlar gitmiş, köyler yıkılmıştı. Hükümet, Hamidiye alayları arasındaki savaşları durdurmak için, ya bir nasihatçi paşa gönderir veya bir telle müdahale ederdi. Mülkiye olan aşiretlerle Hamidiyeliler tutuşunca, Hamidiye tarafını tutar, karşıdaki mülkiye aşiretini bastırmak için savaş yerine bazen birer tabur nizamiye askerini gönderirdi. Kendilerini Hamidiye alaylarına karşı müdafaa etmekten âciz olan doğu illerindeki diğer kabileler ve halk, mecburi olarak Hamidiye alay kumandanlarına ağır vergiler verir ve bunların idaresinde köle gibi yaşarlardı.

Her iki aşiret livası ve kaymakamlar, döktükleri kanlardan ötürü hiçbir mahkeme ve adalet divanında hesap vermeğe mecbur değillerdi. Bunlar bütün aşiret halkının mukadderatlarına birer mutlak hâkimdi. Aşiretin adli idare, içtimâî hukuku, aşiret reisinin elindeydi. Reis, başka bir aşiretten öldürdüğü birçok adamların kanına karşılık, kendi aşiretinden ölümlerine sebebiyet verdiği bir sürü insanların kanlarını bir dehalet ve barışma ile bağışlar, evine gelen basım aşiret ağasının bir merhabasına feda ederdi. Bir aşiretin malıcamı, ırzı, o aşiretin reisinin öz malı sayılırdı. Reis, huylandığı ve şüphelendiği bir adamı öldürebilir, bir suçluyu hapis veya affedebilirdi ve sevdiği bir kadınla buluşur, bunlar için hiçbir makam veya mahkeme, reisin hakkında tahkikat yapamazdı.

Sultan Hamid'in bu kara siyaseti, Osmanlı İmparatorluğunun hâkimiyeti altında bulunan doğu illerinde 36 derebeylikten ibaret olan bir Kürdistan yaratmıştı, bu siyaset, Türkleri Kürt diye vasıflandıran, onlara bu adla menhus bir ıftihar takındıran, Türkün, malını, canını, adını, ırkını, milli varlığını hiçe satan, iğrenç bir siyasetti. Bu siyaset, doğuda çok feci kötülükler yaratmış, saymakla bitmeyen bu kötülükler ve Türk düşmanlığı Meşrutiyet devrine ve Şeyh Said isyanına kadar babadan evlâda, irsî bir hastalık gibi geçmişti.

Bu tehlikeli fikir hastalığı, mevzuumuz olan doğu illeri ve bilhassa Varto tarihinde bin türlü kanlı olaylar ve çeşit kötülükler doğurmuş, önceden yalnız sünnilik ve alevilik gayretiyle birkaç kere dövüşen Cibrani ve Hormek aşiretleri, bu son Hamidiye teşkilâtının siyaseti karşısında birbirlerini yoketmek için yıllarca çarpışmışlardır.

Bu iki aşiretin salâhiyeti, hayatı ve kuvvetleri arasında büyük bir fark vardı. Cibranlılar: Sultan Hamid'in müstebit alayları ve Kürdistan'ın kudretli bir aşireti. Hormekliler, mülkiye, reâya ve ahali, aşiret ve kürt sayılmıyan, hayağı bir Türkmen oymağı bilinirdi.

Cibrani alayı, kumandanları ve aşiret ağaları, hükümlerini Muş ve Varto idare makamlarına yürüten ümera ve zabitan, Hormek ağaları; hükümet kapısından koğulmuş, malı, canı helâl, kâfir kızılbaşlardı.

İşte birisi asalet, salâhiyet, kudret ve zorunu göstermek için köylere ve talanlara saldıran ve öbürüsü, malını, canını, namusunu ve hakkını,

istibdadın kanlı pengesinden kurtarmak için çarpışan, iki aşiret çarpışı - yordu.

Cıbran Aşireti. Hamidiye teşkilâtında bin ikişer yüz atlı mevcutlu dört Hamidiye alayına ayrılmıştı. Bu alayların merkezi Varto olmak üzere. Şerafettin ve Bingöl dağları arasındaki geniş alanın köylerinden kurulan ve Varto merkezinde oturan Cıbranlı Mahmut Beyin emrinde bir alay, ve Şerafettinin kuzey eteklerindeki köylerden kurulup, merkezi Bağlı köyü olmak üzere Cıbranlı kaymakam Cincer İbrahim'in emrinde ikinci bir Cıbran aşiret alayı ve merkezi Karlıova'nın Tokliyan köyünde Göynük ovası köylerinde kurulmuş Cıbranlı Maksut Halit Beyin emrinde üçüncü bir Cıbran aşiret alayı, ve merkezi Bulanık ilçesinde olmak üzere Cıbranlı Fezzo oğlu kaymakam Selim Beyin emrinde kurulmuş, dördüncü bir Cıbran aşiret alayı teşkil edilmişti.

Sultan Hamid'in, para, rütbe, silâh ve kuvvetiyle teçhiz edilen bu dört alay, kendi bölgelerindeki halka, kasabalara ve Hamidiye olmayan diğer aşiretlere saldırarak onları kendi çiftlikleri haline getirmişlerdi. Bilhassa eskiden düşman ve kızılbaş bildikleri ve kendisinden çekindikleri Hormek aşiretini yoketmiye yeltenerek, onların Varto'daki bölgelerine, köylerine saldırmışlardı. Bu üstün kuvvetler karşısında şaşırان Hormekliler, haşkanları olan Fereşat - Fero ailesinden İbrahim Talu'nun etrafında toplanmışlardı. İbrahim Talu ve akrabaları, ilâhi bir tevekkülle, canlarını ve namuslarını kurtarmak için, bu sayısız aşiret akınlarına karşı durmaya ve hiçbir kuvvete hoyun eğmemeye karar vermiş, bunlar bin zorlukla ele geçirdikleri hasit silâhlarla, köylerinin mevzilerinde gece gündüz, beklemişlerdi.

1809 - 1893 yılının mayıs ayında Cıbranlılar, İbrahim Talu'nun oturduğu Kasman köyünü basmış, İbrahim Talu ve oğlu Zeynel ve kardeşleri Veli ve Memil ve Zengeldeki amcası, Aga oğlu Selim ve kardeşleri, Kür tepesinde kugatılmış, Cıbranlı Velihilik, Memil tarafından katledilmiş ve alay kumandanı Mahmut Beyin amcası oğlu Talha, İbrahim Talu tarafından yaralanmış, beş Cıbranlı öldürülmüş, Cıbran süvarileri Ameran köyü üzerinden riante mecbur edilmişti. Bu sırada Göynük'ten gelen bir tabur nizamiye askeri, savaşa karışınca, İbrahim Talu ve akrabaları devlet nüfuzuna saygı göstererek geri çekilmiş, bu durumdan faydalanan Cıbranlılar, askerin himayesinde geri geri dönüp, dokuz Hormekli öldürmüşler ve Ameran köyünü talanlamışlardı. Aynı tarihte Göynük - Karlıova bölgesinde bulunan Cıbranlı Halit Beyin üçüncü Hamidiye alayı, Kârir'deki Hormek aşiretine akına başlamış, bu sırada bu aşiretin reisi ve Hösnek nahiyesi müdürü bulunan ikinci Zeynel'in torunu Küçük Aga, hükümetten aldığı bir kuvvet ve bölgesinde topladığı aşiret erafiyle Kârir dağlarının sarp geçitlerinde Cıbran aşiret alayını durdurarak onların Kârir bölgesine girmelerine engel olmuştu.

Yine bu yılda, Palah göl mevkiinde İbrahim Talu ile Cibranlı "Amer" aralarında şiddetli bir çarpışma olmuş, arada hayli can telef olmuş, İbrahim Talu ile kardeşi Veli'nin harikulade cesaretleri sayesinde, götürülen talan sürüleri, Cibranlılardan geri alınmıştı.

1810-1894 yılında İbrahim Talu ve Hormek köyleri Bingöl yaylalarına çıkmışlardı. Cibranlılar bütün kuvvetleriyle her yandan Hormek aşiretine yüklenmişlerdi. Bu yılın temmuz ayında Karlıova'daki Cibranlı Hatto oğullarıyla Cibranlı Mahmut Beyin sekiz yüz seçkin atlısı, İbrahim Talu'nun Bingöl'deki Hasman yaylasını çevirerek müsademeye başlamışlardı. İbrahim Talu, kardeşleri ve oğlu Zeynel, ve Zengel yaylasındaki amcası oğlu Selim ve kardeşleri birleşerek kendilerini ve yaylalarını kurtarmış. Cibranlı Alo-reşik ile birkaç Cibranlı ve Hormekli katledilmiş ve fakat Cibranlılar İbrahim Talu yaylasının bütün sığırlarını talanlayıp götürmüşlerdi.

İbrahim Talu, ardı arkası gelmiyen bu Cibran akınlarından ve saldırılarından ötürü, hükümetten yardım dilemek üzere oğlu Zeyneli Varto kaymakamının yanına göndermişti. Cibranlı Mahmut Bey, kaymakamın yanlarındaki sedirde oturmuş, Zeynel şikâyetini kaymakama yaparken, Mahmut Bey ona sıra vermeden Zeynel'e hitaben:

— Ne yapalım, sizin fermanınız padişahıtan çıktı.

Demiş ve kapıdaki zabıta memuru, (Zeynel, Mahmut Beye karşı geldiği için) onu hükümet kapısından kovmuştu. Bu hâdiseden sonra İbrahim Talu ve Hormekliler artık canlarından, hürriyetlerinden ve hükümetten ümitlerini keserek, bütün varlıklarıyla hem Cibranlılara, hem de hükümete karşı koymaya yemin etmişlerdi.

Bir müddet sonra Üstükran nahiyesine Hormeklilerin tedibi için askerî bir kuvvet gelmiş ve Cibran aşireti bu askerî kuvvetlerden faydalanarak Hormek köylerini basmış ve eskisinden fazla karşı koyma ile karşılaşarak zayıflık uğramış ve geri dönmüşlerdi. Hormekliler artık hiçbir kuvvetten çekinmiyor, ve kendileri için mukadder olan ölümlü bekliyorlardı. İbrahim Talu'nun meşhur olan sürmeli tüfeğinin sesi iki günde bir Hormek dağ eteğinde yükseliyordu.

İbrahim Talu'nun bu haksızlık ve zulme karşı koyması, nahiyyeye gelen yüzbaşı ve mülkiye kaymakamı gözünde bir isyan şeklinde görünmüş ve bu hal Cibranlı Mahmut Beyin işine yaramış. Varto merkezinden Erzinçan Müşirliğine ve Sadarete yağdırdığı tellerde: İbrahim Talu ve Hormek aşiretlerinin isyan ettiğini ihbar etmiş Varto kaymakamı bu şikâyeti tasdik ettiği için İbrahim Talu Hormek aşiretinin tedibi için Varto merkezine bir alay nizamiye askerî gelmişti.

Bu askerle birlikte bir Cibran alayı Hormek köylerini tarıyacaktı. Fakat kânun ayları gelmiş, karlar yağmağa başlamış olduğu için askerî kuvvet Varto'da yerleşmekle meşgul bulunuyordu. Tam bu sırada İbrahim Talu'nun amcası oğlu Zengel köylü Selim, Caneseran köyüne gidip,

halka zulüm yapan Üstükran müdürünü dövmüş, Selim'i ele geçirmek için Varto merkezinde oturan alaydan bir tabur nizamiye askeri, binbaşı Ziya Beyin emrinde olarak Üstükran nahiyesine gelmiş, burada Cibranlı binbaşı Ömer ağa, iki yüz aşiret atlısıyla bu kuvvete katılarak Zengel köyüne doğru hareket etmişlerdi.

10/12/1310-1894 günü karlı yolları aşarak Zengel'e giden bu kuvvetler, Selim ve kardeşleriyle maiyetinin ateşleriyle karşılaşmış ve akşam Caneseran köyüne dönme mecbur olmuşlardı. Selim, aynı gece de İbrahim Talu'ya haber vererek bütün arkadaşlarıyla ailelerini alıp Bingöl dağlarının eteklerinde saklanmışlardı. İbrahim Talu, bu kar ve kış içinde aşiretinin başına bir felâket gelmemek için, onların çeşit yerlerde saklanmalarını ve nizamiye askerine karşı gelmemelerini tenbih ederek, kendisi de o gece Bingöl eteklerinde bulunan Kürte-gül mezresindeki bir küçük eve gidip saklanmıştı.

Caneseran köyüne dönen tabur, ertesi günü tekrar Zengel'e doğru hareket ederken, Civarık deresinde silâhlı bir adamın Kürte-gül'e gittiğini görerek, bu piyadenin izine düşerek ansızın İbrahim Talu'nun saklandığı küçük evi kuşatmış ve ateşle karşılaştınca, ilk iş olarak evin kapısına doldurduğu bir yağın ota ateş vererek İbrahim Talu'yu ateş ve dumana boğmuşlardı.

İbrahim Talu'nun yanında üç oğlu ve silâhlı on hizmetçi vardı. Bunlar ateşte yanacaklarını görünce, İbrahim Talu göğsiyle ateş ve alevleri yararak hasımlarının üzerine atılmış, fakat kapıdaki kar şepelerinde ve siviklerde mevzi alan binden fazla asker ve Hamidiyelilerin hirden açılan silâhlarının kurşunları arasında yere serilmiş, onu takip eden bütün arkadaşları birbirinin üzerine cansız olarak yığılmışlardı (1).

Hürriyet şehidi kahraman İbrahim Talu'nun ölümü, aşireti arasında yıldırım hızıyla yayılmış, halk kendilerini toplayıncaya kadar asker ve Hamidiye alayı Varto'ya yetişerek zaferlerini telle Sultan Hamid'e bildirmişlerdi.

Bu feci hâdiseden ötürü Varto ve Kârir'de bulunan bütün Hormek halkı, derin bir mateme bürünmüş, o sırada Kârir'de bulunan İbrahim Talu oğlu Zeynel, habasının intikamını almağa and içmiş, ve 1311-1895 yılı baharında Varto'ya dönerek amcası oğlu Zengel köylü Selim'i aşiretin başında hırakmış, kendisi ve 17 yaşındaki kardeşi Veli ve on beş fedai atlısıyla dağlara çıkmıştı (2).

Zeynel, ilk müsademesini Cibranlı Kâr Ahmet ağanın adamlarıyla Karaboğa tepesinde verdi. Bu müsademeye Tatan köyündeki bir bölük asker de karıştı. Zeynel'in atı vuruldu ve iki Cibranlı katledildi, Zeynel ve

(1) Bu cesetlerin altında yalnız İbrahim Talu'nun oğlu Ali, sağ çıkmıştı.

(2) İbrahim Talu, "Bir gün ölürsem, silâhımı Veliye, evlerimi Aliye, aşiretin idaresini Zeynele veriniz!" demişti.

Veli, küçük çeteleriyle durmadan Cıbran köylerine saldırıyor, ele geçirdikleri düşmanları öldürüyor ve bu çeteleriyle ortalığı valveleye veriyorlardı. Cıbranlılar, Hormeklilerin topluluğuna saldırıya vakit bulamıyor, hep Zeynel'in peşinde dolaşıyorlardı.

1311-1395 yılı sonbaharında, yurdumuzdaki Ermeniler, Van, Muş, Çapakçur, Kiği dağlarında komiteler teşkil ederek şekavet ve fedailiğe başlamışlardı. Askeri birlikler ve Hamidiye alayları bazı yerlerde bu isyanları yatıştırmak için harekete geçmişlerdi. Kiği'de bir Ermeni köyü üzerinde, Çapakçur Zazalarıyla, üçüncü Cıbran aşiret alayı komutanı Halit Beyin kuvvetleri arasında kavga çıkmış, Zazalar kendilerini toplayıncaya kadar kırk kişi ölü vererek Zermak köyü üzerinden Çapakçur'a dönmüşlerdi.

Kış gelmiş, karlar ortalığı beyaza bürümüş, yollar kapanmış, Zeynel, Kârîr bölgesine çekilmişti. Zeynel'in takibi için gelen bir bölük asker, Tatan köyünde bekliyordu.

1312-1396 yılında Zeynel, yine akınlarına devam etmiş, defalarca hasımlarıyla çarpışmıştı. Zeynel, aynı zamanda okumuş bir genç ve bir milliyetçiydi. Onun tanzimat Türklerine muhaberesi ve ilgisi vardı. Varto'daki kaymakam ve Hamidiye kumandanları bu ciheti bildikleri için çok fazla kendisiyle uğraşüyor ve fakat bir türlü ele geçiremiyorlardı.

1313-1397 yılında, Cıbran Hamidiye kaymakamlarının araları açılmış ve bunlar yer yer kavgaya tutuşmuşlardı. Zeynel bu durumdan faydalanarak Göynük'deki Cıbranlı kaymakamı Halit Beyle birleşip, kaymakam Cıcar İbrahim Bey ve onun amcası oğlu Kör Ahmet ağanın köylerine baskın verip, birçok adamın ölümüne sebebiyet vermişti. Bu yılın sonbaharında Zeynel hastalanarak Caneseran köyüne gelip Seyit Ali'nin evinde yatmış, Tatan'da bulunan yüzbaşı Süleyman Efendi ve Hamidiye süvarileri bu haberi alarak, Zeynel'i burada kuşatmış ve ilk çarpışmada bir zaptiye vurulmuş, İbrahim Talu'nun âkibetinden ibret alan Hormekliler Caneseran'a akarak, muhasarayı kaldırmışlar, Zeynel yalnız atına binerek çetesinin başına geçmişti.

1314-1398 yılı yazında: Varto'daki Cıbranlı Mahmut Beyle, Cıbranlı kaymakam Sincar İbrahim'in araları bozulmuş, Mahmut Beyin atlıları Tatan köyünü talanlamış, her iki alay arasında Leylek dağında yapılan savaşta, Cıbranlı Mahmut Bey katledilmişti.

Bu sırada Varto'da bulunan bir alay nizamiye taburu, Zeynel'in derdestin, bahane ederek bir alay Hamidiye ile Hormek köylerine saldıracaktı. Zeynel, aşiretin başından ayrılmış, çetesıyla dağlarda dolaşıyordu. Aşiretin idaresi amcası oğlu Selim'in elindeydi. Selim, cesur, yiğit ve zeki bir başkandı. Başına gelecek felâketi anlamış, hiç olmazsa hükümetin takibinden aşiretini kurtarmak maksadiyle, Hormek köylerinin yirmi bir muhtarıyla Erzincan Müşiri Ahmet Zeki Paşa'nın yanına giderek Zeynel'den başka, bütün Hormeklilerin affını çıkarmış ve dönerken Hormek

köylerinden dört yüz atlı seçmiş, bunlarla kendi köylerini muhafaza etmeyi ve karşılıklı olarak Cıbranlılara saldırmayı kararlaştırmıştı.

Zeynel'in affına imkân yoktu. O bütün jurnallarda, jontürk çetesi, istibdadın düşmanı, eşkiyayı meşhure olarak tanınmış, desdesti için her vakit Varto, Hınıs, Tercan, Göynük ova ve dağlarında kuvvetli askeri müfrezeler, ve Hamidiye alayları dolışmıştı. Zeynel, bu sırada Bingöl dağlarında idi.

1316-1900 yılının bir yaz günü maktul Cıbranlı Mahmut Beyin kardeşi binbaşı İsmail, Zeynel'in Halitân çayırında bulunan tüccar Katanın çadırına gideceğini haber almış. Varto'da seçtiği seksen atlıya asker elbisesini giydirek Zeynel'in yolunda pusu kurmuştu. Zeynel, bu pusuyu fark ederek savunmağa başlamış ve ilk önce bu atlıları asker sandığı için, Caneşeran köyü yaylasına kadar dövüşerek geri çekilmiş, burada atlıların talana saldırdıklarını görünce, bunların Hamidiye olduğunu anlamış ve şiddetle hücumu başlayıp bu atlıları "Ger" yaylasına kadar kovalamış, dört Cıbran atlısını öldürmüştü.

Selim, Erzincan'da affa uğradıktan sonra, kardeşi Mustafa, Üstükran nahiyesi müdürü olmuş ve Hormek köylerinin muhafazası için nahiye merkezine bir bölük asker gelmişti. 1317-1901 yılının mayıs ayında Sinear İbrahim Beyin oğlu Mehmet ve akrabası Hasan Ali kumandasındaki dört yüz atlı, Üstükran bucağına hücum ederek bu köyün malını götürmüş, köydeki bölük kumandanı yüzbaşı, talanı almak için Hamidiyelilerin önlerine geçerken, Cıbranlı Hasan, Ali tarafından kamçı ile dövülerek geri dönmüş, tam bu sırada Selim, yıldırım gibi yetişerek emrindeki kuvvetin başında bizzat ileri atılarak, Cıbran atlılarını önlerine katıp, Tatan boğazına kadar sürmüş, bütün talanı geri aldığı gibi, Cıbranlılardan öldürdüğü yedi süvarinin de at ve silâhlarını ganimet olarak getirmişti.

Zeynel, bu haberi Kiği'de duymuş, o da akrabalarıyla beraber çalışmak üzere affa uğramayı arzu etmiş ve Kiği köylerinde çetesini kardeşi Veli'ye teslim ederek, Ulaş oğlu Mustafa ağanın nüfus tezkesini alıp İstanbul'a gitmiş ve fakat burada Cıbranlı işçilerinin ihbarına uğrayarak Harbiye Nazırının huzuruna götürülmüş, nüfus kâğıdını ibraz edip Mustafa olduğunu iddia etmiş, tam bu sırada Varto'dan gelen bir telde, Zeynel'in çetesiyle Bingöl'deki yaylalara saldırdığı bildirilmiş, bu muamma karşısında Harbiye Nazırı, Zeynel'i bir tabur askerle Erzurum'a teşhis için göndermiş. Zeynel, Erzincan yolunda firar ederek az bir müddet sonra kardeşi Veli ve çetesiyle birleşip dağlara çıkmıştı.

Bu hâdiseden sonra, Zeynel şiddetle aranmağa başlanarak gıyaben idama mahkûm edilmiş ve küçük çetesiyle Yavi bucağından gelirken üçüncü Cıbran aşiret alayı, binbaşı Derviş Beyin atlılarıyla karşılaşmış, yapılan müsademedede Derviş Beyin iki amcası oğlu, Zeynel ile Veli'nin elinde katılmış, Zeynel Çivres dağlarına çıkarken, burada misafir kaldığı Sileper

köylü Sâdi ağanın evinde, 1318-1902 yılının haziran ayında üçüncü Cibran alay kumandanı Halit Beyin atlıları tarafından çevrilmiş, burada bir atlı Cibranlıyı öldürüp kurtulmuştur.

Yine 1318-1902 yılının temmuz ayında, İstanbul aşiret mektebinden mezun olan, maktul Cibranlı Mahmut Beyin oğlu Halit Bey, babası yerine ikinci Cibran aşiret alayı kaymakamı olarak aşiretinin başına geçmiş, bu adam, üçüncü Cibran alayı kaymakamı olan diğer Halit Beyle görüşerek Zeynel'in takibi için Bingöl dağlarına askeri kuvvetler tahrik ettikten sonra, bütün aşiretleriyle Varto ve Hormek köylerine ve Selim'e saldırmışlardı.

Zeynel artık dağlarda, Selim, yirmi kadar cesur akrabası ve Hormek atlılarıyla birlikte Cibranlıların çok üstün kuvvetlerine karşı bir saffiharp halinde dövüşüyordu. İlk akın 1318 yılının ikinciteğrin ayında başlamış, her iki aşiret Mengel gediğinde dövüşmüş, bu savaşta Selim'in amcası oğlu Hüseyin öldürülmüştü. Fakat Selim, Cibran kuvvetlerini Kargapazar köyü istikametine kadar püskürtmüştü.

1319-1903 yılı baharında, ikinci Cibran aşiret alayı, Varto'dan Hormek köylerine saldırmıştı. Leylek dağında yapılan müsademede, her iki taraftan birkaç kişi ile Selim'in yeğeni genç İbil vurulmuştu. Bu savaşlar 1321-1905 yılına kadar durmadan devam etmiş, her iki taraftan iki yüzden fazla yiğit öldürülmüştü. Ölenlerin iki katı Cibranlı idi. Cibran ağalarından Hatto oğlu Şerif ve Mustafa'dan başkası savaşa gelmediği için, bunlardan belhış başlı kimse ölmemiş, buna karşılık Selim'in akrabasından Hüseyin ve İbil gibi iki sayılı yiğit vurulmuştu.

Selim, bunların intikamlarına karşılık alay kaymakamlarından birisini öldürmek istiyordu. Fakat bu Beyler, Selim'in silâhından çekinerek savaşa gelmiyor, sayısız atlılarını gönderiyorlardı. Selim, bunu bildiği için, bunların köylerine kadar hücum etmeyi düşünmüş, akrabalarından Talu oğulları Memil, Veli ve Gülâbi oğulları Aga ve Mustafa'yı üç yüz seçkin atlı ile arkasına takarak Kargapazar köyüne defalarca hücum etmişti.

Cibran ikinci ve üçüncü alay kuvvetleri, Kargapazar'da toplanmış, Selim'in akınlarına karşı durmuşlardı. Selim, her savaşta iki yüz metre atlılarından ileri gidiyor, atından inmeden Cibran süvarilerine saldırıp elindeki dokuzlu tüfeğini makine gibi işletiyordu. Selim, 1321-1905 haziran ayında üç yüz kişilik kuvvetiyle Mengel gediğinde Cibranlıların yedi yüz atlısıyla karşılaşmış, ilk çarpışmada bunları yerinden oynatarak önüne katmış ve büyük bir usabiyetle süvarilerinden ayrılarak üç yüz metre ileri atılıp Cibran atlı kollarının içine düşmüş ve yan ateşine tutulup atı üzerinden yere yuvarlanmıştı. Hormekliler yetişinceye kadar Cibran atlıları Selim'in cesedini alıp Kargapazar köyüne savuşmuşlardı.

Selim'in ölüm haberi, süratle bölgeye yayılmıştı. O gün askeri müfrezeler tarafından takip edilerek Tercan dağlarından Ringüllere gelen Zey-

nel, bu acı haberi duyunca, ertesi günü Mengel' gedğinde olan Hormek kuvvetlerinin başına geçerek Kargapazar köyünü kuşatmıştı.

Selim'in cesedini almak için köyün, Hormekliler tarafından kuşatılmasını bilen Cibranlılar, o gece Kargapazar'a iki binden artık kuvvet yığmışlardı.

Zeynel, üç koldan köye hücum ederek hizzat köy camii'nin kapısına kadar ilerlemiş, bu sırada arkadaşlarından İbrahim Mitti'nin orada ve Selim'ni kardeşi nahiye müdürü Mustafa'nın köy arkasında vurulmuşu yüzünden, Hormek kuvvetleri geri çekildiği için, Zeynel müşkül duruma girmiş ve fakat yerinde sebat ederek köyü kurşun yağmuruna tutmuş, bu son vaziyetin hesap aşırı çıkacağını anlayan her iki aşiretin şeyh ve hocaları, araya girerek Selim'in cesedini Zeynel'e teslim edip muhasarayı kaldırmışlardı (1).

Selim'in katli, doğu illerindeki alevileri, Hınıs'taki Çarek aşireti, Varto ve Kiğı'deki Lolan ve Hormek aşiretleri üzerinde dehşetli tesirini göstermişti. Bu sırada Varto'da meclis âzası olan Lolanlı Mehmet ağa ve aşireti savaşa karışmış, Mehmet ağanın kardeşleri Selim ve Hasan, Cibranlılar tarafından öldürülmüştü.

Kiğı'deki Hormek aşireti reisi Küçük Ağa, akrabasından Kürükânlı Kamer ağa, büyük bir kuvvetle üçüncü Cibran alayının Sağnus köyüne inerek bu köyde birkaç kişi öldürmüş, köyü talanlamış ve kendisinin de Veli adlı yiğit bir kardeşi vurulmuştu.

Zeynel, artık askeri kuvvetlerden çekinmiyor, Hormek aşiretinin başına geçerek Selim'in intikamını almağa çalışıyordu. Selim'in katlinden iki gün sonra, ikinci alay komutanı Halit Beyin amcası İsmail ve Hasan, yedi yüz kişilik bir kuvvetle hudutta olan Rakasan köyünü ansızın basmış, Hormekli Musa Gedik'le üç adam öldürmüş, bu köyü talanlamıştı.

Bu müsademenin ikinci günü Zeynel ve kardeşi Veli, iki yüz elli atlı ile Gedik Mezarı mevkiinde Cibranlıların dört yüz atlısıyla karşılaşmış, Veli, büyük bir hevecanla dört yüz metre ileriye atılarak düşman kolları arasına girerek, Zeynel ve atlıları yetişinceye kadar üç yiğit Cibranlıyı öldürün silâhlarını almış, Zeynel, ve silvarileri Cibranlıları Laylek köyüne kadar silerek yedi adam öldürmüştü. Zeynel, o günün gecesinde Muzuran köyünü basmış, dört Cibranlı daha öldürmüştü. Zeynel, ölümle kucaklaşacak ve fakat Selim'in intikamını alacaktı. Çarek ve Lolan aşiretleri de Zeynelle harekete geçecek ve sayısız kanlar dökülecekti.

İkinci Cibran aşiret alay kaymakamı Halit Bey (2) bu tehlikeyi tama-

(1) Cibranlılar, Selimin cesedini yıkayarak bir kat ipekli yatak içinde saklamış, onu bir arabaya yükletip Bitlis'e saygı gösterip, uğurlamak gartıyla büyük bir âliçenarlık yapmış, arabayı köyün başında olan Zeynele göndermişlerdi.

(2) Halit bey Tatan müsademesinde öldürülen kaymakam Mahmut beyin cğludur. Büyük harpte miralay olan, bu adam, Şeyh Sair isyanında Bitlisede asılmıştır.

men idrak etmiş, Zeynel'in aşireti hasından ayrılarak tekrar dağlara çıkması için Varto merkezinden sedarete teller yağdırmış, bütün bu şikâyetlerinde İttihat Terakki Cemiyetinin bir çetesi olan Zeynel'in, aşireti hasına geçerek Padişah kuvvetlerine ve Hamidiye alaylarına saldırdığını ve ölü alınmazsa bunun bir isyan halini alacağını bildirmişti. Esasen Zeynel bu suçla suçlandırıldığı için gayaben idama mahkûm edilmiş, ve iradei senniye ile (ahzu-giriftine) yakalanmasına emir verilmiş, yıllarca askeri müfrezeler tarafından takip edilmekte idi. Halit Beyin bu telleri bir habarlama olmuş, mütesarrıfı, bir alay nizamiye askeri ile Varto ve Üstükran nahiyesine gelerek işe el koymuş, Zeynel, çetesini alarak Bingöl dağlarına çıkmış, Selim'in kardeşi Veli ile Zeynel'in kardeşi Ali ve Hormek ağalam paşa tarafından nahiye de toplatılıp bunun zoraki bir barışla Cıbrın ağalarıyla barıştırılmış, ve bu suretle bu kabl savaşı bir son verilmişti.

Zeynel askeri kuvvetler tarafından takip edilerek Bingöllerde izini kaybedip kısı Kiği ve Tercan köylerinde geçirmiş, 1322-1906 yılı baharında bir kere Palan-döken dağlarında kendisini gösterdikten sonra atılarını dağıtmış, kendisi, kardeşi Veli ve karısı Fatma, ve oğlu küçük Haydar ve hizmetçisi Hasan'la izini kaybedip Varto'nun Caneseran köyü mezresinde Seyit İbrahim'in evine gelip saklanmıştı. Tam bu sırada yine Bitlis valisi ile mutasarrıf ve nizamiye alay komutanı Zeynel'in derdesti için Varto merkezine ve Üstükran nahiyesine gelmiş, Zeynel'in izini bulamadıkları için Varto'da bir piyade taburunu hırakarak geri gitmişlerdi.

Bu yılın mayıs ayında Zeynel'in Seyit İbrahim mezresinde saklı olduğu, birisi tarafından tahur komutanına ihbar edilmiş, tahur komutanı ve Cıbranlı binbaşı Kör Ahmet ağa kuvvetleriyle şafakla Seyit İbrahim'in düzlükte olan tek bir evini kuşatmış, birden içeriye otuz silâhlı girmişti. Bir dakika içinde bunlarla Zeynel ve kardeşi Veli arasında korkunç ve kanlı bir müsademeden sonra; asker ve Hamidiyeliler içerde on iki ölü bırakarak dışarı kaçmış, ev sahibi Seyit İbrahim'in oğlu Hüseyin de bu meydana öldürülmüş, dışarı kaçan neferler bir gılgık kopararak evleri kuşatan kuvvetlerin dağılmasına sebebiyet vermiş, Zeynel ve kardeşi Veli ile hizmetçileri Hasan dışarı atılarak asker ve Hamidiye kuvvetlerinin bu gâşkin durumundan yol açarak sür'atle ilerlemiş, Veli koluna taktığı bağ mavzerle küçük Haydar'ı omuzlayıp evlerden uzaklaşmışlardı. Zeynel'in gebe olan karısı Fatma gidemediği için öldürülmesini kocasından rica etmiş, Veli kadının alından kurşunlayarak yere yuvarlamış, yollarına devam etmişlerdi.

Binbaşı Cıbranlı Kör Ahmet ağanın talihî bu sefer Kürte-gül'de olduğu gibi işlememiş, o son bir gayret olarak birçok atlı ile Zeynel'in yolunu kesmiş ise de, dört nefer maiyetini ölü bırakarak geri kaçmış, Zeynel ve kardeşi ile hizmetçisi sür'atle gözlerden kaybolup Bingöllere tırmanmışlardı.

Bu kanlı hâdiseden sonra Bitlis valisi, ve alay komutanı sayısız kuvvetle Üstükran nahiyesi köylerine gelerek bölgenin meşelerinde ve dağlarında aylarca Zeynel'i aramış, bu meyanda Hormeklilerden yüzlerce kişiyi kızgın şişlerle dağlıyarak eziyet etmiş, ve Hormek köylerinin bütün mallarını ve erzakını asker ve Hamidiye atlılarına yedirmiş, Hamidiye atlıları köyleri talanlamıştı. Vali ve alay komutanı 1322-1906 yılının sonbahar ayında Muş'a çekilirken, Üstükran nahiyesinin bütün köylerini çıplak, aç, sefalet içinde terketmişlerdi.

Zeynel artık bütün civar ilçelerde asker ve Hamidiye alayları tarafından aranılıyordu. Kış gelmiş, dağlar kapanmıştı. Barınacak hiçbir yer yoktu. O, son bir çare olarak Viranşehir'de bulunan Milânlı İbrahim Paşanın yanına gitmişti. Paşa, Zeynel'i kapısında görünce, sevinmiş, bir gün sonra Karakeçi aşiretine misafir giderken, Hamidiye ve Cibranlıların düşmanı olan Zeynel'i tutmalarını oğullarına ısmarlamıştı. Bu sırada çok acayip bir hâdise zuhur etmiş, Arapların "Şamar" aşireti yüzlerce süvari ile paşanın çadırları kapısında olan at ve deve ırgıplarını önlerine katıp sürmüşler, bütün Milân aşireti, Zeynel kardeşi Veli ve on beş atlısı bu talanlarla dövülmüş, Zeynel ve atlıları burada da akla sığmaz bir cesaret göstererek Arapların önlerini kesmiş, beş kişi öldürerek, onların at ve silâhlarıyla birlikte paşanın talanını geri almışlardı. Paşa bu kavgayı işitip eve döndünce, Zeynel ve kardeşi Veli'yi kucaklıyarak gözlerinden öpmüş, ağır hediyeler vermiş, bunlar için ayrı bir çadır kurarak istirahatlerini temin etmişti.

Paşa, candan Zeynel'e hayran olmuştu. Ona büyük bir iyilik olsun diye İstanbul'a Sultan Hamid'in yanına gidip affa uğratmasını düşünmüş, ve 1323-1907 yılı baharında İstanbul'a gitmişti. Paşanın Sultan Hamit'le arası çok iyi idi. Padışah ona oğlum diye hitabederdi. Fakat jentürk tanıdığı Zeynel'i asla affedemezdi. Hattâ onun teslimini İbrahim Paşa'ya irade buyurmuş, paşa sür'atle eve dönerken Diyarbakır'dan Zeynel'e gizli bir haber gönderip onun hemen Viranşehir'den ayrılmasını bildirmişti.

Zeynel bu haberin mânasını biliyordu. O gece atlılarını alarak Viranşehir'den çıkmış ve hiçbir yerde saklanmaya lüzum görmeden bir hafta sonra Bingöl dağlarına çıkmıştı. Bu yıl Zeynel pek az takip edildi. Dağlarda verdiği birkaç müsademeden sonra Dersim'e gitti. 1324-1908 yılında Dersim'den dönerken, Sultan Hamit tahttan indirilmiş, meşrutiyet devri başlamış, ittihatçılar herkesten önce Zeynel ve akrabalarının affını telle Varto kaymakamlığına bildirmişlerdi. Zeynel ve bütün Hormek mahkûmları beş yüz atlılık bir düğün alayı gibi destelerce davul ve zurnaların sesleri arasında Varto hükümet konağı önünde saygı ile eğilip aflatlarını almışlardı.

BÖLÜM: VIII

Meşrutiyet Devri ve Birinci Dünya Savaşında Doğu illeri ve Varto

Sultan Hamid'in istibdadına son veren Meşrutiyet devri, oldukça Türk milli birliği kaynaşmasının birinci merdiveni sayılır. Meşrutiyet idaresinde yer alan Hürriyet, Adalet, Müsavat, Uhuvet (kardeşlik) umdeleri; derebeylik, eşkiyalık ve zerbaliğin ortadan kalkmasını sağlamış, doğu illerindeki Türk köylüsüne huzur içinde bir çalışma fırsatını vermişti. Artık köyleri basacak, dağlarda kervan soyacak ve adam öldürecek hiçbir şakt çetesi ve aşiret akımları yoktu.

Varto ilçesi halkı bu devirde huzur ve güven içinde yaşıyor, affa uğrayıp evlerine dönen Hormek ve Lolan halkı, aile ocağında çiftçilik ve koyunculukla uğraşıp çocuklarını Varto'da yeni açılan Rüştîye mektebine gönderiyorlardı.

Doğu illerinin birçok kesimlerinde ve Varto'da, senelerden beri istibdadın fikriyle zehirlenen Hamidiye alaylarına mensup aşiretler: babaları Sultan Hamid'in ölümüne acıyor, ve içten kan ağlıyorlardı. Aşiret ağalarının, konaklarında Sultan Hamit türküsü söylenerek matem tutulurdu. Meşrutiyetin ilânından sonra Viranşehir'deki Hamidiye livası İbrahim Paşa isyan etmiş, devlet ordusu tarafından aşireti ile birlikte Şam'a kadar takibedilerek tenkil edilmişti. Malazgirt'teki Hasananlı aşiretinden Rıza-Halit meşrutiyet idaresine karşı geldiği için yakalanarak Mus ceza evinde ölmüştü. Bu sıkı takip karşısında diğer Hamidiye alayları ses çıkarmadan meşrutiyet idaresine boyun eğmişlerdi.

Hamidiye alay kumandan ve ümerasının, henüz aşiret erotu üzerindeki nüfuzları tamamen baki idi. Bu teşkilât aynen kabul edilmiş, ve ancak bütün hareketleri nizamiye askerleri gibi kanunla tahdit edilmişti. Her Hamidiye alayı başında öz alay kumandanından başka bir nizamiye binbaşı gönderilmişti. Bu binbaşı o Hamidiye alayının hükümet kanunlarına itaata zorlayan, ve onlara askerî talim ve terbiye veren üstün bir âmir sayılırdı. Artık hiçbir Hamidiye alay kumandanı kimseyi öldüremez, ve köy talanına gitmezdi.

Bu suretle değişen doğu illerinin havası içinde yer, yer dershaneler,

mektepler açılmış, memleket servet ve saadet kaynağı olmuştu. Hamidiye alay ağaları çocuklarını okutmaya vermiş, ve medenî bir şekle girmişlerdi. Bu durumdan en fazla sevinen eskiden mülkiye adı altında yaşayan halk ve köylülerdi. Bunlardan Hınıs'taki Çarekli Hasan ağalar, Varto'da Hormekli, Zeynel, Lolan ağaları ve Kârir'deki Hormekli Küçük Ağa en başta, halka önder olmuş, köy ve bölgelerinde bulunan okuma çağındaki çocukları yakın kasaba ve vilâyetlerin mekteplerine göndermişlerdi. Bunlardan fazla ilerleyen Kâirli Küçük Ağa idi. Senelerce Hösnek nahiyesi müdürü olan bu zat, istibdat devrinde on yedi tane oğlunu ve birçok akrabasını okutmuştu. Bunlar içinde küçük oğlu Haydar, cidden ilim ve irfanıyla temiz etmiş, doğu illerinde bir yıldız gibi parlamıştı. Fitri ve harikalı bir zekâ ve istibdada sahip olan genç Haydar, Türkçülük mefkûresi uğrunda yüzlerce genç yetiştirmiş ve irşat etmişti. Haydar bununla da kalmamış, kendi bölgesini zenginleştirmek için yüzlerce işçi Amerika'ya göndermişti.

Bunlardan başka, Kiği Beyleri, Çarek'te Şah Hüseyin oğlu Haydar Bey, Hınıs kasabasındaki Alâettin oğulları, Muş eşrafından Hacı Derviş ve Muş eşrafı bir Türklük ve milliyetçilik çığırını üzerinde yürümeye başlamışlardı.

Bütün Hamidiye alayları zahîrde meşrutîyet idaresine bağlı görünmüşlerse de, içlerinde her an bu idarenin düşmanları kesilmişlerdi. Bunlar bu hal içinde devletten aldıkları bol maaş ve yüksek rütbeleriyle sessiz ve rahat yaşıyorlardı. Bütün doğu halkı iki yıl bu huzur ve rahatlık içinde yaşadı.

1912-1913 Balkan Harbi memleketin bu rahatına zehir katmış, doğu illerinde huzursuzluk belirmiş, Hamidiye alayları sıkı bir talim altına alınmıştı. Bu yılda Zeynel ve daha evvelki sene kardeşi Veli ölmüş, Hormek köylerini derin bir matem kaplamıştı. Selim'in kardeşi Veli ve Zeynel'in kardeşi Ali, Balkan Harbinde hükûmete yardım etmek üzere köylerinden asker toplamaya başlamışlardı. Hükûmetten gelen bir emir üzerine bu asker toplaması durdurulmuş, hükûmet Balkan Harbinde doğu illerindeki halk ile Hamidiye alaylarından hiçbir kuvvetin Balkanlara gitmesine müsaade etmiyerek onları doğu cephesi için yerlerinde bırakmıştı.

1914 - 1915 yılı Cihan Harbi başlamıştı. Bu savaşta doğu illerindeki Hamidiye alayları ve Varto'daki Cibranlılar Ağrı'ya, Rus ordusuna karşı gönderilmişlerdi. Hormek ve Lolan halkı, harbin ilânı gününde davullar çalınarak askere alınıp vatan müdafaasına gönderildi.

Savaş ilk yıl doğu hududunda bütün şiddetini gösterdi. Sayısız Rus ordusu karşısında intizamsız bir ordumuz ve 36 aşiret alayı vardı. Hamidiye alayları kırık silâhlarıyla aylarca Rus ordusuna karşı dövüşmüş, Cibranlı üçüncü aşiret alay kaymakamı Maksut Halit Bey, büyük yararlıklar göstererek Pasinler'de şehit olmuş, Rus ordusu Pasinler'e kadar ilerlemişti. Pasinler'de ikinci Cibranlı aşiret alay kumandanı Halit Bey yaptığı

fedakârlıktan ötürü miralaylığa terfi etmiş, Hasenanlı aşireti büyük yararlıklar yaparak Halil-Hasan ve birçok ağaları şehit olmuş, Sipkanlı Abdülmecit Bey savaş meydanında ağır yaralanmıştı. Fakat bütün bunlara rağmen Rus ordusu her gün için ilerliyor, asker ve alaylarımızı perişan ediyordu.

1831 - 1915 yılı baharında Harbiye Nazırı Enver Paşa, kuvvetli bir ordu ile Ağrı dağlarına gelmiş, bu orduyu Allahakber dağlarının fırtınalarında boğmuştu. Hamidiye alayları bu mağlûbiyetten sonra ümitlerini keserek kafileler halinde cepheden firar ederek, yine doğu illerinin dağlarında şekavet ve soygunculuğa başlamışlardı. Bu durum karşısında mevcutları azalan alaylar cephede birleştirilmiş, bütün Cıbrın alayları Miralay Halit Bey, Hasenan alayları Hasenli Miralay Halit Bey emrine verilmiş, bütün alaylar Mürsel Paşa fırkasına bağlanmışlardı.

Rusların 1831 - 1915 yılı yaz aylarında çok üstün kuvvetlerle yaptıkları saldırı karşısında, bu alayların bir miktarı cepheden firar ederek köylerine dönmüş, ve kendileri gibi ordudan kaçan askerlerin silâhlarını alıp soymuşlardı. Bu sırada cepheden kaçan Anadolu'dan bir çavuşla iki er, Karlova'nın Ceban köyü meşeliğinde Cıbrın üçüncü alay firarîlerinden yetmiş kişi tarafından kuşatılmış, çavuş ve arkadaşları bir kayahğa sığınarak silâhlarını almağa gelen Cıbranlıların elebaşlarından Çirikli Musa ile dokuz arkadaşını öldürüp savuşmuşlardı.

Bu yılın sonlarında Rus ordusu Eleşkirt, Malazgirt ve Pasinler'e kadar ilerlemiş, bu ilçelerden kalkan muhacir güçleri Bilgöllerden Varto ve Karlova'ya akmışlardı. Doğudaki ordumuzun durumu müşküldü. En güzide ordularımız: Balkan hudutlarında, Irak ve Ege'de çarpışıyorlardı. Doğudaki zayıf ordumuzu müthiş bir tifo hastalığı kaplamış, günde yüzlerce yiğit yokluktan can veriyordu. Cepheden firar eden ve izinli gelen doğu halkı köylerine bu salgın hastalığı getirmiş, yurdu bir kara tufan sarmıştı.

Harbin başlangıcından beri doğu illerindeki ermeni köyleri ve fedaileri Ruslara yardım etmiş, ordumuzda bulunan ermeni askerleri kaçıp Rus ordusuna katılmışlardı. Ruslar Pasin'i işgal edince, Muş, Varto, Kiği, Palo bölgelerindeki ermeniler açık olarak isyan etmiş, çeteler halinde İslâm köylerine saldırırmışlardı. Cepheden firar eden Hamidiye süvarileri ve mîlisler bu asırlarla çarpışarak bir kısmını tenkil ve diğerlerini Rus ordusuna doğru kaçırmışlardı.

Cepheden firar eden Hamidiye atlıları yine doğunun birçok kesimlerinde köylere girerek asker kaçağı ve silâh toplaması bahanesiyle halkı soymağa başlamışlardı. Kış yaklaşıyor, ordumuz, Rusların çok üstün kuvvetleri karşısında Pasinler'de parça parça koparak geri çekiliyordu. Ordu ve köylerdeki tifo hastalığı bütün doğu illerini kara bir mateme büründürmüştü. Babaları harbde ölen binlerce öksüz yavru, harabe damların du-

varları önünde aç ve çıplak titriyor, dileniyor, ve en son açlıktan kırılıp gidiyorlardı. Evlâtlarını kaybeden anneler, kocalarını itiren gelinler hep kara giymişlerdi. Köylerin bütün evlerinde, hastalar hasır gibi yatmış, her köyden günde birkaç ölü çıkardı (1). Bu hastalık 1831-1915 ağustosunda Varto'da bütün şiddetini gösterdi, doktorsuz ve bakımsız olan ilçe köylerinde binden fazla adam ölmüştü.

1831-1915 yılı son aylarında karlar yağmış, doğudan Varto ve Hınıs bölgelerine gelen Celâli, Hayderan, Sıpkan, Zilan göçmenleri, ve her sınıf kasabalı ve köylü halk, buradan Diyarbakır - Elâzığ'a, akmışlardı. Birincikânun ayında kış bütün zorunu göstermiş, yollara metrelerce kar dolmuştu. Kışık elbise ve vesaitle mücehhez olan Rus ordusu bir koldan Erzurum'u almış, diğer cepheden Hınıs'a akmış, dağınık bir kolordumuzla, Hamidiye alay döküntülerini ric'ata mecbur ederek Varto'ya saldırmıştı. Bu sırada Varto ile Hınıs arasında bulunan "Zoru" deresinde bir Rus süvari fırkası Cibranlı Miralay Halit Beyin emrinde olan ikinci Cibran alayını çevirmiş, fırka komutanı öldürülmüş, Ruslardan hayli süvari yere serilmiş, Halit Beyin amcası oğlu Mustafa ile yirmi beş kişi şehit olmuş, Cibranlılar kuşatmayı yararak Varto'ya gelmişlerdi.

Rus ordusu 3/Şubat/1831-1915 günü Varto ilçesini işgal etmişti. Bu işgal, Varto halkı için büyük bir felâket olmuş, Lolan aşiretinin bütün halkı ve köyleri Rusların ellerine esir düşmüş, Cibranlılarla, Hormekli Zeynel'in kardeşi Ali (2) ve Salim'in kardeşi Veli iki yüz ev halkıyla kalın kar tepelerini aşarak Kiği ve Çapakçur bölgelerine göçmüşlerdi.

Ruslar şubat ayında Varto ve Hınıs bölgelerinde duraklamış, dağların fırtına ve tipileri yüzünden ilerleyememişlerdi. Bizim cephemiz, Kiği-Kârîr dağlarında, Sığı boğazında ve Eşek-meydan'da kurulacaktı, fakat cephede asker namına hiçbir şey yoktu. Kârîrli Küçük Ağanın önderliğiyle bütün bölge halkı toplanmış, buralarda birer millî cephe kurmuşlardı. Kârîr dağlarında Küçük Ağa oğlu Mehmet Efendinin emrinde olan Hormek milis alayı, Karabağ bölgesinde üçüncü Cibran alayı kumandanı şehit Halit Beyin oğlu "Baba" Beyin emrindeki yarım alayı, Sığı boğazında Gökdereli Sayh Serifin emrinde olan Çapakçur ve Palo Zazalarından bin kişi ile, Kiğin Şahdeli aşireti vardı. Solhan ve Genç Zazaları Eşek-meydan cephesini tutmuşlardı. Çapakçur'a gelen iki fırka arkerimiz bu cephelerdeki millî kuvvetler üzerinde taksim edilmiş, her üç cephe de emniyet altına alınmıştı. 5/Mart/1832-1916.

(1) Kârîrde Küçük ağa oğlu meşhur Haydar, 29 yaşında iken bu hastalıktan öldü. Bütün Hormek kabilesi ve Kiği muhiti bu harikali genç için kara bağlamıştır. Hatırimda kaldığıma göre iki ay zarfında bizim Kasman köyünden bu hastalıktan 63 kişi öldü, mezar kazacak kimse kalmamış gibiydi.

(2) Ali benim babamdır. Ben o sırada yeni Varto rüçliyesinden çıkmış, onaltı yaşlarında bir gençtim. Babam hasta ve halsiz olduğu için akrabaları onu Kârîr dağlarına kadar kızakla götürmüşlerdi.

Rus ordusu mart ayının son günlerinde üstün kuvvetleriyle bu cephelere yüklenmişti. Ruslar on beş gün arasız saldırdıkları halde, bu bir avuç kuvvetlerimizi yerinden kımıldatamamış, büyük bir zayıyata uğratarak geri çekilmişti. Millî ve askeri birliklerimiz çok muhkem olan bu cephelerde kahramanca dövülmüş, koca Rus ordusunu Şerafettin ve Çivreş dağlarına kadar kaçırmışlardı (1).

1916 yılının nisan ayında her taraf çayır ve çimenle dolmuştu. Ruslar ağır toplarını Şerafettin ve Çivreş dağlarına kurmuş, bu cephedeki kuvvetlerimizi toza dumana büründürmüştü. Rus kıt'aları durmadan üstün kuvvetleriyle taarruz edip duruyorlardı. Kuvvetlerimiz bu müstahkem mevzilerinde ölüme, yokluğa katlanarak, mayıs ayı başına kadar yerlerinde sebat etmişlerdi.

Ruslar karşılaştıkları bu çetin müdafaa karşısında duraklayınca; tam hazırlanarak yedi yüz bin mevcutlu bir ordu ile 15/Mayıs/1332-1916 günü Eşek-meydan'dan Erzincan'a kadar bütün cephemize saldırmışlardı. Bu sırada Çanakkale'de cihan hayretler içinde bırakan şanlı Türk ordusu yıldırım hızıyla bu cephelere yetişerek polattan yapılmış bir duvar gibi Rus ordusunu karşılayıp durdurmuştu.

Kahraman ordumuzun ikinci ordu kumandanı Ahmet İzzet Paşa, karargâhını Çapakçur'un Gazik köyünde kurmuş, ikinci kolordu komutanı Faik Paşa karargâhını Sancak nahiyesinin Simsor köyüne kurarak ordu birliklerini Kârir dağları, Hacıyan boğazı ve "Eşek-meydan" cephelerine sevk etmişlerdi. Vahip Paşa, üçüncü ordu ile Erzincan cephesinde bulunuyordu.

Rus ordusu ilk hücumunda kahraman ordumuzun bu yenilmez kuvvetiyle karşılaşarak on binden fazla ölü vererek şaşkın bir halde geri çekilmiş, ve karşısındaki kuvvetin Çanakkalede cihanı titreten Türk ordusu olduğunu anlıyarak ona göre tedbir almış, ve bir iki hafta içinde Hınıs ve Pasinler'de bulunan 60 ve 61 inci kolordularını Kârir, ve Sığı cephelerine yığıp ikinci bir saldırıya başlamışlardı.

Bu saldırı iki gün iki gece arasız devam etti. Her iki ordu boğaz boğaza geldi. En son yapılan süngü boğuşmasında: Türk ordusu tarihin kendisine ayırdığı şerefli noktaya çıkarak Rus ordusunu süngüsüne katıp, Çivreş dağlarına fırladı. Burada parçalıyarak, Göynük ovasına kadar kovaladı. Beş bin kişilik zayıfatımıza karşılık, Rusların otuz binden fazla ölüsü ve binlerce esiri vardı. Kârir dağlarında Rus çetelerinden geçilmezdi. Bu şerefli savaş, Kaluşk tepesinde ordunun başında bulunan ikinci kolordu komutanı Faik Paşa tarafından idare edilirdi. O büyük kahraman, bu şerefli vatan gazasında dürhiniyle harekâtı temâşâ, ve kıtalara emirler verirken

(1) Bu savaşta millî kuvvetlerimiz Rus kutaatını Alıpitan köyüne kadar sürdüler. Bu savaşta gerçek bir kahraman olan Karirli Kamer ağasının kardeşi genç "Ağa" şehit oldu.

almından aldığı bir kurşunla sevgili yurdunun en yüce dağında Tanrısına kavuşurken, onun aziz ruhu, yarattığı zafer üzerinde çığlıklar kopararak Türk ordusu üstünde pervaz açtı.

Büyük şehidin cesedi Elâzığ'a kaldırılarak şehitlikte sevgili yurdun toprağına gömüldü. Yerine tâyin edilen birinci fırka komutanı Miralay Cafer - Tayyar, ikinci kolordunun başını geçerek çadırını Kârir dağlarına kurdu.

Rusların, bu savaşta yenilerek ağır kayıplar vermesi, onları ordularını pek fazla takviye etmeye zorlamıştı. Birkaç hafta içinde içeriden ve Kaf - kaslardan sayısız Rus kitaları sel gibi Kârir cephesine akmışlardı.

Ordumuzun birkaç misli olan bir Rus ordusu cephelerimizin önünde yığılmıştı. Ruslar bu kuvvetle cepheyi çözeceklerini sanarak, 5/İlaziran/ 1233-1916 günü bütün kuvvetiyle, Sığı boğazı ve Kârir dağlarının Kârir - baba, Eser-baba, Kalışk, Zerdikan, Merhik, Bayındır-baba (1) tepelerinde - ki ordumuza hücum etiler.

Ordumuz ilk önce bu saldırıya karşı sabırlı davranmış, hafif bir ateşle Rus fırkalarının mevzilerimiz önüne kadar gelmesini beklemiş. Eser-baba tepesinde olan kolordu komutanı Cafer Tayyar Paşa'nın emriyle bütün cephe boyunca şiddetli bir ateş nçarak bu dağlarda mahşer kopmuş, iki saat süren bu kanlı çarpışma sonunda, Ruslar ta mevzilerimize gelerek her iki ordu süngü süngüye gelmiş, sel gibi kanlar akmaya başlamıştı. Kârir dağlarında Mehmetçiklerin yıldırım haykırışı ortalığı çalalayordu. Son bir gayretle Rus ordusu bütün cephe kesimlerinde bozulmuş, ve sür'atle kaç - maya başlamıştı. Her birisi bir yeleli arslan kesilen Mehmetçikler, düşma - nı şiddetle kovalıyor, Kârir dağlarının kuytu meşelerinde yerlere seriyor - lardı. Bütün yol ve geçitler Rusların iltisâından geçilmez bir hale gelmiş - ti (2). Ordumuz bütün Rus ordusunu önüne katarak, ve mevzilerini söke - rek, gecenin zifiri karanlığında Göynük ovasına kadar sürmüş, sayısız silâh, cephane ve harb matzemesi almış, koca Rus ordusunu yarıya indir - mişti (3).

Bu zorlu savaşta tamamen yenilen Rus ordusu, Kârir dağlarından, Sığı-Hacıyan boğazından kaçarak, sürülerek Göynük ovasına ve Şerafet - tin, Çivres dağlarına çekilmişti ve Eşek-meydan cephesinden, Boğian ge -

(1) Bu tepeler Kârir dağlarının en yüce noktalarıdır. Her tepenin sivri ucun - da etrafı taşla çevrilmiş bir kaç eski mezar vardır. Bu mezarlar Romalılar çağı - nda şehit düşen Türk kumandanlarıdır. Tepeler üzerindeki bu adlar onlarıdır. Halk bu makbarlere şehit der, ve bunlara ibâdet ederdi. Halk bunlardan mucize görmüştür.

(2) Ben o gün Hornek millî kuvvetleriyle beraberdim. Bu savaş bizzat gördüm.

(3) 1333-1919 yılında hicretten dönen Kârir halkı, Rus ölülerinin yanı ba - ında, bu meşelerde düşen binlerce silâh ve cephane bulmuşlardı. Bunların büyük bir kısmı görülmüş, kullanılmaz bir hale gelmişti.

diğine ricât etmişti. Ruslar çekildikleri yerlerde tutunmak için kuvvetli mevziler yapmakta idiler. Halbuki ordumuz daha ileri gidip, çok muhkem olan mevzilerini bırakamazdı. Ruslar bunu bildiği için çekildikleri yerlerde hazırlanıyor, tekrar taarruza geçmek istiyorlardı. Bir iki hafta içinde Erzurum'dan gönderilen iki Rus kolordusu, Rus ordusunu tekrar canlandırmıştı.

Türk ordusu durmadan Kârir dağlarında Sığı boğazında ve "Hacıyan" ve Eşek-meydan cephelerinde mevzilerini tahkim ediyordu. Millî kuvvetlerin bir kısmı sahverilmiş, Cibril alayı istirahale çekilmiş, Hacıyan boğazında Şeyh Şerifin müfessitleri ve Kârir dağlarında, Hornek milis alayı henüz 36. veya 38. fırka komutanı Miralay Kâzım Beyin (1) emrinde çalışıyorlardı.

Bu sırada, Dersim'in güney eteklerinde bulunan Hayderan, Demenan, Ariyan aşiretleri hükümetin bu zayıf durumundan faydalanarak bahardan beri Mazgirt, Pertek ilçelerini yağma etmişlerdi. Ordu Elâzığ'a yetişince, Galatalı Miralay Şevket Bey, bu aşiretleri tedip ederek Dersim dağlarına kaçırmıştı. Bu tedip sillesinden ötürü Dersimliler bölgelerine doğru gelen Ruslara karşı hiçbir hareket göstermiyorlardı. Bu cephede Vahip Paşa'nın üçüncü ordusu ile Dalaban aşireti reisi "Gül ağasının" beş yüz milisi vardı. Ahmet İzzet Paşa, Dersimlileri harekete geçirmek için Kârir Hornek aşireti reisi Küçük Ağa'yı Dersim'e göndermiş, Küçük Ağa, bir ay içinde Dersim ağalarından yirmi dört aşiret reisini Gazik'te Ahmet İzzet Paşanın yanına getirip hükümete delâlet ettirmişti (2).

Ahmet İzzet Paşa, Küçük Ağayı bir sadakat nişanı ile taltif ederek bütün Dersim ağalarına ayrı, ayrı hediyeler vermiş, bunlar yerlerine dönerek Ovacığa doğru yürüyen bir Rus fırkasını imha etmiş, ve Rus ordusuna karşı Pülmer ve Dersim dağlarında kuvvetli bir cephe kurmuşlardı (3).

Bir aydanberi, Şerafettin ve Çivres dağlarında ve Boğlan gediğinde hazırlanmakta olan Rus ordusu nihayet, 15 Temmuz/1392-1916 günü Kârir dağlarına, Sığı ve Eşek-meydan'daki cephemize dördüncü büyük taarruzunu yaptı. Bu kuvvetli saldırıya karşı büyük bir taarruza geçen kahraman ordumuz, bir gün sığınma arası ve zorlu bir karşılaşma sonunda yine Rus ordusunu yerinden oynatarak, Kârir ve Sığı boğazından Varto hududuna, ve Eşek-meydan cephesinden Muş'un ziyaret nahiyesine kadar Rus-

(1) Eski Büyük Millet Meclisi Reisi sayın Kâzım Paşa.

(2) Bu sırada O general Salih Omurtak, Ahmet İzzet Paşanın erkânî harbiyesinde idi.

(3) Bu kuvvetler o çağda, merhum Kâzım Orbay'ın emrinde çalışıyorlardı. Bu aşiretlerden en fazla çalışan Dalabanlı Gül ağa, ve daha sonra Çarıkli Mustafa bey, ve Kureyçanlı Şah Haydar olmuştuk. Şah Haydar bu savaşta şehit olarak ve büyük yararlıklar göstererek canını vatanına kurban vermişti.

ları geri çekilmeye mecbur olmuş ve bu savaşın top, tüfek, ve çok miktarda harp malzemesiyle esir ele geçirmişti. Bu son hezimetten sonra artık Rus ordusu bir daha kendini toplayamamış ve ordumuza saldırmaktan vazgeçerek çekildiği yerlerde tutunmaya çalışmıştı.

Ordumuz zaferinden duyduğu güvenle cephesinde kış tedarikleriyle uğunarak, milli kuvvetlerin de Malatya ve Diyarbakır'a inmesine müsaade etmiş. Çıbrın alayları Urfa iline, Şeyh Şerif kuvvetleri Palo'ya, Hormekli-ler de ikiye ayrılarak Kârir halkı, Küçük Ağa'nın enrinde Mazgirt ilçesi-nin Sorak, ve Göktepe bölgesine, Varto halkı Zeynel'in kardeşi Ali ile Ma-latya ilinin Akçadağ ilçesine bağlı Kurşunlu nahiyesinin Engüzek köyüne gitmişlerdi (1).

1332 - 1316 rumî yılının kışında Ahmet İzzet Paşa karargâhını Elâ-zığ'a nakil etmiş, ordumuzun bir kısmı Kârir dağlarında ve Eşek-meydan cephesinde ve Palo'nun Sekrat köyüne yerleştirilmiş, Diyarbakır'daki or-du komutanlığına Gazi Mustafa Kemal Gelerek Bitlis ve Muş'u işgal et-mişti.

18/1 Kânun/1332-1317 günü Erzincan'da Rus ordusu ile Osmanlı or-dusu arasında mütarekenâme imza edilmiş, bir müddet sonra Ruslar çe-kilirken, doğu illerini ermenilerin hâkimiyetine teslim ederek bunlara sa-yısız cephane, yiyecek, top, tüfek ve sair malzeme bırakmıştı. Ermeniler: Erzincan, Pülümür, Tervan, Erzurum, Varto, Hınıs ve Pasinler'de kuvvetli hükümet idare merkezlerini kurmuştu. Bu bölgeler halkının çoğu hicrete vakit bulamamış, Rusların eline esir düşerken, ermeniler tarafından öldü-rülmüş, bütün mal ve yiyecekleri ellerinden alınarak sefil bırakılmış, Kaf-kas Türkleri gayrete gelerek bu bölgelerdeki kandaşlarına sayısız mik-tarda zahire, elbise ve para toplayıp "iştâp" adı verilen birer heyetle gön-dermişlerdi. Bu iştâplar, Erzurum, Erzincan, Hınıs ve doğunun halkla meşhûr bölgelerinde kurulmuştu. Bu şubeler doğu illerinde Rusların elin-de kalan halkın iki yıllık yiyecek, elbise ve harçlığını vererek bunları er-menilerin, bin çeşit saldırısından kurtarmışlardı. Ruslar çekilirken bu iş-tâplar da ermenilerden korkarak birlikte gitmişlerdi. Ve halkın ermenilere karşı koymasını tenbih etmişlerdi. Bu sırada Varto'daki Hormek ve Lolan halkı, Hınıs'taki Çarek aşiretî köylerine göçmüşlerdi. Bunların başında hu-lunun Zeynel'in kardeşi oğlu Selim, Türk iştâplarından aldığı direktifle Hınıs'ta bir birlik vücade getirip ermenilere karşı koymuş, ermeniler bu tehlikeyi anladıkları için, bin bir hile icat ederek Selim'i, amcası oğlu Ha-

(1) Küçük ağa, o kas Sorak köyünde ölmüş, Ahmet İzzet Paşa büyük bir nezâretlik yaparak bu köye kadar gelmiş. Küçük ağa oğlu Mehmet efendi ile akrabalarını alıp Elâzığ'a götürmüş, birçok iyilikler yapmıştır. Babam Ali ile bizi de Vartolu muhacirlerini alıp Akçadağ'a gitmiştik. Engüzek köyünde Yusufhan adlı bir Türk esrafı ve akrabaları Şeyho ve Karaca bize büyük iyiliklerde bulunmuşlardı. Babam Ali 23-Eylül-1317 günü bu köyde öldü. Balabanlı dayımız Gul ağa kabile-siyle bu sırada Malatyanın ova köylerinde idi.

gim'le aldatıp Hınıs merkezine (mühimmat ambarlarını teslim etmek bahanesiyle) götürmüşlerdi. Ermeniler aynı gece Selim'i ve Haşim'i bayağılıkla öldürerek ertesi günü, 2 Mart/1334-1918 sabahı, bir tabur askerle, Hınıs'ın Başköyü deresine gelmişlerdi., Bu köyde Çarekli aşiret ağası, Başköylü Hasan ile 1321 Cıbran savaşında ölen Hormekli Selim'in oğlu Haydar ve bir miktar kuvvet vardı. Haydar büyük bir cesaretle akrabasından Ali-Ulaş, Hasan-Faki, ve Şadili Hasan-Reso ile Hasan ağasının birkaç adamını alarak, Başköy deresinde ermeni taburunun önüne geçmiş, burada büyük bir yiğitlik göstererek ermenileri durdurmış, ve kar üzerinde birçok ermeni leşlerini sererek onları Hınıs'a doğru püskürtmüştü.

Ermeniler aynı günde Hınıs'ın Mirseyit köylü Hasan ağa ve kahilesini basmış burada hayli insan öldürmüş, Hasan ağa ve kardeşleri silâha sarılarak kurtulmuşlardı. Varto'daki Ermeniler Bingöl eteklerinde kalan bir avuç Lolan halkı üzerine akmış, bunlar: Kestemert köyünde Lolanlı Hüseyin ağa ve akrabası tarafından püskürtülmüş ise de, Karaköy bucağında bulunan Lolan halkından erkek, kadın, çoluk, çocuk, bin kişi evlere doldurularak öldürülmüş ve yakılmıştır.

Ermeniler, iki gün sonra Varto ve Hınıs'tan çıkarken bu ilçelerdeki mühimmat depolarına, zahire ve elbise yığınlarına ateş vermişlerse de, Hınıs ve Varto halkı ellerindeki silâhlı kuvvetlerle bu ilçelere yetiğerek ambarları söndürmüş, sayısız miktarda silâh zahire ve elbise elde etmişlerdi.

Ermeniler, artık doğu illerimizi tamamen terkederek Kars'a doğru kaçıyorlardı, çünkü Erzurum ve Bitlis üzerinden karekâta geçen askeri kitalarımız karları yararak ilerliyorlardı. Ermeniler Erzurum, Erzincan, Bitlis, Muş, Hınıs ve Pulümer'deki mühimmat depo ve ambarlarına ateş verip kaçıyorlardı. Bu illerden hududa kadar uğradıkları köy ve bölgelerdeki Türk halkını katli-âm. (yoketme) etmiş, gebe kadınların karnını deşerek regimlerini yere dökmüş, memedeki çocukları süngülere takmak, kestikleri insanların derilerinden cep yapmak, gibi türlü zulüm ve vahşetler yapmış, bir aralık kadın, çocuk ve erkek kafilelerini damlara doldurup gazladıkları bir camuşu ateşleyip, bunları camuşun ayakları altında ezdirmiş, ve üstelik dama ateş verip bunların hepsini kül etmiş, ve henüz memede olan çocukların karnılarını yarıp tuzlatmış, ve hazan bir süt emari kellesini keserek annesinin karnına sokmuş... İnsanlığa ve akla sığmayacak eziyetlerle doğu illerinde on binden fazla can yakmışlardı.

1334-1918 Nisan ayında askeri kıtaatımız doğu illerini tamamen ermenilerin zulmünden kurtararak bütün il, ve ilçelerde hükümet teşkilâtını kurdu. Hicretten ötürü Malatya, Urfa, Diyarbakır, Elâzığ bölgelerine giden bütün doğu göçmenleri yerlerine döndüler. Doğunun birçok kesimle

rinde bulunan Rus ambarları üzerinde askeri kütalar vardı. Bu çağda Varto'nun mülki teşkilâtı tam olarak kurulmuştu (1).

Bir müddet sonra doğu illerindeki askeri birlikler, ve Hamidiye alayları Rasul-âyin, Midyent, Sliert istikametinde Nasturileri takip ederek İran'a girmiş, diğer tarafta Kars ve Sarıkamış'ta askeri ve milli bir cephemiz kurulmuştu. İran'a geçen Hamidiye alayları birçok İran kasaba ve köyle-rini talanlayarak Ali-İhsan Paşa ile Tebriz'e girmiş, bu alaylar 1334-1918 yılının sonbaharında terhis edilerek yerlerine dönmüş, bu alaylar tama-men ilga edilinceye kadar hükümetin hiçbir işinde kullanılmamış, ve o günden itibaren devlet idaresine karşı kin beslemişlerdi.

1334 - 1918 yılın son aylarında bütün doğu illerinde dehşetli bir açlık başgöstermişti. 1335-1919 yılının baharında takattan düşen birçok köylü açlıktan ölmüştü. Fazlası otla geçinirdi. Bu açlığın en fazlası Varto'da idi. Varto halkı ilkbaharda kervanlarla Diyarbakır, Farkın, Siverek, gibi ekin yerlerine giderek bir miktar zahire getirmiş ve bazı evler ilkbaharda birer darı veyahut çavdar tarlasını ekmişlerdi.

Doğu illeri bu yokluk ve sefalet içinde çırpınırken ermeniler, bu yılın orta baharında Kars ve Sarıkamış cephelerinde yurdumuza saldırdılar. Bu sırada Mondros mütarekesi imzalanmış, Padîşahın, "evet" demesiyle yur-dumuz, parçalara ayrılmış, doğu ilimizin bir kısmı ermenilere peşkeş çekilmişti. Ermenilerin bu mütarekenâmeye dayanarak doğu illerimize saldırmaları, esasen büyük harpte tamamen harap olan bu iller halkı üze-rinde derin bir üzüntü ve ıstırap yarattı. Erzurum'dan hareket eden milli ordumuz ve Kâzım Karabekir Paşa ve kaymakam Halil Bey Sarıkamış cephesinde ermenilerin önüne geçerek halkın talâş ve korkusunu azalttı.

Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu ve ülkesi resmen çökmüş demekti. Büyük kurtarıcı Mustafa Kemal Paşa bu esareti çekemiyerek İstanbul'dan ayrılmış, 19-Mayıs-1919 günü Samsun'a çıkmış. Türk milletinin sevgili yurtlarını kurtarmak için öz silâhına sarılmalarını emir buyurmuştu. Bu emir üzerine doğunun birçok kesimlerinde milli birlikler kurularak şark cephesinde ermenilerle savaşa gittikleri halde, tek bir Hamidiye alayı bu kutsal vatan savunmasına katılmak istemiyordu. Bu alayların bütün giz-liden beraberce sözleşmiş, ve Kürt istiklâl fikrini yürüten Cibranlı Mirn-lay Halid'e bağlanmışlardı. Bu zat kendisi bu savaşa katılmadığı gibi, Varto'daki Hormek ve Lolan aşiretinden kurulan yedi yüz kişilik bir milli kuvvetin cepheye sokulmamasını Kâzım Karabekir Paşa'dan telle rica et-miş ve bunların cepheye hiyanet yapacaklarını söyliyerek, Paşa'yı kandı-

(1) Vartoya ilk tayin edilen kaymakam Muşlı Bedirhan efendi idi. Bu sırada Vartoonun Kasman köyünde 147. alayın üçüncü taburu oturuyordu. Tabur K. an-yılıbaşı Cemil beydi. Çok yüksek bir fazilete sahip olan bu zat, bu köyde dört ay kalmış, buradaki zahire ambarını fakir köylüye dağıtmış, ve ilçenin asayişini dü-zelterek Midyata geçmişti.

rı bu milli kuvvetleri geri çevirmeye sehebolmuştu. Hormek ve Lolan aşiretleri haftalarca Varto telgraf merkezinden yüzlerce tel çektikleri halde kendilerine cepheye gitmek için izin verilmemiş; Halit Beyin ortaya attığı zehirli bir balgam bu halkı bu kutsal savaştan mahrum bırakmıştı.

Cibranlı Miralay Halit ve akrabası Binbaşı Kasım bu sırada Varto hükümet teşkilâtını emirlerinde tutuyor, ve istedikleri gibi harekete geçiriyorlardı. Bütün Hamidiye alay komutanı ve ağaları son kararını vermişlerdi. Onlar milli kongre ve Gazi Mustafa Kemal'in kutsal ülküsü karşısında, bir hilâfet ve padişah kolu olmaktan ziyade, o günkü durumdan ve düşmanların yurdumuzu parçalara ayırmasından faydalanarak doğu illerinde bir Kürdistan ve derebeylik yaratmak için çalışıyorlardı. Bunların başında ilk önce Cibranlı miralay Halit vardı. Bu adamı bu sebepledir ki, o gün Türkçülük ülküsünü taşıyan Hormek ve Lolan aşiretlerini muntazam bir alay halinde tanzim ettirip doğudaki milli birliklerin karşısına dikirmek için elinden gelen her şeyi yapmış ve yapacaktı.

Yunanlılar 1336-1920 yılında Anadolu'ya saldırmışlardı. Cibranlı Halit, ve diğer Hamidiye başkanları bu zehirli fikirlerini ortaya döküp milli hükümetin bu zayıf durumundan faydalanmayı düşünmüşlerdi. Varto, Karhova, Malazgirt, Bulanık, Hınıs ilçelerindeki Hamidiye alay kumandanları bölgelerindeki şeyh ve hocalarla görüşerek ve onlara dinin, şeniatın kalkacağını aşılıyarak idareleri altındaki yerlerde Milli Kongre aleyhinde muzir propagandalar yapıp halkı zehirliyorlardı.

Cibranlı Miralay Halit, ve Hasanlı Miralay Halit'le kurdeğleri, ittifaklarına aldıkları aşiretleri silâhlandırıyor, onları güya eski kürt kıyafetiyle gezmeye ve kürtçe okuyup yazmaya teşvik ediyor, ve Cibranlı Halit'in hizzat yazdığı (nûbûra - hüçükân) adlı kürtçe eseriyle Gazireli Molla Ahmed'in kürtçe şiir divânı, ve Ahmet haninin (memo - zin) adlı şiir ve aşk kitabı köylere dağıtılıyor, ve birliklerine kürtçe mektuplar yazıyorlardı.

Doğu illerindeki Hamidiye alayları yeni baştan dirilmiş ve Sultan Hamit çağındaki kuvvete ulaşmışlardı. Her aşiret ağasının kapısında yüzlerce silâhlı hizmetkâr besleniyor, her aşiret ağası; bulunduğu ilçenin hükümet reisi, ve hiçbir kanuna tâbi tutulmayan bir mutlak derebeyi sayılırdı. Bu ağalar şine dağlarda kervan soyar, köylere saldırır, biran içinde bir bölgenin asayişini bozar, Hamidiye ve kendilerine taraftar olmayan, halkı yok etmek için alaylarıyla harekete geçerlerdi.

Birçok il ve ilçelerdeki kaymakam ve üstün memurlar ya bu alay ağalarından veyahut bunların fikirleriyle hareket eden kimselerdendi. Bunlar da bu aşiret ağalarının fikirlerini açığa vurmak için milli hükümetin üstlerini iğfala çalışıyorlardı.

10-8-1920 tarihinde Sevr Muahedesi imzalanmış, doğu illerinin ermenilerle kürtler arasında paylaşıldığı haberi, bütün doğu illerine yayıl-

maştı. Gerçi ermeniler, Kâzım Karabekir Paşa'nın idaresindeki milli ordu tarafından mağlûp edilmiş, şark hududu emniyet altına alınmıştı. Doğu illerimizin içinde bu tehlikeden daha yâkıcı bir fikir, bu illerin her tarafını karanlığa boğuyor, İstanbul, işgal kuvvetlerinin ayakları altında ağlıyor, Yunanlılar, güzel Anadolumuzun büyük bir kısmını tutmuş, yakıp yakıyorlardı.

Bu ümitsizlik içinde bir yıldırım gibi Ankara'da parlayan Türk istiklâlinin nurlu sabah yıldızı kahraman Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkomutan sıfatıyla kâhını çekmiş, "— Türk milletini ve Türk yurdunu kurtaracağım" diye haykırıyordu. Bu ilâhi ses, yurdun her tarafında olduğu gibi, doğu illerinin de yüce dağlarını çınlatmış, milli hükûmetin aleyhinde bulunan doğudaki muhalifleri şaşırtmıştı. Bunlar o çağda hazır bir isyanı cesaret etmiyerek, haklarının kendiliğinden verileceğini birbirlerine söylüyerek siyasi hayata atılmış, ve İstanbul'daki milli hükûmetin düşmanlarıyla muhabereye girişmişlerdi.

Bu fikir üzerinde oynayan Cibranlı Halit, 1920 yılının yaz aylarında İstanbul'da bulunan Kürt teâlî cemiyeti reisi Abdülkadir, Hakkârîli Abdurrahim, ile anlaşarak bunların vasıtasıyla Meclisteki Bitlis Mebusu Yusuf Ziya ve arkadaşlarıyla anlaşmış, haklarını Cemiyet-i Akvam vasıtasıyla alacaklarına inanmışlardı. Halit Bey bir taraftan doğudaki hazırlıkları ikmal ve kuvvetlerini toplu bulunduracak, ve diğer taraftan milli hükûmeti işgal edecekti.

Cibranlı Miralay Halit, bu sıralarda Varto, Bulanık, Malazgirt, Hınıs, Karlıova, Solhan, Çapakçur bölgelerindeki aşiret ağalarından, şeyh, hoca ve köy muhtarlarından aldığı mühürlü mazbataları Kürt teâlî cemiyetine ve oradan güya Cemiyet-i Akvamda bu iş için çalışan Mustafa-Nemrudi ile Kürt Şerif'e gönderiyordu. Cibranlı Halit ve arkadaşlarının fikirlerine göre artık bu beylik işi olmuş, ve olacaktı. Fakat bölgelerinde birkaç alevî aşireti vardı. Bu aşiretlerin ve bilhassa büyük bir mevcudiyet olan Hormekli aşireti ağalarının fikirlerini çalıp bunlardan istifade etmek lâzımdı.

Halit Bey bu sırada Varto merkezinde ve akıtabası binbaşı Kasım Lolan aşiretinin Karaç köyünde oturuyordu. Bu işi gizli olarak konuşmak için kendisi Karaç köyüne gelmiş, 15-Haziran 1336 - 1920 günü Hormek ağalarını ve Lolan eşrafını bu köye davet edip uzun uzadıya bir nutuk söyledi, Cibranlı Halit, nutkunda:

"— Kürtlerin Nemrud'un neslinden, ve asırlarca dünyayı ellerinde tutan ulu bir soydan olduklarını ve bunların ittifaksızlıkları neticesi olarak Türklerin boyunduruğu altına girdiklerini, ve altı yüz yıldan beri Türklerin esareti altında yaşayarak uşak derecesine indiklerini, ve bugün kurtuluş yıldızının doğmuş, ve Türk idaresinin yıkılmış ve parçalanmış bulunduğunu, doğu illerinde yaşayan hütün alevilerin de diğer doğu aşiretleri gibi Kürt ve bir soydan olduklarını, ve ancak bunların bir mezhep ihtilâfi

yüzünden Kürtlerden ayrılarak sebepsiz yere yıllarca birbirlerini öldürdüklerini, ve artık birleşip müşterek haklarını Türklerden almanın zamanı gelmiş olduğunu, Sevr Muahedesi gereğince Kürt istiklâlinin Cemiyet-i Akvam tarafından tasdik edileceğini ve bu işi biran önce başarmak için her aşiretin silâhına sarılarak Türk memurlarını kendi bölgelerinden kovmaları gerektiğini, ve esasen Padîşaha, asi ve şeriata mugayir olan Ankara Hükümetinin Yunanlılar tarafından yıkılmak üzere bulunduğunu, ve bütün Alevilerin bu kayırlı işe katılmalarını bilhassa Hormek ağalarından beklediğini" söylemiş, binhaşı Kasım da Halit Beyin sözlerini teyit ederek birkaç ateşli kelime ile yersiz ve dipsiz olan Kürtlüğünü övmeye başlamıştı.

Konferans odası ağzına kadar doluydu. Sedinin yanbaşında oturan Hormekli Mustafa - Zeynel'in torunu Veli ağanın ve Zeynel'in kardeşi Halo'nun sesleri birden yükseldi:

— Halit Bey, Erkelce konuşalım. Biz Kürt değiliz. Nemrutla akrabalığımız yoktur. Bizim size itimadımız yoktur. Siz, Hamidiye alayı oldunuz yıllarca birbirimizi kurdık. Bu defa sultan olmak isterseniz, biz de size kul olamayız. Biz heylik istemiyoruz. Bırakın kardeşler gibi yaşayalım, diye haykırmışlardı. Biran içinde konferans salonu karışmış, ağalar kafile halinde atlarına binerek köylerine savuşmuşlardı.

Halit Bey artık bölgedeki alevilerle uyuşamayacağını ve isyan çıkarsa bu aşiretlerin milli hükümete taraftar olarak kendileriyle çarpışacaklarını anlamış, bir taraftan eldeki üstün kuvvetle bunlara saldırmayı, ve diğer taraftan bunların isyan ettiklerini Ankara Hükümetine bildirip alacağı emir ve kuvvetle bu aşiretleri yoketmeyi düşünmüş, kardeşleri Selim ve Ahmed'in emrine verdiği beş yüz kişilik bir kuvvetle kendilerine hudut olan Lolan aşiretinin Kestemert köyüne anî bir baskın vermişti. Halit Beyin bu fikrini keşfeden Lolanlı Hüseyin ağa, hâdiseden bir gün önce Kasman köyüne gelip bu haberi Hormekli Halo ile Zeynel'in oğlu Ali Haydar'a vermiş, Lolan köylerinde silâh sesi çıkınca, bunlar yüz yirmi atlı ile Kestemert köyüne yetişmişlerdi. Bu sırada Cibran atlıları köyün içine kadar sokulmuşlar, Hormek atlılarıyla Cibran arasında süren çetin bir çarpışmadan sonra, Cibranlılar bezulmuş. Halit Beyin atlılarından yedi kişi öldürülmüş, Kovik köyünde bulunan Halit Beyin kardeşi Ahmed'in evi talanlanmış, Cibranlılar Lolan köylerini terk edip Varto merkezinde toplanmışlardı.

Halit Bey, ilk tedbirinde muvaffak olamamış ve acı bir mağlûbiyete düşmüştü. Bu defa ikinci tedbirini kullandı. Sabte bir şekilde milli hükümete bağlanarak günlerce Varto telgraf merkezini işgal edip Hormek aşiretinin, Halo ve Lolan ağalarının milli hükümete karşı isyan ettiklerini ve bu maksatla kendisine ve Varto hükümet merkezine saldırdıklarını, Bu - yuk Millet Meclisine ve Erzurum'da bulunan 15 inci kolordu kumandanı

Kâzım Karabekir Paşa'ya birçok tellerle bildirmişti. Halit Bey'in adamı olan Varto kaymakamı, bu şikâyetleri tasdik ederek kuvvayi tedibiyenin gelmesini temin etmişti.

Kâzım Karabekir Paşa'nın emriyle: Erzurum'dan binbaşı Nazım Bey, yüz asker, iki top, dört makineli tüfek, ve dört zabıt ile, Muş ve Genç mutasarrıfları, Hınıs kaymakamı, Hınıs jandarmaları, Muş jandarma kumandanı binbaşı Resul Bey ve jandarmaları, Genç ve Çapakçur, jandarma kuvvetleri, Cibranlı Miralay Halit Beyin emrinde bulunan Karlıova üçüncü Cibran alayı, Bulanık ve Varto'daki Cibran atlıları ve Hınıs'ın Tekman bölgesinde olan Zırkan alayı kumandanı kaymakam Haydar ve Miralay Madraklı Selim Beyler ve süvarileri ve Melekânî Şeyh Abdullah'ın emrindeki Çapakçur ve Solhan Zazalarından ibaret olan 1200 kişilik bir atlı kuvveti Varto'da toplanmış, ve bu harekete "Hallo isyanı" adı verilmişti.

Muş Mutasarrıfı Mustafa Fehmi Bey, ilk önce isyanın şeklini anlamak için askeri zabitan ve küçük bir kuvvetle Kestemert köyüne gelerek, Hallo ile görüşmüş ve burada köy muhtarlarını dinliyerek bunun basit bir aşiret kavgası olduğunu anlamış, bütün halk hükümete müti olduklarını beyan etmişlerdi. Hormek ve Lolan halkı arasından seçilen birkaç kişi, mutasarrıf ve zabitleri bir kenara çekerek, Halit Beyin Karaç'ta verdiği konferansı, ve onun bu işi kasten tertiplediğini ve kendisiyle beraber bütün Hamidiye alaylarının yakında tiyân edeceklerini anlatmış ve bu hususta hazırladıkları mazbataları mutasarrıfa vermişlerdi.

Mutasarrıf Varto'ya dönerken, işi Kâzım Karabekir Paşa'ya telle bildirmiş, Halit Bey ayrıca Paşa'ya çektiği tellerde mutasarrıf ve zabitlerin, Hormekli gençler tarafından aldatıldığını ileri sürerek eski dileklerinde ısrar etmiş, nihayet Paşa, halkın dehaletini kabul edip yalnız Hallo ve arkadaşlarının, tenkili için kat'i emirler vermişti.

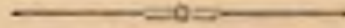
1920 yılı temmuz ayının son günlerinde bin iki yüz atlı, top ve makineli tüfekle harekete geçen kuvayi tedibiye, Ustükran nahiyesi üzerinden Bingöllere girip burada Hallo çetesiyle temasa gelerek onu Şuşar muntikasına püskürtüp geri dönerken, Cibranlı Miralay Halid'in amcaları İsmail ve Hasan'la, Zırkan aşiret alay kumandanı Haydar'ın kurdukları bir plân üzerine, yaylada bulunan Hormek kahilesinin Rakasın ve Tatan halkı üzerine yüklenmiş, bunları top ateşine tutarak köylerine indirmiş, bu köylerden dokuz adam öldürmüş, üç köyün bütün eşya, mal ve vadalarını talanlamışlardı. Aynı günde kuvayi tedibiyeden ayrılan Cibranlı Halid'in amcası Hasan, bir kafile atlı ile Köşkâr deresinde Lolan gençlerinden İbrahim ve Şükrî ile karşılaşmış bunları hile ile iffat edip yanına çağırdıktan sonra hemen üzerine atılarak tutmuş ve öldürmüştü.

Bu haksızlıkları bizzat gören kuvayi tedibiye kumandanı, askerini ve toplarını alarak Varto ilçe merkezine dönmüş, Hormek ve Lolan aşiretleri-

nin kendilerini, Hamidiye alaylarına karşı savunmalarına emir vermiş, bu durum karşısında aşiret alayları dağılmışlardı.

Muş Mutasarrıfı Muş'a ve Nazım Bey de Erzurum'a dönerken, Hormek ve Lolan muhterlerinin mazbatalarını orduya verip, Cihranlı Halid'in, millî hükûmete karşı bir isyan çıkarmak istediğini, ve Kürt İstiklâl için çalıştığını, Hormek ve Lolan halkının kendisine uymadıklarından hem onlara saldırdığını ve hem de onları hükûmetin emriyle tedip etmek için, isyan ettiklerini iddia ettiğini anlatmışlardı. Bu durum karşısında Kâzım Karabekir Paşa Hallo için idari bir af çıkarmış, Hallo iki hafta sonra Muş Mutasarrıfına istimân edip evine dönmüştü. Halit Bey ikinci defa, Muş adliyesinde bulunan dostlarına müracaat ederek köy basması ve yedi adam öldürmesi hâdisesini adli bakımdan Muş mahkemesine vermiş, dinlettiği yüzlerce şahitle Hormek ve Lolan halkından yetmiş kişiyi gıyaben idama mahkûm etmişti.

Bu hâdiseden sonra Cihranlı Halit Beyin, millî hükûmete karşı cephe aldığı kolorduca şüpheli görülmüş, bölgedeki aşiretlerin başından ayrılması düşünülmüş ve bu sebeple Erzurum'a çağırılarak miralaylık rütbesi hâki kalmak şartıyla, kolordu, divânı muhasebat komisyon reisiği ödeviyle Erzurum'da alıkonulmuştur. 19/ Ağustos/1336-1920.

BÖLÜM: IX

Cumhuriyet Devrinde Doğu illeri ve Varto Şeyh Sait İsyanı

Osmanlı İmparatorluğunun itilâf devletleri tarafından parçalanması, Sevr ve Mondros Muahedelerinin yurdumuz üzerinde kurduğu bölünme siyaseti yüzünden doğu illerimizde çeşit yalnız duygular altında kendilerini kürt sanan Hamidiye alayları, Şafii ve Nakşi kabilelerin ağaları arasında bağımsız bir Kürdistan kurmak fikri 1919 yılından beri uyanmış, yukarı bölümde yazdığım gibi bu zehirli fikir üzerinde çalışan İstanbul'daki Kürt taâli cemiyeti ve Cibranlı Miralay Halit, ve henüz Büyük Millet Meclisinde bulunan Bitlis Mebusu Yusuf Ziya, doğu illerimizdeki birçok aşiret ağalarını, Şafii şeyh ve hocaları kandırıp din ve şeriatî âlet ederek halkı isyana teşvik etmişlerdi.

Cibranlı Miralay Halid'in Erzurum'a kaldırılmasıyla, bu açık çalışma irtica fikrinin üzerine perde çekilerek her tarafta gizli bir isyan hazırlıkları başlamıştı. Cibranlı Halit Erzurum kolordusunda bulunan birkaç Kerkük ve Süleymaniyeli zabıt, ve Erzurum halkından beş on soğa ile anlaşılarak 1897 - 1921 yılında Kürt taâli cemiyeti ve Yusuf Ziya ile daha eskı bir işbirliği yapmışlardı. Yusuf Ziya, bu muhalefetinden oturu meclisten kovulmuş. Ankara ve İstanbul'daki muhaliflerin zehirli fikirlerini, ve Kürt taâli cemiyetinin beyannamelerini alıp Erzurum'da Cibranlı Halid'e gönderiyor, Halit, bunları inceleyip fikirlerini ekledikten sonra, birçok aşiret ağalarıyla şeyh ve hocalara gönderiyor, ağalar; hükümetin nüfuzunu kırmak için mahalli hükümet idare memurlarını daimi bir baskı altında bulundurup, dağlara çeşit çeteler çıkarıp soygunculuk yapıyor, sayısız milâh kuvvetlerle asayiş bozuyorlardı.

Kürt taâli cemiyeti ve heмпaları, eskiden beri Anadolumuzun bölünmez bir parçası ve asıl bir Türk yurdu olan doğu illerimize artık teni mâ-nasıyla Kürdistan ve bu illerdeki çeşit Türk boylarından kopmuş aşiretlere Kürt diye hitabediyor, ve bu maksatlarına kavuşmak için, milli hükümetin dini, şeriatî, Kur'ânı, hak ve hürriyeti kaldıracağını iddia ederek, şeyh ve hocaların taassuplarını körükliyor, ve bunlar vasıtasıyla masum halkı zehirleyip gidiyorlardı.

Halbuki bu yanlış duygular, yukarı bölümlerde açıkladığımız gibi,

Padışah Yavuz çağından başlayarak Sultan Hamit devrinde tam kökleşen kara siyasetin, milli birliği sarsan, milli duyguları din ve hilâfete feda eden kötü bir rejimin sonuçlarıydı. Yavuz, Şiliği ve Şah İsmail'i durdurmak için doğu illerimizdeki "Kurt-baba" dağlı Türklere Kürt, ve doğu illerine "Kürdistan" adlarını takmış, bunları takviye etmek için Anadolu'dan birçok Türk aşiretlerini kaldırıp doğu illerine göndermişti. Sultan Hamit saltanat ve istibdadını yürütmek için bu yakın çağ Türk aşiretlerine "Kormanco" adını takarak onlardan 36 derebeylik ve Hamidiye alayını kurmuş, kendilerine; "siz benim evlâtlarım ve Kürtlerimsiniz" diye yabancı fikirlerle sürüklemişti. Doğru aşiretleri arasında kökleşen bu yanlış duygular, Birinci Cihan Savaşının sonlarına kadar süregelmiş, ve millî mücadele devrinde Kürt taâli cemiyeti ile hempalarının işlerine yaramış, bunlar bu askî asları olmanın bu adlar üzerinde halkı kandırıp isyana sevk etmişlerdi.

Asırlarca bu türlü zehirli fikirler altında inleyen birçok aşiretler Türklüklerini kaybederek çeşit inanlar altında çeşit bölümlere ayrılarak kendilerini Kürt, Seyyit, Abbasi, Halidî, Emevî silsilelere kadar götürmüşlerdi. Bu yanlış fikirler ve en çok dinî taassup, en son onları millî hükümete karşı isyana sürüklemişti. Biz isyan hâdisesini anlatırken bu konuya bir kolaylık olsun diye doğu illerimizde bu aşiretlerin ayrıldığı şubeleri ve bağlı oldukları şeyhleri, ve irtica harekâtında oynadığı rolleri açıklamayı faydalı bulduk.

Kitabımızın birinci bölümünde anlattığım gibi, doğu illerimizde yaşayan bu dağlı Türk aşiretleri üç şubeye ayrılmıştı. Baba-kürdiler, Korman-colar, Zazalar.

Bunlardan Hilîl-Halîlî, Lohordo, dağlı Türklerden olan (Kurt-baba) baba-kürdiler; Van ilinin güney bölümündeki kabileler, Şernak, Hakkâri, Şemdinan, Pervan, Gavaş, Cizre, Buhtan aşiretleri, Hizanlı Selâhattin ve aşireti, Garzan'da; Reşkotan, Pencinaran, Bigiri'de; Remân, Midyat'ta; Ara-boyan, aşiretleri, Sason, Kabaîlî ve Rütîs'in, Atmanan, Azan aşiretleri, Motikin'in; Sarmi, Musî, Halinan, Bekiran kabileleri, Muş ilinin güney dağlarında oturan Huytu, Beleki, Bidiri, Şigo, Hiyan aşiretleridir (1).

Bu şubeye bağlı aşiretler tamamen Şafî mezhep, Nakşî ve Kadiri tarikatlı idiler. Bunların en sayılı tekiyeleri; Hizan'da; Seyit Ali, Rütîs'te; Küfrevî ve Kadiri ve Norşenli Hazret tekiyeleri idi. Bu tekiyelerden başka her kabilenin birer şeyhi ve birçok hocaları vardı.

Milâdın onaltıncı yüzyılında Yavuz Sultan Selim'in iç Anadolu'dan doğu illerimize kaldırdığı yakın çağ Türk aşiretlerinden olan Korman-colar; Mil ve Zil adlı iki partiye ayrılmış, bunlardan Mil partisi; Viranşehirli İbrahim Paşa oğulları ve Milân aşireti, Karakeçi kabilesi, Suruç'ta; Bera-

(1) Bu şubeye bağlı aşiretler Seyh Said isyanına katılmamış, birkaç ay sonra Batman isyanını hazırlamışlardı.

zan aşireti, Varto, Bulanık, Karlıova ilçelerindeki Cibran aşiretleri, Malazgirt'ten Hasanlı aşireti, Hınıs, Karayazı, Tatos ilçelerindeki Zirkan, Şeyhan, Karabağ kabileleri, Eleşkirt'te; Sıpkan aşireti, Muş'ta; Seydan kabilesi ve Muş ovası halkıdır.

Zil partisine bağlı aşiretler: Ağrı'da; Zilan, Celâli aşiretleri, Van, Erciş, Muradiye, Patnos'da Haydaran, Ademan, Takorıyan, Mişkan, aşiretleriydi (2).

Kormançı şubesine bağlı bütün kabileler Şafii ve Nakşidirler. Birkaç boyları da Kadiri idi. Bunların en meşhur şeyh ve tekiyeleri; Asi Şey Said'in ecdadı olan Palu'lu Şeyh Ali tekiyesi, ve Hınıs'ta Şeyh Sait, Solhan'ın Melekân köylü Şeyh Abdullah, ve Eleşkirt'te Şeyh Şirin tekiyeleriydi. Bu tekiyelerden başka birçok şeyh ve hocalar vardı.

İran'dan gelen Part Türklerinden olup Kadisiye savaşından sonra doğu illerimize gelen dağlı Türklerden Dımbeli-Zazalar: Diyarbakır, Siverck, Elâzığ, Ergani, Maden, il ve ilçelerinin bazı kesimlerindeki kabileler, ile Hazzo ve Farkin beyleri, Palo halkı, Gökdere, Musyan, Okçıyan, Azan, Halilan Kabileleri, Çapakçur ve Garip beyleri, Mistan, Botan kabileleri, Hını, Genç ve Darahini beyleri ve Zaza kabileleri, ile Solhan ilçesinde oturan Solhan, Zikti, Ömeran, aşiretleri ve Motki Zazalarıdır.

Zaza şubesinin en büyük tekiyeleri: Palulu şeyh Ali tekiyesi imiş, bütün Zazalara ve Kormanço şubesine Şafilik ve Nakşiliği aşıl原因 bu Şeyh Ali'nin ahfadından olan asi Şeyh Sait, Kormanço şubesinin topluluğunu idare etmek maksadiyle Palo'dan gelerek Hınıs'ta dâimî bir tekiye kurmuştur. Zazaların diğer tekiyeleri, Melekânlı Şeyh Abdullah ve Gökdereli Şeyh Şerif, Silvanlı Şeyh Semsettin, ve Çapakçur'un Çan şeyhleri tekiyeleriydi.

Küçük kabileler halinde yaşayan ve aşiret sistemine tam girmeyen Zazalar, kendilerini Kürt değil, en çok Halidi, Abbasi, Emevi, ve Arap sanmış, doğu illerine Şafilik ve Nakşiliği aşıl原因 şeyhlerin Zaza olmasından ötürü, kendilerini Kormanço ve Babakürdi şubelerinden daha kutsal bilmiş, ve bu dinî gayretle dinin, şeriatın, ve hilâfetin fedaâileri kesilmiş, ve yalnız bu dinî taâsup yüzünden Cumhuriyete karşı isyan etmişlerdi.

Kürt taâli cemiyetinin ısrar kuvveti olan Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya, siyasi maksatlarını gizliyerek dinî kisveye bürünüp zehirli fikirlerini bu yoldan Şeyh Saitle Kormançı ve Zaza şubelerinin şeyh ve hocalarına aşılamışlardı. İş dine ve maneviyata intikal ettiği için dinin en büyük hamisi sayılan, ve Cibranlı Halid'in eniştesi ve şeyh olan Şeyh Sait, emirel-mücahidin adı altında isyanın başına geçerek manevî nüfuzunu kullanmıştı.

Cibranlı Halit'le Şeyh Sait, 1888-1922 yılı baharında Erzurum'da

(2) Bu parti aşiretleri, Şeyh Sait isyanında hükûmete taraf olmus, ve sonradan Ağrı-Zilan isyanını ve son irtica hareketini meydana getirmişlerdi.

gillere bu irtica harekâtı üzerinde konuşmuş, Cibranlı Halit, şeyhten aldığı fetvaları civara yayarak, Gazi Mustafa Kemal'in dini, namazı, orucu kaldırmak için padişaha karşı isyan ettiğini, ve halifeye itaat etmeyen Büyük Millet Meclisinin ortadan kaldırılması için gaza ve cihadın farz olduğunu bütün aşiret ağalarına duyurmuştu.

29/İlâhî/1339-1923 günü Ankara'da Türkiye Cumhuriyetinin ilân edildiği haberini veren Erzurum topları, Cibranlı Halit'le Şeyh Said üzerinde yıldırım tesirini göstermişti. Cumhuriyetin ilanı, Halifenin açıkla kalması, Cibranlı Halit'le Yusuf Ziya'nın işlerine yaramış, bunlar sözlerinin gerçek çıktığına ve bundan sonra dinin tamamen kalkacağına ve aşiret ağa ve hocalarının sürüleceklerine dair sürekli propagandalar yapmış, bu haberlerden korkan birçok aşiret ağa ve şeyhleri Erzurum'da Halit Beyin konağına kadar gitmişlerdi. Cibranlı Halit, bunların korkularını çoğaltmış, Cumhuriyete karşı koymaktan başka çare olmadığını anlatarak, bunlarla hazırlanma kararını vermişti.

Cumhuriyetin ilânından sonra, sıra ile saltanat ve hilâfet kaldırılmış, padişahlar sürülmüş, mecliateki muhalifler koğulmuş, Hamidiye alayları ilân edilmiş, Türkiye Cumhuriyeti bütün dünya tarafından tanınmış, büyük İsmet Paşa'nın Lozan'da bir harika yaratarak imzaladığı Lozan Ahitnâmesinden sonra yurdun üzerindeki kara bulutlar dağılmış, Kürt taâli cemiyeti parçalanmış, ortada bu irtica hareketinin başında yalnız Şeyh Said, Cibranlı Halit, Yusuf Ziya ve arkadaşları kalmıştı. Bunlar neye mal olursa olsun kararlarını yürüterek kendilerine bağlı bulunan aşiretleri arasında propagandalarına hız verecek, hatta Cumhuriyet aleyhine teşvik edip felâketlerine sebep olacaklardı. İrtica taraftarları gittikçe çoğalıyor, bütün aşiretler Cibranlı Halid'in ve Erzurum'da bulunan Kerküklü zabıtların yardımıyla Erzurum'dan külliye silâh ve cephane taşıyorlardı.

1340 - 1924 yılı ilkbaharında Bitlis eski mebusu Yusuf Ziya Ankara-İstanbul yoluyla Erzurum'a gelerek Cibranlı Halid'in evinde bir hafta misafir kalmıştı. Bunların burada verdikleri kararda: Aşiretler tam silâhlanıp hazırlanacak, hududumuz haricinde olan Berzan-Neyri Şeyhi Mahmut ve Simkon'un eliyle İngilizlerin yardımları temin edilecek, ve halktan alınacak mazzabalar Suriye üzerinden Cemiyet-i Akvama gönderildikten sonra, Şeyh Said layan kapısını açacaktı.

Yusuf Ziya bu kararlar birlikte Cibranlı Halid'in mektubunu alıp Hınıs'ın Kolhisar köyündeki Şeyh Said'in evine gelerek kararı şeyh'e imzalatmış, ve aldığı bir miktar yol harfliğiyle ve şeyhin mektubu ile, Göksu, Haçlı-Ömer, Tekman bölgelerinde bulunan Zirkan ağalarını ve Gökoğlan bölgesindeki Şeyhkan, ve Karaaş ağa ve hocalarını ziyaret edip Karlıova'da Cibran aşireti reisi Kâmil ve İbba beylere uğrayıp, Varto merkezin-

de bulunan Cibranlı Halid'in amcası İsmail ve akrabası binbaşı Kasım'a misafir gelmişti.

Cibranlı Halit, Yusuf Ziya ile işbirliği yapmaları için amcası İsmail, binbaşı Kasım, Cibranlı Baba ve Kâmil, ve Hasenanlı miralay Halit Rey-lere, Zirkanlı Kerem Melekânî Şeyh Abdullah ve Solhan aşireti reisi Mehmet Ali'ye ayrı ayrı mektuplar yazmıştı. Yusuf Ziya, uğradığı bütün bu ağa, şeyh ve hocalara karar suretindeki Cibranlı Halit'le Şeyh Said'in imzalarını gösteriyor, kendisinin din uğrunda mebusluğunu feda ettiğini, çünkü: Cumhuriyetin kanunlarına göre İslâmiyetin, dinin, namaz, oruç, Kur'an, nikûh, ırz ve namusun kalkacağını, bütün aşiret ağalarının, şeyh ve hocaların Ankara'ya silâlleceklerini ve bunlardan bu kanunlara uymayanların denize atılacaklarını ve uyanların boyunlarına birer haç takarak Ruslarla kardeş olacaklarını, anlatıp halkı korkutuyor, bu korku ile beraber bütün aşiretlerin ve halkın dini hissiyatını zedeleyip onları Cumhuriyetin umansız düşmanları sırasına getirip karnalık bir ucuruma doğru sürüldüyordu.

Bu yılda çok şiddetlenen bu irtica hareketi, her taraftan sezilmiş, fakat isyan bölgelerinde olan idare memurları, Cibranlı Halid'in adamları tarafından aldatılıp keyfiyet yukarılara yazılmamıştı. Bu irtica hareketini ilk önce gizli bir mektupla Gazi Mustafa Kemal'e arz eden Varto'daki Hormek aşiretinin aydınları olmuştu. Bu haberden sonra büyük kurtarıcı 1924 Birinciteşrin ayında Pasin depreminden ötürü Erzurum'a gelmişti. Erzurum yurtseverlerinden ve idare makamından edindiği tahkikatta, ve Cibranlı Halid'in hızzat gösterdiği muhalefetten, yakında isyanın başlayacağını anlamış ve Ankara'ya dönerken Yusuf Ziya, Cibranlı Halit ve arkadaşlarının yakalanmalarını emir buyurmuştu.

Bu sırada Yusuf Ziya durumu anlamak için Erzurum'a gelmiş, 10/İlkteşrin/1310-1924 günü burada yakalanarak kuvvetli bir müfrezeye ile Hums, Varto ve Muş üzerinden Bitlis Divanı Harbi Örfisine sevk edilmiş, burada hiyanetini itiraf ederek Ankara ve İstanbul'daki muhaliflerle beraber, Cibranlı Halit ve Hasenanlı Halit'le Şeyh Said'in ve Hüytu aşireti reisi Hacı Musa'nın bu irtica hareketinin başları olduğunu açıklamıştı. Hacı Musa kâmen yakalanmış, Cibranlı Halit'le diğer arkadaşlarının da yakalanmalarına emirler verilmişti.

Cibranlı Halit hiyanetini bilmekle beraber, hayatından endişe etmiyordu. Onun inancına göre: hükümet kendisini yakalamaya kalkışırsa, Erzurum halkının bir kısmı ordudaki Kerküklü zabıtlar ve kıtaları ve kendisine bağlı bulunan bütün aşiretler silâha sarılıp imdadına koşacak, ve kendisini kurtaracaklardı. Fakat böyle olmadı. 20-12-1924 gecesi kolordudan ayrılan bir müfrezeye, Cibranlı Halid'i konağında yakalayıp aynı gece Erzurum'dan çıkarmış, bir otomobille Erceiş - Van üzerinden Bitlis cezaevine göndermişti.

Bu sırada Bitlis Vali vekâletine 2 ncı fırka komutanı Kâzım Paşa (1) gelmişti. Paşa, Bitlis havalisinin asayişini kurduktan sonra Şeyh Said ile Hasananlı Halid'in yakalanmasına memur edilmişti.

O çağda doğunun en güçlü ve azılı bir aşireti olan Hasananlıların yüzlerce süvarisi içinde, (taktiyle bu aşiretin dört alayına komanda eden) Hasananlı Halid'i yakalamak güç olacaktı. Hasananlı Halit iki tuzla ile Malazgirt köylerinin bütün aşarını kendisine alıyor, bu mühim servetle sofrasında yüz seçilmiş hizmetçi ve aylıklı süvari besliyordu. Bu süvarilerden başka kendisinin bir aşiretiyle harekete geçen yüzlerce Hasananlı atlısı vardı.

Hasananlı Halid'in bu durumunu gözönünde bulunduran Kâzım Paşa, ilk önce Bitlis ve Muş havalisinin asayişini düzenlemek için Bitlis ceza evinde bulunan Hıyut aşiret reisi Hacı Musa ile Norşinli Hazret tekiyesi sahibi Şeyh Masum, ve Ilizanlı Selâhattin ile görüşüp Baba-kürdi şubesiün isyana katılmalarına engel olmuş, Hacı Musa serbest bırakılmış, kardeşi Nuh Beyin o günlerde fırka mekkâresinden gaspettiği seksen yük cephane vesaireyi getirip Kâzım Paşa'ya teslim etmişti.

Kâzım Paşa bu suretle Muş ve Bitlis, Ilizan bölgelerini irtica harekâtına katılmaktan ayırdıktan sonra, Hasananlı Halid'i yakalamak için Malazgirt'e bir alay asker göndermişti. Hasananlı Halit bu haberi alınca bütün aşiretini toplanmış, alay Karbelleri aşır Şirvan-Şeyh köyüne girince, Hasananlı Halid'in lüne yakın silâhlı kuvvetleriyle karşılayarak bir misafir çeklinde kabul edilerek Hasananlı Halid'e inmiş, bu adam, alay komutanına derin bir saygı ve ikramda bulunmuştu.

Alay komutanı ertesi günü Hasananlı Halid'i fırka karargâhına davet etmiş, Halit; hükûmete karşı hiçbir kötü niyet beslemediğini, ve ancak ilkbaharda Kâzım Paşa'yı ziyarete geleceğini bildirmiş, alay Malazgirt'e dönerek keyfiyetli Kâzım Paşa'ya arz etmişti. Paşa, alayın ilçe merkezinde emre intizar etmesini ve ancak süvari bir müfrezenin alaydan ayrılarak Hımasın Köksü bölgesine gelip burada altı ay önce bir yüzbaşı ile altı neferini şehit eden Zirkanlı Kerem'i yakalatıp Bitlis'e göndermelerini emir etmişti.

Süvari müfrezesine Kerem'in köyünü sarmış, Kerem ve kardeşleri elli kişilik maliyetiyle müfrezeyi pusuya düşürüp beş neferini şehit edip Hasananlı Halid'in yanına firar etmişlerdi. Hasananlı Halit, bütün bölgelerde isyan çıkıp Bitlis ceza evinde bulunan Cibranlı Halid'i kurtarmak için Kerem'i Varto'daki Cibranlı Halid'in amcası İsmail'in yanına göndermiş, Malazgirt'ten ayrılan bir tabur asker de Kerem'in arkasından Varto'ya gelmişti.

Cibranlı Halid'in amcası İsmail kendisinden son emri almak için Varto'dan Şeker adlı bir adamı Bitlis ceza evine göndermiş, Kerem bu haberi beklemeye fırsat bulmadan bir gece Varto'da izini kayıp edip Karbova

(1) Trakya Genel Müfettişi rahmetli general Kâzım Dirik.

bölgesindeki Cibranlı Kâmil ve Baba, ile Hatto oğullarına gelmiş, bunlar büyük bir kuvvetle Kanıroğ köyünde toplanmış oldukları bir sırada, Şuşar'dan gelen bir mektupta Şeyh Said'in Hınıs'tan firar ederek Şuşar, Karlova üzerinden Solhan'ın Melekân köyüne geçeceğini ve burada son kararını vereceği haberi yazılı bulunuyordu. Kerem Şeyh Said'i beklemek üzere hemen Melekân köyüne doğru yola çıkmış, Cibranlı Kâmil Baba ve Hatto oğulları bütün kuvvetleriyle KargaPazar köyünde taburun yolunu kesip geri çevirdikten sonra, 30-12-1924 günü Şeyh Said'i karşılamak üzere Hınıs'ın Şuşar bölgesine doğru yola çıkmışlardı.

Şeyh Sait, Erzurum vilâyetinin emriyle 22/12/1340-1924 gününü Hınıs merkezine götürülmüş, burada verdiği ifadesinde: Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya ile işbirliği yapmadığını, Yusuf Ziya'nın istediği ödünç parayı vermediği için, kendisine muğber olarak iftira isnat ettiğini, söylemişti. Hınıs kışmakamı Maksun Bey, Şeyhin manevî nüfuza altında kalarak Erzurum iline yaşadığı telde, Şeyhin doksan yaşında bir piri fani ve her türlü ihtirastan uzak mübarek bir adam olduğunu bildirip kendisini serbest bırakmıştı.

Şeyh Sait evine dönerken, Cibranlı Halid'in yanına gönderdiği adam gelmiş, ve Şeyhe getirdiği haberde: Şeyhin hemen isyan harekâtı başına geçerek Diyarbakır üzerinden Suriye ile temasa gelmesini, ve her aşiretin kendi bölgesindeki hükümet merkezlerini işgal etmelerini ve kendisini hiç düşünmemelerini bildirmişti. Şeyh, Cibranlı Halid'in bu haberini alınca: Hasanahî Halid'in ilk fırsatta bütün kuvvetleriyle Malazgirt üzerinden Bitlis'e hücum edip Halit Beyi kurtarmasını bir mektupla bildirmiş, kendisi 27/12/1340-1924 günü Kolhisar köyünden ayrılarak Şuşar Gökoğlan nahiyesinin Kırkan köyüne gelmişti. Zirkanlı miralay Selim, ve bölgenin bütün şeyh ve ağaları ve Karlova'daki Cibranlı Baba ve Kâmil ile Hatto oğulları yüzlerce silâhlı ile 4/1/1341-1925 günü Kırkan köyünde Şeyh Said'i ziyaret ederek konuşmuş, ve henüz kat'i bir karara varmamışken, birkaç ay önce yirmi sürü koyunla Haleb'e giden şeyhin oğlu Ali Rıza bir heybe altınla içeri girmişti.

Ali Rıza, Suriye'den döndüğünde Ankara ve İstanbul'a uğrayarak birçok muhaliflerle görüşüğünü, ve doğuda isyan çıkarsa, bunların işi Cemiyet-i Akvama haber vereceklerini ve esasen doğunun hiçbir ilçesinde toplu bir askeri kuvvet aolmadığından her aşiretin kendi bölgesini işgal edebileceğini, ancak bahasının uğradığı yerlerde muhtarlardan birer mazbata alıp bunları Taznak-huyhun cemiyeti vasıtasıyla Cemiyet-i Akvama göndermesini, ve ilk isyan hareketinin Diyarbakır yakınında başlamasının daha muvaffak olacağını heyan etmikti. Şeyh ve bütün meclis Ali Rıza'nın bu sözlerini aynen kabul etmişlerdi.

Ali Rıza'nın bu ümit verici sözlerinden büyük bir 'cesaret alan Şeyh Sait, hemen dini bir poz takınarak, dini bir fetvanâme yazmıştı (1).

(1) Şeyh Saidin Diyarbakır istiklâl mahkemesinde verdiği ifadesinden anla-

Şeyh fetvenamesini bitirince yüzünü meclise dönderip, onlara, Cumhuriyetin mevcudiyetine karşı yapılacak bu cihadın, vakti-risalette yapılmış bütün gazalardan daha sevaplı olduğunu, cennetin artık zahmetsiz olarak bütün müvehitlerin kapılarına kadar geldiğini, ve şu birkaç günlük fani dünya için boynuna haç takıp yaşamaktansa, din ve Allah uğrunda ölümün daha hayırlı olduğunu söyleyerek bu dinî vaizle meclisi ağlatmıştı.

Meclisteki aşiret ağaları ve hocalar, Varto ve Hams hölgelerinde oturan alevî aşiretlerin bu cihada katılmadıkları takdirde isyan işinin güçleşeceğini ve bilhassa Varto ve Kiğı'deki Hormek aşiretinin ötedenberi hükûmete yardım etmekte olduklarını, ve bunların birkaç yıl önce bu iş üzerinde Cibranlı Halit'le dövüşerek isyan planını bozduklarını ve bunlara bu işte büyük bir hisse ayırmak suretiyle kendilerine bir mektup yazılmasını, Şeyh Sait'ten rica etmişlerdi. Şeyh, kalemini eline alarak Varto'daki Hormek aşireti ağalarına Türkçe bir mektup yazmış, aynı gün mektubu alan üç silâhlı elçi, Bingöl eteklerinden aşarak Hormek dağ eteğine gelmiş, Hormekliler mektubu alınca: bu iş üzerinde toplanarak verdikleri kararda bütün kuvvetleriyle isyan ordusuna karşı koyacaklarını Şeyhin elçilerine söyleyerek, bu mektubu Kasman köylü M. Şerif ile Varto kaymakamı Sırtı Beye göndermişlerdi. Sırtı Bey keyfiyeti hemen Muş iline bildirip gereken tedbirlerin hükûmet tarafından alınmasını sağlamıştı (1).

Şeyh Sait, Ali Rıza, ve heraherindeki aşiret ağa ve hocaları Kırkan köyünden kalkarak 6/1/1925 günü Karlıova ilçesinin bugünkü merkezi olan Kanıreş köyünde Cibranlı Kâmil Beyin evine gelmişlerdi. Burada ikinci bir toplantı yapılmış, bu toplantıda Şeyh Sait, her aşiret ağasının

şılacağı gibi, Arapça olan bu fetvanâme şöyle tercüme edilmişti.

— Kurulduğu gündenberi dinî mübini Ahmedinin temellerini yıkmaya çalışan Türk Cumhuriyeti Reisi Mustafa Kemalle arkadaşlarının, Kur'anın ahkâmına aykırı hareket ederek, Allah ve Peygamberi inkâr ettikleri, ve Halifeyi İslâmî sürdükleri için gayri meşru olan bu idarenin yıkılmasının bütün İslâmlar üzerinde farz olduğunu, Cumhuriyetin başında bulunanların ve Cumhuriyete tâbi olanların mal ve canlarının şeriatı gırrayı Ahmediyeye göre helâl olduğu, ve sair.

(1) Mektup şöyle yazılmıştı:

"Hormek aşireti rüesasından Halî, Veli ve Ali Haydar ağalara,

"Esselâmün-aleyküm, rahmetullahi ve berakâtihî, lehülhamd, velminne, bi-dayeti rahmanı ile dinî mübini Ahmediyi kâfir olan Mustafa Kemalin yedi zülmünden tahlis etmek gazası niyetiyle şuşara hareket edildi. Bu gaze ve cihadın mezhep ve tarikat tefrik edilmeden Lailâha-İllillâh, Muhammeden resulallah diyen bütün İslâm müvehitleri üzerinde farz olduğundan minnelkadım memleketimizde büyük bir gayret ve şecaat sahibi olan müslüman aşiretinizin de şeriatı gırrayı Ahmediyeye ve bu cihadı ekbere itbâ, edeceğinize itimadım berkemaldir. Ya ayyühe-l-ensar, dinimizi ve namusumuzu bu mülbetlerin elinden kurtaralım, Size istediğiniz yerleri verelim. Bu dinsiz hükûmet hizi de kendisi gibi dinsiz yapacaktır. Bunlarla cihat farzdır. Yucabidü yuhatla lissahillâh, 4 Kânunıssani 1341 Emirelmücahidin. Elseyit Muhammet Saidi nakşibendi.

kendi aşireti başında kalmasını ve isyan patlarsa buradaki kuvvetlerin, kendilerine uymayan Hormek aşireti üzerine yürümelerini tenbih ederek, 8-1-1925 günü Solhan ilçesine bağlı Melekân köyüne yetişmiş, burada davası Şeyh Abdullah ile kendisini bekliyen firari Kerem'le sahalara kadar konuşmuşlardı.

O gece Melekân köyünde iki büyük şeyhin verdikleri karara göre:

1 — Şeyh Sait, Çapakçur, Genç, Hini, Lice, Farkın, Silvan, Hazzo, Diyarbakır, Ergani bölgelerindeki aşiret ağaları şeyh ve hocalarıyla görüşecek Mardin'den Suriye'ye bir heyet gönderdikten sonra Çapakçur'a dönüp burada isyan çıkaracaktı, ve Diyarbakır üzerine yürüyecekti.

2 — Şeyh Sait oğlu Ali Rıza, ve firari Kerem, Melekân köyünden Şeyh Said'in fetvasının bir suretini alarak Solhan, Ömeran, Zikti aşiretlerini gezip, Doğan gediği üzerinden Muş ovasına, buradan Kulp, Sason, Motki'ye uğrayıp bu ilçelerdeki halkı ayaklandıracak, Malazgirt'te Hasanlı Halit'le birleşip Bitlis üzerine yürüyeceklerdi (1).

3 — İsyen patladığı gün, Melekânli Şeyh Abdullah, Solhan, Ömeran, Zikti aşiretlerini alarak Karhova'nın Cibran aşireti reisi Kâmil, Baba ve Hatto oğullarıyla birlikte Varto'daki Hormek aşiretini dağıtıp Varto merkezini işgal edip, buradaki Cibran kuvvetlerini de alarak, Hınıs üzerinden Malazgirt'e girip Hasanlı Halit'in kuvvetleriyle birleşecek ve Bitlis üzerine yürüyüp Halid'i kurtardıktan sonra Irak hududunda Şeyh Mahmut'la birleşeceklerdi.

4 — İsyen patlar patlamaz, Gökdereli Şeyh Şerif Palo bölgesindeki aşiretleri ve Zaza Yado'yu emrine alarak Elâziğ üzerine yürüyecek, Çan şeyhleri de Çapakçur Zaza aşiretleriyle Çapakçur'u işgal edip Kiği ve Erzincan üzerine yürüyeceklerdi.

Şeyh Sait, 9/1/1925 günü Melekân köyünden Çapakçur'un Çan köyüne giderek Şeyh Mustafa'ya misafir olup verdikleri kararı ona da tebliğ etmişti.

Şeyh Sait, 12-1-1925 günü Çapakçur merkezine ve ertesi günü Simsor köyüne gidip bu bölgenin bütün ağa, hoca ve şeyhleri Mistan ve Botan kabileleri kendisini ziyarete gelmişlerdi. Şeyh, uğradığı bölgelerden Cumhuriyet hükümetini tanımadıklarına dair mazbatalar alıyor, bölgeden, bölgeye kendisine yüzlerce silâhlı katılıyor, bütün halk kendisini karşılayarak ayaklarını ve eteklerini öpüyordu. Şeyhin heybesinde beş bin İngiliz altını vardı. Bu paralar Ali Rıza'nın Halep'te sattığı koyunların parasıydı. Bunlardan başka Şeyhi ziyarete gelen her kişi ona zekât adı altında bol paralar veriyordu.

Şeyh Sait bu debdebe ve büyük bir kalabalıkla 15-1-1925 günü Dara-hini vilâyet merkezine gelmişti. Kasaba halkı çokluk çocuklarıyla şeyhi kar-

(1) Ali Rıza ve Kerem bu bölgeleri geçerek 27-1-1925 de Malazgirtte Hasanlı Halit'le birleşmişlerdi.

şılamışlardı. Vali ve hükümet erkânı, halkın taptığı bu şeyhe karşı derin bir saygı göstermişlerdi.

Şeyh Sait, Darahini merkezinde bir hafta kaldı, burada Hacı Mehmet ağa oğulları, Mudanyalı Faki Hasan, ve Zikti aşireti reisi Hacı Sadık ve Yusuf'la konuştu, onlara verdiği emirde isyan patlayınca vilâyet merkezini işgal etmelerini söyleyerek merkezden ayrılmıştı.

Şeyh Sait, 21-1-1925 günü Lice ilçesine varmış, buradaki kabile bağlarına direktif vererek 25-1-1925 günü Hini nahiyesinde Salih Beye misafir gitmiş, burada Palo'dan gelmekte olan Şeyh Şerif'i beklemişti. Her iki şeyh, 3-2-1925 günü Hini'de görüştüler, Şeyh Sait, isyan patlayınca, Şeyh Şerif'in, Gökdere ve Palo kuvvetlerini alıp Elâzığ üzerine yürütmesini emir etti ve 5-2-1925 günü Hini'den ayrılarak yüz silâhlı ve birçok hocalarla Piran köyüne geldi. Nahiye merkezi olan bu köyde bir mülâzım ile on nefer vardı. Bunlar şeyhin maiyeti arasında beş katil mahkûmunu görüp yakalamak istemişlerdi. Şeyh, kendisine hürmeten bu katillere dokunulmamasını rica etti. Genç subay, Cumhuriyetin kanunları karşısında hiçbir haber dinlemeyeceğini, ifade ederek katillerin teslimini istedi. Şeyhin kardeşi Abdurrahim ileri atılarak yanındaki yüz silâhlı ile karkolu ateşe tutup eratin bir kısmını şehit, diğerlerini ve genç mülâzımı yaralayarak esir etti. Buradaki genç Türk mülâzımı ve on neferi tarihte herkese nasip olmayan bir kahramanlıkla, yüz kuduruğun silâhı karşısında dövülmüş, ve canlarını Cumhuriyet rejimine feda etmişlerdi, onları hürmet ve takdirle yâd ediyoruz.

Bu kanlı olayın ansızın doğması Şeyh Said'in isyan plânını suya düşürdü. Şeyh, artık Suriye'den Cemiyet-i Akvama bir heyet göndermeden vazgeçin Piran bucağını işgal etti. 8/2/1925.

Şeyh Sait, Piran'dan Lice'nin Serdi köyüne döndü. Burada Şeyhin kardeşi Tahir oturuyordu. Şeyh ilk önce Darahini il merkezini işgal etmek fikrinde olduğu için Lice ilçesinin arkasından geçerek, Şaki Ömer Faro'nun köyü olan Varemerek (Genc) merkezine geldi. Şeyhin kardeşi Tahir, 10-2-1925 günü Serdi köyünden geçen Lice postasını soydu ve Lice, Hini civarından topladığı iki yüz kişi ile 11-2-1925 günü Genc'e gelerek postadan aldığı evrak ve paraları Şeyh Said'e teslim etti.

Bu iki olaydan sonra isyan patlamış demektir. Şeyh bizzat bu irtica hareketinin başına geçerek Hinli Sait, Ömer Faro, Modanlı Faki Hasan, Hacı Sadık, on bine yakın kuvvetleriyle 14/2/1925 günü Darahini vilâyet merkezini işgal ederek Vali ve erkânı hükümeti esir etti. Şeyh Sait o gün Mudanlı Faki Hasan'ı, Darahini valiliğine tâyin ederek, "Emirelmücahidin Muhammet Saidi Naksihendi" ünvanı altında Arapça yazdığı bir kanun pusulasını imzalamıştı (1).

(1) Şeyh Sait bu kanun pusulasında kendisine Emirelmücahidin ve naksihendi, ünvanını veriyor, ve zımnen Halifeyi ve İslâmiyeti temsil ediyordu. Bu ka-

Şeyh Sait ve arkadaşlarının Melakân köyünde verdikleri kararda isyan hareketini dört bölgeye ayırdıklarını yukarıda yazmıştım. Şimdi bu bölgelerde geçen bu irtica hareketini sıra ile yazacağım:

1 — Şeyh Said'in bizzat kumanda ettiği birinci isyan muntıkası:

Şeyh Sait, 16/Şubet/1925 günü Darahini'den Genc'e gelerek Hacı Sadık, Ömer Faro ve güney Çapakçur'un Mistan, Botan aşiretleri kuvvetlerini alarak 20-2-1925 de Lice merkezini işgal edip Hini'ye gitti. Hini Salih Beyin kuvvetlerini emrine alarak, Hini boğazından Diyarbakır'a doğru yürüdü. On binden fazla olan bu asi kuvvetler Hini boğazından isyan bölgesine doğru gelen bir tabur piyademizle karşılaşarak askeri pusuya düşürerek eratin bir kısmını şehit ve mürettebatını esir etmişlerdi.

Hini boğazını geçerken, Şeyh Sait, kardeşi Abdurrahim'in emrine mühim bir kuvvet vererek onu Maden üzerine sevk edip, kendisi Ambar nehri yolundan Diyarbakır üzerine yürüdü. Şeyhin Diyarbakır'a doğru yürüdüğünü haber alan Hazzolu Hatip beyleri, Silvan ve Farkın kuvvetleri başında olan Şeyh Şemsaddin, Diyarbakır'a doğru akmış, bu kuvvetler 28-2-1925 günü Diyarbakır yakınlarında Şeyh Sait'le birleşmiş, Şeyhin irtica kuvvetleri yirmi bine yaklaşmıştı.

Şeyh Said'in sol kolunda kalan Silvan ve Farkın dağlarından kaçan ayrı bir asi kuvveti, Mardin'e doğru akmış, bu sırada Midyat'taki askeri kuvvetlerimiz ve halk tarafından karşılanarak zayıflata uğrattılıp geri püskürtülmüştü.

Hini boğazından Şeyh Sait'ten ayrılan kardeşi Abdurrahim, 29/2/1925 günü Maden ilçesini işgal ederek Siverek üzerine yürümüş, bu sırada Siverek bölgesinde Şeyh Eyyüb adlı bir Şafii Şeyhi başına topladığı beş yüz kişilik bir kuvvetle Sivereği işgal edip, Çermik'te Şeyh Abdurrahim'le birleşmiş ve beraber Ergani üzerine yürümüşlerdi.

Şeyh Sait emrindeki yirmi bin asi ile, 28-2-1925 günü Diyarbakır'ın kuzeyine düşen (Tala) mevkiinde karargâhını kurmuş, burada Diyarbakır bölgesinden kendisine iltihak edecek kuvvetlerle Mardin, Ergani, Siverek, Maden üzerine sevk ettiği asilerin başarı haberlerini bekliyordu. Şeyh, yamındaki kuvvetin Diyarbakır'ı tutmağa yetmediğini biliyor, şehirdeki askeri alay ve mühimmat deposundan korkuyordu. Bu sebeple ilk önce, il merkezini uzaktan tehdit ederek müfettişlik ve vilâyetle muhabereye girip vakit kazanmak ve şehir içinde bulunan Cemil Paşa oğullarıyla diğer asilere şehir kapısını açıp içeri girmek istemişti.

Gerçekten şehir içinde bulunan asiler önemli hazırlıklar görmüş ve silâhlanmışlardı. Şeyh Sait aynı zamanda Viranşehir'de olan Milânî İb-

nuna göre herkes bir mücahit sıfatıyla gazaya iştirak edecek, muvakkat hilâfet merkezi Darahini olacaktı. Şeyh, maddî ve manevî kuvveti kendisinde toplanan bir Nakşi halifesi olarak, esir edilen Türk askerleri Darahiniye gönderilecek, vergiler Darahiniye gelip arkadan mücahitlere yetiştirilecekti.

rahim Paşa oğullarına mektup yazarak bunların Mardin kapısından Diyarbakır'a akmalarını, ve kendisinin kuzeyden şehri çevireceğini, ve Cemil Paşa oğullarıyla şehir içindeki asilerin isyan ordusuna şehir kapılarını açmalarını bildirip, Tâlâ'da beş gün beklemişti.

Diyarbakır'da ordu müfettişi olan Kâzım Paşa (Sayın Kâzım Orbay) Vali Ali Cemal, (B. Cemal Bardakçı) kolordu komutanı Mürsel Paşa, bu önemli asi ordusu karşısında büyük bir kahramanlıkla çarpışmış, Diyarbakır'a gelecek askeri kuvvetleri beklemişlerdi.

Beş günlük yaygara ve muharebenin boşa gittiğini gören Şeyh Sait, nihayet 2-Mart-1925 de şehre hücum emrini vermiş, asiler şehrin surlarını kuşatarak akşama kadar merkeze ateş yağdırmışlardı. Her yandan sel gibi şehre akan sayısız kudurlmuş asi kuvvetler, şehirdeki bir avuç kahraman askerlerimizin bükülmez kolları karşısında duraklamışlar, Şeyh son bir çare olarak Mardin kapısında keşfettiği bir delikten geceleyin, yetmiş seçilmiş azgın asiyi şehre sokarak, bu fedailer şehirdeki asilerle birleşip askeri birliklerimize karşı çok çetin bir savaş açmış, şehri kan ve ateş içinde bırakmışlardı.

Tarihin her türlü denemesinde olduğu gibi, bu zorlu savaşta dahi, yine kahraman erlerimiz ve asil kanlı subaylarımız ölümü gözlerine alarak hoşaz hoşaza gelen yüz elli azgın asiyi süngü ve bombalarıyla yoketmişlerdi. Diğer asiler gecenin karanlığından faydalanıp evlerine kaçmışlardı.

Bu sırada Mardin ve Siverak üzerinden gelen fırkalarımız, Ergani'yi muhasara eden Şeyh Abdurrahim ve Hezûl aşireti asilerini Çermik ilçesine kovalayıp Diyarbakır'a yetmişmişlerdi. Bu askeri kıtaatımız, henüz Diyarbakır surları üzerinde çarpışan Şeyh Sait'le, Ergani'den kaçan Şeyh Abdurrahim kuvvetlerini hızla kovalamış, bu iki asi kuvveti yine Hini bağnında birleşip son bir mukavemet göstermiş, fakat askeri kuvvetlerimiz tarafından kısmen tenkil edilip dağıtılmış, Darahini hilâfet merkezine doğru kaçmışlardı.

Şeyhin ümitsiz kalan kuvvetleri Darahî'de parça parça koparak dağılmış, Geng, Palo, Çapakçur bölgelerinin en sık meşelerine kaçıp gizlenmişlerdi. Şeyh Sait yanındaki bölge şeyhleri, aşiretin ağa ve hocaları toplu olarak Darahini'yi terk edip han'a doğru firar etmek üzere Çapakçur merkezine gelmişlerdi. Şeyh Sait Çapakçur'da durmuş, Elâzığ, Kiği, Varto'dan kaçıp Çapakçur'a doğru gelmekte olan Şeyh Abdullah, Şeyh Şefi ve Çan şeyhlerinin yollarını gözlemişti. 27-Mart-1925.

2 nci isyan montakası:

İkinci isyan bölgesinde ayrılan Elâzığ havalisinin işgalini üzerine alan Gökdereli Şeyh Şerif; Şaki Yado ile Çapakçur'un batı aşiretlerini, Musyan, Okçıyan, Azan kabilelerini Gökdere ve Palo Zazalarını emrine alarak 21/2/1925 günü palo ilçesini işgal edip, Palo'nun batısındaki Zazan kabilelerini ve göçebe Beritanlı aşiretini, kuvvetlerine katıp, 5/3/1925 günü Elâzığ iline

yaklaşmışlardı. Elâzığ eşrafından bir kısmı, şehir içinde halka: "Bu şeyhlerin şerîati ve hilâfeti kuracaklarını, ve bunlara yardımın farz olduğunu" ileri sürerek asileri şehre almışlardı. Bu suretle kavgasız şehre giren asiler, bütün mağaza, dükkân, ve zengin evleri yağma ederek para için esnafı ıskence, ırz ve namusa saldırmaya başlamışlardı. Hükümet erkânı esir edilmiş, ceza evi boşaltmış, asiler atlarını çekip hükümet konağı salonunda bağlamış, mühimmat ve zahire depolarını kendi aralarında yağma etmişlerdi. Bunlar şehirdeki ganimet mahmû görünce dinin erkânı diye tamdik-ları namazı bile unutmışlardı.

Birtakım softa ve saf kimselerin din kurtarıcıları diye şehre aldıkları bu casilerin, karakuvvet ve irticânı birer haydut ve çapulcuları olduğunu gören ve bunların mülevves ayaklarıyla İslâmiyet ve Türklüğü çiğnemek üzere meydana çıkmış birer yurt düşmanları olduğunu anlıyan sayın Elâzığ gençleri; gayrete gelip ellerine geçirdikleri silâhlarla bu asilere saldırıp on-ları ağır kayıplara uğratarak bir hamlede şehirden dışarı çıkarmışlardı.

Tam bu sırada şehre giren 5 inci fırka komutanı kaymakam Kâzım Bey, Elâzığ ovasında yıldırım sür'atıyla bu azgın asi kuvvetine yetişerek on-ları ağır kayıplara uğratarak Murat nehrine doğru kovalamıştı.

Asilerin bir kısmı Dersim eteklerine sokulmuş, buradaki Alevî aşiret-lerini işe katmayı düşünmüştü. Bu sırada Dersim eteklerine misafireten ge-len ve tarikat mürşidi sayıldığı için halk yanında büyük bir itimat sahibi olan Mılatya ovasından Ağuşanlı Doğandede oğlu Hüseyin Efendi, Dersim aşiretlerinin bu asilere silâhla mukabele etmesini söylemiş, bunun üzerine Hıran, İzol, Alevileri ve Ohi bucağından Necip ağa, Pertek bölgesinde asileri kuşatarak Beritanlı ussat İlacı İbrahim oğullarıyla, Çapakçur Zazalarından hayli adamı öldürüp asileri Palo ovası üzerinde Kâzım Beyin fırkası önüne düşürmüşlerdi. Fırka, ve bu milli kuvvetler Palo ovasında ussatı tenkil ve dağıtarak asilerin bir kısmı Gökdere ve Mendo boğazına doğru kaçmış, Şeyh Şerif ile burada fırkaya pusu kurmuşlardı.

5 inci fırka Palo ovasından Çapakçur'a doğru yoluna devam ederek "Mendo boğazı"nda beş bin asinin pususuna düşmüştü 3-Nisan-1925.

Fırka komutanı Kâzım Bey bu ansızın ateş tufanı karşısında ve bu dar geçidin korkunç meşelerinden saldıran asilerin çılgınca hücumları önünde büyük bir kahramanlık göstererek, yirmi dört saat arası süren kanlı bir boğuşmadan sonra, Mendo geçidinde yerlere serdiği yüzlerce asinin cesedi üzerinden bu gediği geçip yoluna devam etmiş, asiler parçalanarak bölge-lerindeki meşelerde saklanmış, Şeyh Şerif birkaç hoca ve aşiret ağasıyla Şeyh Sait'e kavuşmak için Çapakçur'a doğru firar etmişti.

Kâzım Beyin fırkası uğradığı yerlerde temizlik yaparak 6-Nisan-1925 günü Çapakçur'a girip burada arkadaşlarını beklemekte olan Şeyh Sait ile üç yüz atlısını Solhan'a doğru kaçırmıştı. Kâzım Bey Çapakçur bölgesinin asayişini düzenlemiş, 8-Nisanda Erzurum Kurtuluşu yoluyla Çapakçur'a ye-

tişen sekizinci kolordu müfrezesi komutanı kaymakam Saim Beye bu hava-
liyi teslim edip Palo'ya dönmüştü :

3 ücü isyan bölgesi:

Bu bölgenin kumandasını idare eden Çan şeyhleri Mustafa ve İbrahi-
min emrindeki asi kuvvetler: 17-Şubat-1925 günü Çapakçur ilçe merkezini
işgal ederek Çanlı Şeyh Hasan'ı buraya kaymakam dikmiş. Siyakâr ve Sim-
sor beyleri ve Hasan Begân ile diğer Zaza kuvvetleri ve Kiği'nin Karabaş
aşiretinden Simhaçil Hasan ve aşireti, Şüküran kabilesi, Sancak bucağından
Cibranlı Avani oğullarından topladıkları iki bin kişilik bir asi kuvvetiyle
20-2-1925 günü Kiği ilçesine saldırmışlardı.

Bu asi kuvveti karşısında Kiği'de askeri hiçbir kuvvetimiz yoktu. Şu-
be reisi binbaşı Tahsin ve kaymakam Abdurrahim Beyler, Kiği eşrafından
Zeyneloğlu ve Şakir Beylerle bütün Kiği halkı hüyük bir yurtseverlikle si-
lâha sarılarak iki yüz kişilik bir milis ve jandarma müfrezesiyle, asilerin
önlerine geçip dar geçitlerde savunmaya başlamışlardı. Bu kuvvetlerimiz
asilerle çarpışmakta iken, Kiği'nin Kârîr bölgesinde oturan Hormek aşireti
reisi Küçük Ağa oğlu Mehmet Hulusi Efendi, üç yüz kişilik bir milis tabu-
runu teşkil edip kendi nantıkasında asilerin yolunu kesmiş ve kardeşi Ali-
Kemal ile yüz silâhlıyı, Kiği üzerinde bulunan asileri arkadan vurmak üzere
Sancak bölgesine göndermişti.

Ali-Kemal 27-2-1925 günü Sancak bölgesinde asilerin arkasını kesmiş,
Tahsin Bey müfrezesiyle tutuşan asiler, basıldıklarını anlayınca Kiği üze-
rinden dönerek Sancak ovasında Ali Kemal'in kuvvetleri üzerine düşmüş,
on maktul ve beş yaralı bırakarak Çapakçur'a doğru çekilmişlerdi.

Asiler Çapakçur'a dönerken ikinci defa Sağne ve Karabaş bölgesi üze-
rinden Kiği'ye saldırmış, Hâsnek nahiye merkezini işgal edip müdür Hüse-
yin Efendi ile on dört müis ve jandarmasını esir etmişlerdi. Ertesi günü
Kürikanlı Kamer ağa ve Mackanlı ağa idaresinde olan iki yüz kişilik Hormek
millî kuvvetleri nahiye merkezinde asileri kışatarak onların Kiği üzerine
varmalarına engel olup, nahiye merkezini asilerden geri alıp, müdür ile er-
lerini kurtarmışlardı 17/3/1925.

Hâsnek nahivesinden Karabaş bölgesine çekilen asiler, 28-3-1925 gü-
nüne kadar burada Hormek millî kuvvetleriyle dövüşmüş, en son asiler
fazla zayıfla uğrayarak tekrar Çapakçur'a dönmek zorunda kalmışlardı.

Kiği havalisini kurtarmağa memur edilen 8 inci kolordu müfrezesi ko-
mandanı kaymakam Sayım Bey, bir alay askerle Erzincan, Erzurum,
Tercan üzerinden Urhal ve Çivres dağlarını aşip 5-Nisan-1925 günü Kar-
lova'nın Göynük bölgesinde Karabaş köylerine gelerek Hormek millî kuv-
vetlerini emrine almıştı. Tam bu sırada Varto ilçesinde 12 ncı fırka tara-
fından firara mecbur edilen Karlova Cibranlı aşireti reisi Kâmil, Baba ve
Hatto oğulları üç yüz kişilik bir asi kuvvetiyle Göynük ovasında hazırlanıp
Hormek millî kuvvetleriyle çarpışmak üzere Karabaş bölgesine akmış-

lardı. Bu asiler Simhaç köyünde Hormek millî kuvvetleriyle çarpışıp an-
sızın Sayın Bey müferezesi üzerine düşmüş, top ve makineli tüfeklerin
dehşeti altında dağılmış, Baba ve Hatto oğulları elli atlı ile Sığı-Hacıyan
boğazından Solhan bölgesine kaçmış, Eşek-meydan'da, Diyarbakır'dan ka-
çıp gelen Şeyh Sait'le birleşmişlerdi.

Bu suretle sona eren üçüncü isyan bölgesinde büyük bir yurtseverlik
gosteden binbaşı Tahsin, ve kaymakam Abdurrahman Beylerle sayın Kiği
halkının ve Hormek millî kuvvetlerinin bu yurda hizmetlerini gelecek yeni
nesle bir örnek olarak göstermek için büyüklerimiz tarafından bu halka
yazılan takdirnâme ve belgelerden birkaçının suretlerini aynen tarihime
alıyorum.

Ankara

27-Şubat-1341

Suret.

Şeriat perdesi altında Cumhuriyet ve vahdetimize vaki olan sîi-kast
teşebbüsünün karşısındaki vatanperverâne ve fedakârane hissiyatınız ça-
yanı şükran ve takdirdir. Pek ulyi mücahedenizde aynı hissiyat ve imanla
devam buyrulacağından eminim. İrtica heyet ve teşebbüslerine karşı halkı-
mızın her taraftan gösterdikleri lânet ve nefret hisleri müvacehesinde
hainlerin yakın zamanda tamamen ceza ve sezalarını bulacaklarına itima-
dım katıdır. Cümleye selâm ve hürmetler.

Türkiye Reisicumhuru
Gazi Mustafa Kemal

Erzurum

28-Şubat-1341

Kiği Kaymakamlığına

Kazanız ahalisinin Gazi Paşa hazretlerine keşide ettikleri telgrafnâme-
ler kendisine takdim ve hususiyle Kâirîlilerin gösterdikleri fedakârane hi-
demattan, müşarün-ileyha hazretleri mahzûs olmuş ve mahzûsiyetlerini
cevaben kendilerine bildirmişlerdir. Tarafımdan dahi Mâasselâm ahalinize
tebliği rica ederim.

Erzurum Valisi
Zâhtü

Diyarbakır

3-3-1341

Kiği Kaymakamlığına

Aynı zamanda hak ve hakikatte mevkileri bulunan Kiği'nin kıymetli
müctâhîtlerine ve hususiyle Hormek aşireti rüesasına tarafımdan teşekkül-
ratı mahsusamın tebliğine delâleti mahsusalarını rica ederim.

Üçüncü Ordu Müfettişi
Kâzım

Varto

31-3-1341

Kiği Kaymakamlığı vasıtasıyla Kâirîli Mehmet Efendiye

Hain ve vatansız asilerin sizin mintakamıza da musallat olduklarını esefle haber aldım. Kiği'ye muvassalat eden nizamiye kuvvetlerimizle teşriki mesai ederek mintikanızı bu şerirlerden tahlis etmenizi, harbi umumide gösterdiğiniz fedakârlıklardan beklerim. Ben yakında büyük kuvvetlerimle daha cenuptan hareketle asi geyh ve ağavatın hadlerini bildireceğim. Muvaffakiyet Allabtandır.

On Birinci Fırka Kumandanı
Mirliva Osman Nuri

Kârir eşraf ve milis kumandanı Mehmet Hulûsi Efendiye

Kadim kahramanlığınız bürhani olan işbu telgrafi irsal etmekle kasıf fahir eylerim efendim 1-4-1341.

Kiği Kaymakamı
Abdurrahim

Sureti

Çanakçur ussatının Kiği merkezine tarihi taarruzları olan 17-Şubat-1341 de Kiği'nin Kârir, Hormek aşireti reisi Küçük Ağazâde Mehmet Hulûsi Efendi derhal ussatın harekâtı canıyanesini telin ve vak'adan bütün hükümeti mahalliyeyi haberdar ederek sür'atle müdafaa esbâhını ihzar ederek üç yüz küsur neferden teşekkül eylediği kuvvayı millîye dördüncü tabur kumandanlığını deruhte ederek müdafaa ve 27-Şubat-1341 tarihinde büyük bir azmü-metanetle ussatın hattı-ricatını keserek sekiz asiyi esir ve hükümete teslim etmiş olduğu ve aşiretinin her tarafı ussatla muhat ve muhasara edildiği halde munanidâne sebat ve aynı zamanda Göynük cihetine geçen büyük bir asi kuvvetine taarruz ederek püskürttüğü ve iki neferinden mecrub olduğu ve ikinci bir taarruz ihtiyar ederek ussatın eline geçen Hüsnük nahiyesi müdürü Hüseyin Hüsnü Efendiyle on beş nefer kuvvayı millîye efradını esaretten tahlis eylediğini ve kıtaatın ileri harekâtında 8 inci kolordu müfrezesiyle birlikte taarruza geçerek, evvelce Oğnut ve Muâhhi-ren Perhengük nahiyesi kuratını tathih ve nahiye merkezini istirdat ile nahiye hükümetini tesis ve Cumhuriyeti adilenin devamı şanü-şevketine yedü-tezkâr ettiği anlaşılmıştır. Kahraman muma-ilyeh Mehmet Hulûsi ve aşireti TA. 4. efradına ussat tenkilinde hervehi muharrev sadakat ve fedakârlığı sabk etmiş olduğundan Hükümeti Cumhuriye namına beyanı teşekkürat ve takdiratı mübeyyin hidematı vatanperverânelerini natik işbu vesika muma-ileyha verildi.

19-Mayıs-1341

(Resmî mühür)
Kiği Kaymakamı
Abdurrahim

4 üncü isyan bölgesi asi kuvvetlerinin başı olan Melekânî Şeyh Abdullah, Hasanlı Halit, Ali Rıza ve Cibrân ağaları, bütün kuvvetleriyle Solhan ve

Göynük bölgelerini Varto, Malazgirt ve Muş havalisini işgal edip, Şeyh Abdullah Erzurum'a saldırarak, Hasanlı Halit ile Ali Rıza Ağrı ve Bitlis'i işgal edip, Cibranlı Halid'i kurtaracaklardı. Cibranlı Halid'in istiklâl fikriyle zehirlenen en güçlü aşiretler bu bölgede idi. Bunlar Cibranlı Halid'i kurtarıp kuvvetlerinin başlarına geçirecek ve Irak hududundaki aşiretler birleşeceklerdi.

Bu azı kuvvetlerin idaresine memur edilen Melekânî Şeyh Abdullah; Solhan aşiret reisi Mehmet Ali Çeto ve Girmoslu Caci Selim, Ömeranan ve Meneşkürt aşiretlerini alarak 19-Şubat-1341 günü Şerafettin dağlarını aşip, şimdiki Karhova ilçesinin Cibranlılarla meskûn olan Hasanova köyüne gelmişti. Şeyh Abdullah bu köye gelirken Göynük ovasında olan Cibranlı Kâmil, Baba ve Hatto oğlu Mehmet'e gönderdiği emirde: Bunların bütün atlı ve piyade kuvvetlerini alarak Mengel gediği üzerinden Varto'nun Hormek aşireti köylerini çiğneyip Varto merkezine doğru yürümelerini ve kendisinin de Şerafettin'in kuzey eteklerinde bulunan Cibran kuvvetlerini alıp Baskan üzerinden ve Leylek dağı istikametinden Varto merkezine hücum edeceğini bildirmişti.

Asiler bu tedbirde iken Varto'daki Hormek aşiretinin ileri gelenleri isyanın patladığını haber alarak 17-Şubat-1341 tarihinde Üstükran nahiyesi merkezine toplanmış, asilere karşı koyacaklarını kararlaştırmış ve bu halattan Veli ağa, Ali Haydar, M. Şerif, M. Halit, Tatanlı Haydar yüz kişilik bir kuvvetle Lolan aşireti köylerine giderek kararlarını bunlara kabul ettirip Lolanlı Kamer ve Selçuklu Hüseyin ve kuvvetleriyle Varto'nun savunmasına gitmişlerdi. Bu milli kuvvetler: 20-Şubat-1341 günü Reisi cumhur, Gazi Mustafa Kemal Paşa, ve Millet Meclisine ve Müşir Fevzi Paşa ile Diyarbakır üçüncü ordu teşkilâtına emir almış ve bizzat büyük Gazi tarafından takdir edilmişlerdi.

Hormekliler bütün kuvvetlerini Varto merkezine alıp kuvvetli bir savunma hattını kurmuş, bu sırada Şeyh Abdullah'ın emriyle harekete geçen Cibranlı Kâmil, Baba ve Hatto oğulları üç yüz elli kişilik bir asi kuvvetiyle 21-Şubat-1341 günü Karhova bölgesinden Mengel gediğini aşarak Hormek halkının Kasman köyüne girmişlerdi. Hükümet merkezi muhafazasından bulunan Hormek milli kuvvetleri bu haberin aynı günün gecesinde olarak makine başında Muş Vali Vekili Sırrı Beyden hareket emrini alıp 22-Şubat-1341 sabahı bütün kuvvetleriyle Kasman köyündeki asileri kuşatıp kurguna tutmuşlardı. Yarım saat süren çetin bir savaş sonunda: asiler köyde birkaç yaralı ve at bırakarak Çapanık istikametinden Baskan'a firar edip Şeyh Abdullah kuvvetleriyle birleşmişlerdi.

Bu hâdiseden limitsizliğe düşen Şeyh Abdullah o gün için Varto merkezine taarruzdan vazgeçerek bütün kuvvetleriyle Hasanova köyüne dönmüş, buradan Varto merkezinde bulunan Cibranlı Halid'in amcası İsmail ve mütekaîf binbuşi Cibranlı Kasım'la muhabereye girişmişti.

Kasım ve İsmail, Şeyh Abdullah'ın, Hormek köylerine uğramadan Şerafettin eteklerinden Varto merkezine saldırmasını bildirmiş, ve fakat Âlenen yaptıkları propagandalarda; Şeyhin mutlaka intikam almak için Hormek köyleri üzerinden Varto'ya taarruz edeceklerini söylemiş, ve o sırada Varto kaymakam vekili bulunan Muş'lu Ali Efendiyi elde ederek Hormek kuvvetlerini Varto merkezinden çıkarıp Mengel gediğine göndermişlerdi. Ancak bu haktan tanınmış kimselerden yirmi kişilik bir kuvvet merkezde muhabereyi temin etmek için kalmışlardı.

Kasım ve İsmail bir taraftan her gün kaymakam vekili ile temas ederek, asilerin, illâ Hormek köyleri üzerinden Varto'ya taarruz edeceklerini söyleyerek onu kolay işgal edip merkezdeki Lolan kuvvetlerini köylerine göndermeye sebeb oluyor, diğer taraftan Şeyhi istikbâl ve biran önce Varto'ya getirtmek için Cibranlı Halid'in kardeşleriyle üç yüz kişilik bir kuvvet Baskan köyüne göndermişlerdi.

Şeyh Abdullah Hasanova'da tam hazırlanarak Baskan köyüne gelip Cibranlı Halid'in kardeşleri Selim ve Ahmet kuvvetlerini de alıp, bir gece yürüyüşüyle Varto yakınlarına gelmişti. Binbaşı Kasım, Hâlâ kaymakamı elinde dolandırıp işgal ediyor, ve hattâ Şeyhin Çapakçur'a döndüğünü iddia ediyordu. İlçe merkezinde iki seyyar yüzbaşısı ile 120 seyyar jandarma vardı. Bu jandarmaların çoğu Şeyh Said'in müritlerinden olan Diyarbakır ve Hazzo halkı idi. Bunların asilerle sözleri birdi. Kaymakam vekili o kadar aldanmıştı ki, Hormek ağalarının kuvvetlerini ilçeye getirmelerine katiyen muhalefet etmişti. Haftalarca perde altında oynanan bu acayip oyun nihayet 11-Mart-1911 akşamı kendisini gösterdi. Yatsı zamanı Varto'nun yarım saat uzağında olan Alâgöz köyünde iki bin asinin yaktıkları meşâle ve okudukları salât, selâm sesleri kazayı birbirine karıştırdı. Kasım ve İsmail evlerine kapanarak kapılarını bağladılar.

Hiçbir taraftan yardımın yetişmesine imkân yoktu. Merkezde olan Hormekli Ali Haydar, M. Halit ve Tananlı Haydar yirmi kişilik kuvvetleriyle asilerin Varto'ya girecekleri yolun içindeki çetin mevzilere girmiş, sağ ve solda seyyar jandarmalarla takviye edilmişlerdi. Abdalanlı Kamer çavuş kırk kişilik milisini alarak, Cibranlı Halid'in kardeşi Selim'in konağına iltica etmişti. Hormekli M. Şerif, birkaç milis ve Varto jandarmasıyla hükümet konağı karşısındaki siperlere yerleştirilmişti.

Gecenin zifiri karanlıkları içinde sabaha üç saat kala, Varto'ya saldıran bütün asiler ilk önce Ali Haydar ve seyyar jandarmalar üzerine düşmüş, aslen Zaza olan jandarmalar asilere teslim olarak silâhlarını mevzilerde kalan milli kuvvetlerimizle dokuz er Anadolulu neferlere çevirmiş, bu bir avuç kuvvetimiz büyük bir kahramanlık göstererek şafak sökünceye kadar sel gibi akıp gelen bu sayısız asi kuvvetleri önünde dövtüşerek mevzilerinde sebat göstermiş, Şeyh Abdullah'ın dayısı Mahmutla beş asinin leşlerini yere sermişlerdi.

Bu mevzileri bir türlü sökmeyeceklerini anlayan asiler, sağ ve soldan ilçe merkezine girip merkezi işgal ve hükümet kapısına kadar dayanmışlardı. Ali Haydar ve arkadaşları bu tehlikeli durumdan mevzilerini bırakıp ilçenin içinde bulunan asiler arasında gecenin karanlığından faydalanıp hükümet konağına gelmişlerdi.

Şafak artık tamamiyle sökülmüş, asilerin selât ve selâm sesleri, ilçe içinde göklere yükselmışti. Hükümet konağındaki Hormek milisleri kaymakamı, erkânı hükümetle her iki seyyar yüzbaşısını atların terkesine alarak bir makineli tüfekte ve sadık Muş jandarmalarıyla Kalecik köyüne çıkmışlardı. Lolan kuvvetleri ilçenin yukarı kısmına yetişmişti. Fakat iş isten geçmiş, ilçe asilerin eline girmişti.

Kalecik köyünde toplanan milli kuvvetler ikiye ayrılmış, Ali Haydar ve Mehmet Halit otuz atlı ile kaymakam ve erkânı hükümeti alıp Hınıs ilçesine gitmiş, Veli ağa, M. Şerif ve Halil Mengel gediğindeki Hormek kuvvetleri başına geçip nahiye merkezini, ve köylerini savınmaya başlamıştı. Bunlar Lolanlı Kamer kuvvetleriyle birleşip, Hınıs'taki askeri müfreze komandanı Osman Beyle muhabere edecek, ve Hınıs'tan Varto'ya gelecek askeri kuvvetlerle Varto üzerine yürüteceklerdi.

Varto merkezini işgal eden Şeyh Abdullah, bir gün sonra Hormek ağalarına bir heyeti nasıha gönderip bunların kendilerine katıldıkları takdirde Varto ve Muş idaresini kendilerine terk edeceğini bildirmiş. Müziranlı İsa maiyetinde gelen bu heyet Hormekliler tarafından koğulmuş, ve aynı gün Hınıs müfrezesi komutanına keyfiyet arzodilerek cenhane istenmişti. Bu heyet Lolanlı Hüseyin ve Kali ağaları ve Abdalanlı İsmail'i kandırıp Şeyhe delâlete götürmüştü.

Heyetin Hormekliler tarafından koğulduğuna içerleyen Şevh. Cibranlı Habanın mahiyetine verdiği üçyüz kişilik bir asi kuvvetini Üstükran nahiyesi istikametine sevk etmiş, bu kuvvetin öncüleriyile Hormek milis karakolları arasında 13/3/1341 günü yapılan müsademede bir asi yaralanmış, iki at ele geçmiş, asiler Leylek köyüne çekilmişlerdi.

Vesika: I.

Hınıs

14-Mart-1341

Varto Hormek aşireti Rüesasından Ali ağazâde M. Şerif
ve Ağa oğlu Veli ağalara

13-3-1341 tarihli raporunuzu aldım. Hissiyatı merdane ve vatanperveraneniz şayarı teşekkürdür. Makamata derhal arz edildi. Vatan hainlerinin lâıyk oldukları cezayı görenekleri zaman artık birkaç gün meselesidir. Metanetinizden hepimiz eminiz. Cesaret, gayret, ve fedakârlığınız güneş gibi aşîkârdır. 13-Mart-1341 de size gönderilmek üzere Ali Haydar Beye

dört sandık cephane verilmiştir. Bugün de Ali Haydar Bey ve Çarek aşiretinden ikiyüz kişi, ve jandarmalarla Varto kaymakamı vekili, Arpaderesine (1) gönderilmiştir. Onlarla irtibat tesis ederek gece gündüz arslanlar gibi asilerin üzerine hücum edip dünyayı başlarına dar ve karanlık ediniz.

Sizin zahiriniz hem Cenabı Hak ve hem de kuvvetli ve şevketli hükümeti Cumhuriyetimizdir. İki güne kadar Hınıs'a piyade alayları vetopen hataryaları geliyor. Topların ateş saçan mermileri, ussatın kalblerini çak, çak edecek müthiş gürültüleri altında köpekler gibi titriyecek ve kaçacak bir delik ararlarken, sizin arka ve yandan yapacağınız Hayderana hücumlarla, onların sizin hayvanlarınızın ayakları altında ezildiğini ve can çektiıklarını göreceksiniz (2). Azmü-sebat, hâisi felâh ve saadettir. Size son diyeceğim. Sebat ve metanettir. Alacağımız emir talimatı ayrıca yazalım. Muhabereniz eksik olmasın. Ussat rüesasının isimlerini tesbit ediniz. Ve yaptıkları denâeti iyice tahkik ediniz. Cümlelerin gözlerinden öper, muvaffakiyetler temenni ederim efendim.

Hınıs Müfreze Kumandanı
Kaymakam Osman

Vesika: 2

(Talimatname)

Hınıs

14-Mart-1341

1 — Mıntıkamızın Çarek aşiretinden toplanan atlı ve piyade mevcudiyle, burada bulunan Hormek ve Lolan aşiretleri ağavatiyle, şimdi Arpaderesi'ne hareket edilecektir.

2 — Bu müfrezenin vazifesi: Ussatın Varto'dan Hınıs istikametine doğru muhtemel olan taarruzunu def etmek, ve ussatın arkasında kalan Hormek ve Lolan aşiretleriyle irtibat tesis ederek müştereken yapacakları haskınlarda, ussatı tepelemek, ve istibharata son derece ehemmiyet vermek ve alacakları haberleri her gün sabah, akşam raporla bildireceklerdir.

3 — Erzurum, Sarıkamış'tan kutaatı mürettebenin ilk kademesi olan 34 ve 35 inci alaylarla obüs bataryaları ve süvari kuvvetleri bir iki güne kadar mıntıkamıza dahil olacaklardır.

4 — Milli kuvvetlerin bulunduğu mıntikalarda hükümet aleyhinde propaganda yapanlar derdest edilerek Divanı Harbe gönderilmesi için Hınıs'a sevk edileceklerdir.

5 — Her gün Arpaderesi'nden Varto istikametine kuvvetli ve cüretli

(1) Arpa deresi Hınıs ile Varto arasında önemli bir geçit.

(2) Osman bey bu raporunda on gün sonra aynan zuhura gelecek hâdiseleri bir fikir mucizesi halinde keşif etmiştir.

keşif kolları sevk edilerek ussatın en ufak harekâtı keşif edilecek, ve ussatın yerli ahaliden sair sıfatıyla göndermesi muhtemel bulunan casuslar behemehâl dersdest edilecektir.

6 — Arpaderesi'ndeki müfrezeye iltihak eden silâhlı kuvvetler, mutlakâ Hormek, Lolan, Çarek aşiretlerinden olacak ve başka aşiretlerden kuvvet alınmayacaktır ve kabul edilmeyecektir.

7 — Arpaderesi'nde toplanan millî kuvvetleriniz, her aşiret efradına kendi rüesas: muhabere, emir ve nezaret edecektir. Bu kuvvetler Hınıs müfreze kumandanlığına bağlı bulunacaklardır.

14-Mart-1941

Hınıs Müfreze Kumandanı
Kaymakam Osman

Asilerin Varto ilçesini işgal ettikleri beş gün olmuştu. Bunlar Hormek millî kuvvetlerinin korkusundan Varto merkezini boşaltıp Hınıs'a taarruz edememişlerdi. Nihayet Şeyh Abdullah ve Cibran ağalarının verdikleri son kararda kuvvetlerin bir kısmı Hormekliler cephesinde hıvaki-larak, Şeyh Abdullah idaresinde olan bin kişilik bir asi kuvveti, 17/3/1941-1925 günü Arpaderesi'ne taarruz etti. Asiler bu çetin gedikte akşama kadar Hormekli Ali Haydar, Çarekli Haşim ve Lolanlı Hüseyin ve Hınıs jandarma kuvvetleriyle çarpışarak bir türlü yolu açamadılar ve akşam Kirs köyüne döndüler.

Asiler bu denemeden sonra Arpaderesi'ni sökemiyeceklerine inanamak bu cepheyi arkadan çözmek için Cibranlı Halid'in kardeşleri Selim ve Ahmet'i ikiyüz kişi ile 19-Mart-1925 gecesi Varto'dan çıkardılar; bu kuvvetler Bulank'ta Cibranlı aşiretiyle Bulank ilçesini işgal edip Malazgirt ilçesinde Hasananlı Halid'in kuvvetleriyle birleşti. Cibranlı Halid'in kardeşleri, Hasananlı Halit, ve Şeyh Ali Rıza'nın buradan Şeyh Abdullah'a yazdıkları mektupta: Bunların bütün kuvvetleriyle 23-Mart-1925 günü Hınıs merkezine baskın edip bu ilçeyi işgal ettikten sonra Arpaderesi'ndeki millî kuvvetleri arkadan saracaklarını ve Şeyh Abdullah'ın da, o gün bütün kuvvetleriyle Arpaderesi'ne taarruz etmesini bildirmişlerdi.

Henüz bu mektup Varto'ya yetigmeden Şeyh Abdullah, Varto'daki kuvvetinden beşyüz kişi ayırarak 19-Mart-1925 günü Sakavi nahiyesine göndermiş, bu kuvvet Muş ovasındaki Cibranlı, Felemez ve Kolotu oğullarıyla birleşip Muş üzerine yürüyecekti.

Asilerin Muş'a doğru aktığını haber alan Muş Vali Vekili Sırrı Bey, iki bölük seyyar, ve bir bölük sabit jandarma ile Muş eşrafından Hacı Derviş, Kâmil, Hamza, Hayram, Felemez ağaların sayın Muş halkından topladığı millî kuvvetlerle Muş'un Bidiri aşireti reisi Hacı Fira oğlu Hasan ağanın kuvvetlerini Murat köprüsüne göndermiş, bu birlikleriyle köp-

rü başında asileri tüfek, ve makineli tüfek ateşine tutup ağır kayıplara uğratarak Varto'ya doğru kaçırmışlardı.

Başta 2 nci fırka komutanı ve Muş Vali Vekili Sırrı Beyin aldığı tedbirler sayesinde, Muş ve Bitlis havalisi bu isyan salgınından kurtulmuş, bu bölgelerdeki halk isyana katılmamıştı. Murat köprüsünde yapılan savaştan sonra Cıbranlı Halit'le Yusuf Ziya Bitlis'te asılmışlardı.

Cıbranlı Halid'in, asıldığıı haber alan Şeyh Abdullah ve Cıbran ağaları, son bir gayretle Sankamış'tan gelmekte olan 12 nci fırkanın yolunda pusu kurmak için, Cıbranlı Halid'in akrabalarından Hatto ağulları Mehmet ve Resid'i yüz ath ile Varto'dan yola çıkarmışlardı. Bunlar Varto-Hasanova, Göynük, Kurtyüzü ve Şoşar bölgelerini dolaşarak Cıbran, Şeyhkan, Karabaş ve Zırkan aşiretlerinden topladıkları yediyüz kişi ile 20-Mart-1341 günü Hınıs'ın Söylemez köyünde 12 nci fırkanın 34 üncü alayı, yolunda pusu kurmuşlardı.

Asilerin pususuna düşen süvari bölüğü komandanı yüzbaşı Halit Bey Şehit olmuş, alay komandanı Talât Bey, ussatın mevzilerini topa tutarak onları ağır kayıplara uğratarak dağlara kaçırmış, yere serdiği kırk asinin ölüsünü tesbit ederek Hınıs'a doğru yoluna devam etmişti.

Varto'da bulunan Şeyh Abdullah, Hasananlı Halit'le Ali Rıza'nın mektubunu alınca, bütün kuvvetleriyle 23-3-1925 günü şafakla Arpadere'si'ndeki millî kuvvetlerimize yüklenmiş, akşama kadar yapılan müsademede sekiz millî yaralanmış, on asi ölmüş, Şeyh bir türlü bu gediği açamıyarak akşam Kirs köyüne dönmüştü.

İki alay ve üçbin meventlu olan Osman Paşa'nın 12 nci fırkası 23/Mart/1341-1925 günü Hınıs merkezine, ve 24/Martta Arpadere'si'ne doğru Korçik köyüne gelmiş, Çarek aşiretini Hınıs muhafazasına çevirmiş, Hormek ve Lolan millî kuvvetlerini Varto merkezinin kuzeyinde bulunan köylere gönderip onlara şu emri vermişti:

1 — Hormekli Ali Haydar, emrine alacağı Lolanlı Kamer ve Hormek milisleriyle, 25 Mart gecesi Varto merkezi arkasından Leylek dağı eteklerinden geçip Koman-Gorgo geçidini tutacak, fırkanın, sabahleyin Arpadere'si'nden kaçırarakları asilerin bu gedikte yollarını kesip pusuya düşürecekti.

2 — Hormekli M. Şerif ve Lolanlı Hüseyin emrinde olan diğer Hormek ve Lolan milisleri aynı gece Kurçik'ten Varto'nun şimalinde olan Lolan köylerine yetişecek, bunlar da Arpadere'si'nden Varto'ya doğru kaçacak asileri, yan ateşine tutup Ali Haydar üzerine düşüreceklerdi.

3 — Fırka 25. Mart sabahı Arpadere'si'nde asilere saldırıp Varto'ya doğru sürececek millî kuvvetlerin yan ve arkadan çevirmeleriyle temizliyecekti.

Kirs köyüne çekilen asilerin, fırkanın Korçik köyüne gelişinden haberleri yoktu. Bunlar 25 Mart günü şafakla tekrar Arpadere'si'ne taarruz

ederken, fırkanın şiddetli ateşi ile karşılaşmış, top ve makineli tüfeklerin sesleri arasında neye uğradıklarını bilmeyen asiler, çil yavrusu gibi dağılıp Varto ovasından Şerafettin dağlarına doğru kaçmışlardı. Leylek dağı eteklerinde ve Lolan köylerinde olan Hormek ve Lolan milli kuvvetleri asileri arka ve yandan çevirmiş, Goma-Gorgo gediğinde çok müşkül bir duruma sokmuşlardı.

Asiler tamamen kuşatılmış, ve arkadan yetişen süvari birlikleri tarafından yakalanmak üzere iken, Han Şeref dağlarında bulunan topçu, asilerle Hormek ve Lolan milislerini tefrik etmiyerek, geçidin başında olan milisleri top ateşine tutup dağıtmış, bu suretle yolları açılan asilerden Şeyh Abdullah, Cibranlı Kasım, İsmail ve üçyüz atlı asi bu geçitten Varto nehri ni geçip Şerafettin dağlarına kaçmış, Cibranlı Halid'in amcası Hasan ile birçok asi azgını milisler tarafından öldürülmüş, ve ussatın birçok elebaşı yakalanmış, geçide yetişen fırka süvarileri Varto bölgesini tamamen asilerden temizlenmiş, Osman Paşa karargâhını Varto'da kurarak fırka erkânı harbi Rıza Feyle takip plânını çizmişlerdi.

Şerafettin eteklerinde Şeyh Abdullah'tan ayrılan Cibranlı Baba ve Kâmil yüz atlı ile Hasanova üzerinden kendi bölgeleri olan Göynük-Karlıova köylerine dönmüş, burada Söylemez Hacı Ömer'den fırka tarafından zayıfata uğratılıp kaçırılan Hatto oğullarıyla birleşip, üçyüz kişilik bir asi kuvvetiyle, Karlıova'nın Hormeklilerle meskûn bulunan Şorik köyünü basmış, bu köyde olan Şadili aşireti reisi Süleyman ve Cunanlı Mehmet ile Tercan milli kuvvetlerine baskın vermiş, iki milis yaralanmış, Cibranlı Babanın dayısı sabri öldürülmüş, asiler geri püskürtülmüştü.

Bu müsademededen sonra Göynük ovasına tahrik edilen Hormek milisleri Sakaviran köyünde Baba ve Kâmil kuvvetleriyle karşılaşarak asilerden Ali-Nürük adlı bir azgını öldürüp ussatları Kığı bölgesine doğru sürmüş, bu kuvvetler üçüncü isyan bölgesi bahsinde açıkladığım gibi 5-Nisan-1925 günü Karabağ muntikasında Körir Hormek milli kuvvetlerine saldırıp 8 inei kolordu müfrezesi tarafından topa tutularak dağılmış, Baba, Kâmil ve Hatto oğulları elli atlı ile Sığı-Caciyan höğazından kaçıp Eşekmeydan mevkiinde Şeyh Sait'le birleşmişlerdi.

Fırka Varto'ya gelip yerleştikten iki gün sonra yani 27-3-1925 günü Hasananlı Halit, Ali Rıza, Cibranlı Halid'in kardeşleri, Hasananlı Ferzende, Abdalbaki, bine yakın kuvvetleriyle fırkanın arkasında kalan Hınıs merkezine baskın yapmışlardı. Hınıs müfreze kumandanı Osman Bey, tarihte herkese nasip olmayacak büyük bir kahramanlık gösterip ansızın ta hükümet konağı kapısına dayanan bu asileri makineli tüfek ateşine tutmuş, asilerin en azgınlarından yirmi yedi kişinin leglerini hükümet konağı çevirmesinde üstüste yığarak çetin bir hoşuşma sonunda, asileri Malazgirt'e doğru kovalamıştı.

Bu şekilde hezimeté uğrayan bu asi kuvvetinden Cibranlı Halid'in

kurdeşleri Ahmet ve Selim maiyeti geceleyin atlarını Varto ovasında bırakıp Şerafettin mağaralarında saklanmış, Hasananli Halit, Ali-Rıza, Kerem, ve arkadaşları bütün kuvvetlerini alarak Malazgirt'in Şirvanşah köyüne dönmüşlerdi.

Osman Paşa (1) 29/3/1925 günü 31-inci alay K. Miralay Talât Beyi (2) Varto'dan Malazgirt'e göndermiş, alay 3/4/1925 de Hasananli Halit kuvvetlerini Şirvanşeyh köyünde kuşatarak çetin bir savaş sonunda asilerin bir miktarını teskil etmiş, Hasananli Halit, Ali Rıza, Kerem ve arkadaşları İran'a doğru firar etmişlerdi. Yüz elli atlıdan ibaret olan bu asileri; Karaköşe'deki askeri birliklerimizle, Var bölgesinde olan Haydaran ve Ademan aşiretleri ve Muradiyeli Yusuf Bey takip ederek İran'ın Mako kasabasına kaçırmışlardı (3).

İler dört isyan bölgesinde irtica hareketi bu suretle sona erdi. Bu bölgelerden kaçan Şeyh Abdullah, Şeyh Sait, Şeyh Şemseddin, Çan şeyhleri Hınli Salih, Çapakçur beyleri, Cibrani ağaları ve isyanın bütün elebaşıları üç yüz atlı ile 3/4/1925 günü Solhan ilçesinin Kırvaz köyünde toplanmış, buradan Irak veya İran hududunu geçmeye hazırlanmışlardı.

Bu asileri yakalamak için Çapakçur'daki 8-inci kolordu müfrezesi Eşek-meydan'a doğru ilerlemiş, on ikinci fırkanın 35-inci alayı kaymakam Galip Bey, emrinde olan Hormek ve Lolan mülli kuvvetleriyle birlikte Şerafettin'in kuzey eteklerini tutmuş, 12-nci fırkadan ayrılan büyük bir müfreze Boğlan gödiğine tahrik edilmişti.

Vesika: 3

Hormek Mülli Kumandanı Şerif Efendiye

Varto
6/4/1341

5/4/1341 tarihli raporunuza aldım.

Ordularımız her taraftan asileri sıkıştırmış, ussalin bütün meşayih

(1) 12 nci fıkra komutanı olan Osman paşa, son zamanda Malatya mahuru oldu ve Ankarada vefat etti.

(2) Talat bey sonradan Mardin hudut komutanı olan rahmetli Talat pasadır.

(3) Hasanli Halit İran hükûmetine sığınmış, ve Keremin teşvikiyle silâhını Mako kaymakamına teslim etmediği için asiler, hükûmet konağı çevirmesinde makineli tüfeklerle çevrilmiş, bu dar yerde yapılan müsademede, Mako kaymakamı ile, Hasanli Halit'in oğlu Semsettin, Şeyh Sait oğlu Gıyasüddin, Zirkanlı Kerem, Hasananli Süleyman Ahmet, Abdulkaki ile yetmiş beş asi ve birkaç İran askeri ölmüş, Hasananli Halit, Ali Rıza, Ferzende, seksen asi ile firar ederek Simkopa iltica etmişlerdi. Ali Rıza buradan Irak'a ve sonra Suriyede Taşnak-Huybun cemiyetine katılmış, Hasananli Halit, 25 atlı ile 1926 baharında ihtilâl çıkarmak için Malazgirt'e dönerken, arkadaşları Malazgirt kaymakamına gelip teslim olmuş, Hasananli Halit iki arkadaşıyla Şirvanşeyh köyündeki yatağında derdest edilerek 31-7-1926 da Diyarbakırda idam edilmiştir.

ve ağavati Solhan'a doğru kaçmıştır. İnayeti Hak ile ussat pek yakında kâmilan mahvedilecektir. Toplarla ve makineli tüfeklerle takviye edilmiş, büyük bir piyade müfrezesi alay kumandanı emrinde olarak 6/4/1341 tarihinde sabahleyin Varto'dan hareketle Baskan köprüsü üzerinde Selikan'a gönderildi. Bu kuvvet Selikan civarında bulunup Hormek ve Lolan millî kuvvetlerini emrine alacak, Güynük ovasını ve Tokliyan muntakasını tathir ve temin edecektir. Bu alay kumandanı ile derhal irtibat tesis ediniz.

Rundan başka ayrıca bir kuvvet ziyaret muntakasından Kalecik'e gönderildi. Bu kuvvet Boğlan gedigiğine doğru yürüyecektir. Kiği müfrezesi de Oğnut'a girmek üzeredir. Cenuptan ilerliyen ordularınız Darahini üzerindedirler. Tekmil aşiretinizle bu müfrezelere yardım ediniz, cümlelerin gözlerinden öperim.

12-nci Fırka Kumandanı

Mirliva Osman Nuri

Bu suretle Kırvaz'da tazyik edilen Şeyh Sait ve usilerin şeyh ve ağaları 24/Nisan/1925 günü Boğlan gediginin sık meşelerinden geçip Muş ovasının Murat köprüsüne gelmiş, burada 34-üncü alay kumandanı Talât Beyin atesine uğrayarak Dirik köyünden Varto istikametine dönmüşlerdi. Şeyh Sait, Varto'nun Tepe köyünde Abdurrahman Paşa köprüsünden geçip Bulanık üzerinden İran'a geçmek istiyordu.

Şeyh Sait köprüye gelirken, burada pusu kuran, bir tabur askerle Selçuklu Hüseyin'in kuvvetleri üzerine düşmüş. Şeyh, Cibranlı Kasım'ın bir plânı üzerine el kaldırmadan Cibranlı Kasım, İsmail, Silvanlı Şemseddin, Melekânî Şeyh Abdullah, Çan şeyhleri İbrahim ve Hasan ve Boğlanlı Hacı Halit, Cibranlı Hatto oğulları Mehmet ve Resitle elli kadar ussatın ağa ve hocalarıyla tabur komutanına teslim olmuştu, 27/4/1925.

Şeyh Saitle bulunan üç yüz atlının her birisi bir tarafa (kafileler halinde) dağılmış, Cibranlı Kâmil ve Baba Şerafettin eteklerinde Hormek millî kuvvetleri tarafından yakalanarak alay kumandanı Galip Beye teslim edilmişlerdi, 28/4/1925.

Şeyh Şerif, Hınlı Salih, Hacı Sadık ve birçok asi şeyh ve ağaları da Palo meşelerinde askeri müfrezelerimiz tarafından yakalanıp Çapakçur'a getirilmiş. Osman Paşa yakaladığı Şeyh Sait ve bütün asi haşlarını 10/5/1925 günü Varto'dan alıp bir alay askerle Çapakçur'a götürmüş, burada bu irticaciler tamamen birleştirilip kaymakam Sayın Beyin kumandası altında Diyarbakır İstiklâl Mahkemesine sevk edilmişlerdi (1).

Bütün bu şeyh ve ağalar şeyh Saitle birlikte Diyarbakırda idam edilmiş, yalnız Cibranlı Kasım, şeyh Saidi iğfal edip köprüye getirip teslim ettiğini, kuvvetle iddia ettiği için kendisiyle beraber kardeşlerini ve babası Kır Ahmetle Hatto oğlu Raşid'i kurtarmıştı.

Fırkanın ilk olarak Vartoya gelisinde 35 inci alay K. muavini Tevfik beyin başkanlığında Hınla'nın bir divanı harp açılmış, burada bazı asiler cezalarını bulmuşlardı.

14/Şubat/1341-1925 tarihinde başlayan Şeyh Sait isyanı adındaki bu irtica hareketi 15/Mayıs/1925 günü sona ermiş, Zaza ve Kormanço şubesine bağlı bütün aşiret şeyh ve ağalarının idamları, Babakürdi gubesine mensup aşiretler üzerinde derin tesirler yaratmış, bunlar da isyana hazırlanmak için bölgelerinde bazı çeteler teşkil etmişlerdi.

Bunlardan ilk önce Muş dağlarında oturan Huytu aşiret reisi Hacı Musa'nın kardeşi Nuh bey elli atlı ile meydana çıkmış, Muş dağlarında bulunan Şigo, Huytu aşiretlerini harekete geçirmişti. Osman Paşa bu hareketi bastırmak için 19/Haziran/1925 de Varto'da binbaşı Tahsin Beyi mevki kumandanı bırakarak kendisi fırkasıyla Muş vilâyet merkezine gitmiş, 34-ünce alay komutanı Talât Beyle 1-inci tabur komutanı binbaşı Ziya Bey taburunu, asilerin üzerine tahrik etmiş, askerî birliklerimizi, bu dağlardaki kabile bağlarını hükûmete dehaletе getirmiş, Nuh Beyle Hacı Musa oğlu İzzet'i yüz atlı ile Sason üzerinden Hizan ve Garzan kazalarına doğru kaçırmışlardı.

Nuh ve İzzet Hizan, Garzan, Beşiri, Sosan havalisinde gezerek, buradaki aşiret ağa ve şeyhlerine hükûmetin kendilerini keseceğini ileri sürmüş, buna misal olarak Şeyh Sait'le arkadaşlarının asılmasını göstererek, cahil halkı kandırıp ikinci bir isyan çıkarmaya muvaffak olmuşlardı.

İlk önce Sason dağlarında oturan Bekiran aşireti bu irtica vak'asının kapısını açmış, Garzan'daki Pencinaran ve Reşkotan aşiretleriyle birleşip, 1/7/1925 tarihinde Batman köprüsü üzerinde bir alay askerimizi pusuya düşürüp ağır kayıplara uğratmışlardı. Bu asilere bir kısım Motki halkı, Hizan aşiretleri, Gazanlı Cemil - Çetto, Beşiri'de Raman aşireti reisi Emin, Mıdyat'ta Arabiyan aşireti reisi Abdülkerim ve Hacıo da katılarak irtica bölgesini genişletmişlerdi.

Bitlis'te bulunan 2-nci fırka kumandanı Kâzım Paşa ve Mardin 48-inci fırka kumandanı Cemil Cahit Bey fırkalarından ve 12-nci fırkadan bir alay bu asileri birkaç gün içinde dağıtarak Cemil Çeto, Abdülkerim ve birçok aşiret ağalarını yakalayıp Diyarbakır'a göndermiş, Ramanlı Emin, Ali-Yunus oğulları ve Arabiyanlı Hacıo ile bazı mürteciler, hat boyundan Suriye ve Irak'a kaçmışlardı.

İkinci isyan faslı da bu suretle sona erdikten sonra, askerî kitalar 1925 Eylül ayında garnizonlarına dönerek, doğu illerinde kalan Şaki çeteleriyle Nuh ve İzzet'in takibine seyyar jandarma birlikleri çıkarılmıştı (1).

(1) Nuh ve İzzet, seyyar jandarma birlikleri tarafından takip edilerek 11-12-1925 tarihinde Muş ve Sason bölgesinden ayrılp Nuh, Musulda Neyri şeyhi Mahmudun yanına, İzzet yirmi arkadaşıyla o kısım Köşor dağlarında saklanmıştı. 25 Mart 1926 da seyyar tabur komutanı Ali - Hikmet İzzet'i Köşor dağlarında kuzatarak birkaç erini şehit vermiş ve fakat İzzet'le bütün çetesi efradının bağlarını kısıp Musa getirmişti.

Osmanlı İmparatorluğunun kurduğu sakat siyaset yüzünden asırlarca doğu illerimizde esen zehirli fikirlerin doğurduğu bu irtica hâdiselerinin bu şekilde sona ermesiyle muhtelif devirlerde bu illerde hüküm süren derebeylik, aşiret ağalığı ve sistemi, istibdat ve eşkiyalık, aslı ve astarı olmayan Kürtlük ve Kurdistan sahte adları, ortadan kaldırılmış, doğu illerinin her köşe ve hucasında Cumhuriyetin kanunları yürürlüğe girerek, fertler hürriyetlerine kavuşmuş, Cumhuriyetin yüce şefkat ve kültürlü yüreklerine nur doldurmuş, halk bu saadet ve hürriyet karşısında Türklüklerini ve millî varlıklarını idrak ederek millî birliğe sımsıkı sarılmış ve Cumhuriyetin adaletine hayran kalarak karakuvvete, ve mühtecilere nefret yüzünü gösterip artık aşiret ve eşkiya değil, Cumhuriyetin mesut birer çiftçisi, köylüsü, Türk halkı adını almak şerefine kavuşmuştur.

Hükümet 1926 yılında doğu için bir islahat lâyihası hazırlamış, bununla yıllarca halkın sırtından geçinen ve manevî müfuzlariyle halkı zehirliyen birçok eski aşiret ağa, hoca ve şeyhlerini garha nakil etmişti. Bu yılda Şeyh Sait isyanından artakalan ve doğunun birçok ıssız yerlerinde saklanan şaki çeteleri ilkbaharda meydana çıkmış, bu çapulculardan Midyath Haca ile Remanlı Emin ve arkadaşları Suriye'deki Taşnak ve Huyhunla anlaşıp hazan hudutlarımıza saldırmış, Çapakçurlu, Yado ve Hasan Begân, Çelekli Hüseyin, Kirnoslu Mustafa, Cihranlı Ahmet, Abdullah Şorikli Hasan, Çan Şeyhi Mustafa birlik olarak iki yüz kişilik bir şaki çetesini meydana çıkarmış, 1926 - 1927 yıllarında Hıms, Varto, Muş, Solhan, Çapakçur, Kigi, Tercan, Genç ve Lice havâlisinde soygunculuk yapan, bu çetelerin takibine çıkan seyyar jandarmalar, bunları Suriye hududuna kadar takip ve yurdumuzdan ihraç etmişlerdi.

Cumhuriyetin doğu illerinde istediği sistem tam olarak kurulmuş, en ufak bir şekavet ve irtica hareketi gözlere çarpmamış, halk devlet idaresine ve kanunlarına derin bir saygı göstermiş, bu verimli sonuç, 30/11/1927 günü sayın Başbakan İsmet Paşanın Halk Fırkası, grubuna verdiği tarihî nutukla açıklanmış, örfî idare, istiklâl mahkemeleri kaldırılmış, Rûyuk Millet Meclisinde çıkan 28/Mayıs/1928 tarihli kanun gereğince bütün adli ve siyasi suçlar tevil edilerek, garpteki sürgünlerle, hariçte olan bütün mahkûmlar yurtlarına, ve ocakları başına dönmüşlerdir.

Nuh, bey Neyri şeyhi Mahmudun yanında iki yıl kalmış, 1928 baharında Kayseride Menlâda bulunan kadesi Hacı Musa ile Hayderanlı Hüseyin paşa ve oğulları da Kayseriden firar edip şeyh Mahmudun yanına gelmişlerdi. Şeyh Mahmud, Nuh beyi yine yanında alıkoymuş, Hacı Musa ile Hüseyin paşayı Ağrıda isyan çıkarmakla göndermiş, Hacı Musa yolda hastalanıp ölmüş, Hacı Musa oğlu Medeni, Hüseyin paşa ile Ağrı eteklerine kadar gelmiş, burada bir pınarın başında hepâi uykuya dalmışlar. Bu sırada Medeni silâhını olarak uykuda bulunan Hüseyin paşa ile oğullarını öldürüp kellelerini birinci Müfettiş İbrahim Tali beye getirip alfa ugramış, şeyh Mahmud bu haberi alınca Hüseyin paşanın intikamını almak için Medeninin amcası olan Nuh beyi idam etmişti. Mayıs, 1928.

BÖLÜM: X

Doğu illeri ve Varto Alevilerinde Eski Tarikat Türeleri

Şorik köyünde bulunan tarihi şecereden anlaşıldığına göre, Varto'daki Hormek, Lolan alevileri, Hacı Bektaş Veli'nin zühurundan önce Horasan ve Nişabur'da kurulan Alevilik ve tasavvuf tarikatına girip Erzincan bölgesine gelmişler ve 628 - 1212 tarihinde Selçuk Sultanı Alâettin-Keykubat tarafından rehberliği tasdik edilen Derviş Beyaz'la Baba Mansur ailelerine çırak hakkına bağlanmışlardır. O çağda Aleviliği kabul eden bu halk 680 - 1264 tarihinde Hacı Bektaş'ın kurduğu Bektasiliğin türelerini olduğu gibi tarikatlerine karıştırmışlardır.

Bu halk dahi Anadolu'daki Alevi - Bektaşiler gibi ibadetlerini Türker yapmış. Âyin-cem meydanlarında öz Türkçe, nefes, koşma, deyiş ve gül-benk okumuşlardır. Aynı zamanda bu halk, eski Türk ataların birçok âdetlerini bu tarikat içinde bir inan haline getirmiş, meselâ Palas Kalmuklarından kalan tenâsül fashına inanmışlardır. Bu inana göre: İnsanlar imtihan ve seyrân için ervah âleminde bu dünyaya gelir, bu fânide; her türlü bekasız ve aldatıcı eşyadan, ve kötülükten ve nefsin mekrinden sakınarak, ve bir mürşidi-kâmilin eteğinden tutarak kendi nefislerini karanlıktan kurtarırlarsa, ve benliklerini atarak Tanrıyı öz yüreklerinde görürlerse, böyleleri ölmez. Don değişir. Çünkü onlar sağlığında ölmüşler, âşık, maşukla birleşip hakkı özlerinde görmüşler, onların batın gözleri açıktır her an Cemalî İlâhî'yi görürler. Onlar halka birleşmiş ve kendilerini unutmuslardır. Böylece bir can dünyadan göçeceği gün, gözlerini kapar ölümlü taklit eder, uyur. Ruh, fânî olan cesedi terk ederek ayrı bir ceset ve canla mahlûkun gözlerindan kayıp olup batına geçer, bir anda yıldızları, ayı, güneşi, arş ve kürsü gezer dolaşır, her yerde hazır ve nazır olur... Toprağa gömülen ceset bile hak yolunda dünyada eridiği için cürümez. Su gibi erir, toprağa ve asıl mayasına karışır.

Dünyadaki imtihanını vermiyen, nefse ve şeytana uyup hakkın buyruğunu yerine getirmiyen, nefsinin karanlıktan kurtaramıyan eline, beline, diline mukayyet olmıyan bir adam, bu dünyada hayvanı-natık gibi yaşar, yeryüzündeki insanları ve batın ruhlarını inciden bu adam, hakkı burada göremediği için kör ve hayvan suretlidir. O, ölürken ruhu bir hayvana

girer. cesedi derhal çürür. işlediği suçlara göre bu azap devresini geçirir ruhu. hayvandan hayvana geçer, azap müddeti bitince ikinci bir defa yine insan kablında olarak dünyaya gelir, eğer bu ikinci gelişinde kendisini tanır, gördüğü azabı, hatırlar, ve özünü idrak eder de Hakka dönerse, bağışlanır, ölümlük bir insan olarak erenlere erer. Eğer kendini idrak edip Hakkı kendinde görmezse, bu ikinci ölümlünde bütün ebedi hayatın sonuna kadar hayvan sıfatına girer ruhu kahlıktan kahlıya geçer dolayır.

Yukarı bölümlerde açıkladığımız gibi, bu görüş Alevî ve Bektâşîler arasında türlü türlü şekillerde nefisî edilmiş, hattâ büyük gönüllü Yunus Emre bile değişlerinin birkaçında bu türlü inanışın tesiri altında kalmıştır.

Varto'daki Alevîler Zazaca konuştukları son çağlarda bile kurdukları ayin-cem meydanlarında Türkçe sözleşir, bu meydanlarda Türkçe şîr, nefes, mersiye, koşma, deyiş, gülbenkler birbirini kovalar, ayin-cemin manzarasında; eski Türk atalarının birçok âdet ve inanışları gözlelere çarpardı. Ayin-cemde ince sazların ütüşil ve çeşit makamlarla okunan Türkçe deyiş, nefes ve gülbenklerin bir Türk edeb-erkânı içinde gönüllere verdiği ruh sevgisi, insanları vecde sürükler, ilâhî ve insanî sevgiler millî ve ruhani birlik burçunda kendini gösterir, kırkınız bir, birimiz kırk, gibi bir hütnülük, ve bol sevgi, ve yol kanunu üzerinde hütnün canları bir, ve müsavî gören adil bir hak ve haklı bir hürriyet vardı. Herkes yerinde diz çökmüş, derin bir sessizlik içinde cemde okunan, Abdal Pirsultan, Kaygusuz Abdal, Sahhatayî, Genç Abdal, Seyrani, Dertli gibi birçok Türk ozanlarının deyişlerini dinliyor, sıra bunların aullarına geldi mi, sağ elini göğsüne koyarak niyaz ediyorlardı.

Ayin-cem herhangi bir büyük oda veya ev damında yapılırdı. Bu evin en üst yerinde "Pir" için bir post serilir, Pir postuna geçer otururdu. Ayin-ceme gelenler, ikiser dörder olarak bir sıra üzerine koydukları bir niyazla (çörek, meyva gibi) meydanın ortasına gelerek rûkûa gelir gibi eğilir, Babadan Türkçe bir gülbenk duasını alır, niyazi niyazciye teslim ederek Babanın önünde diz çözüp elini niyaz eder, boğ bulduğu bir yere oturur. Ayin-ceme gelenler bu suretle meydana gelerek, sıra halinde edep ve erkânla otururlardı. Bazen meydana nasip olmuş kadınlar da gelir, meydana bir tarafından saf kurarlardı. Ceme gelen her kadın ve erkek bir yol ve hakikat kardeşi sayılır, yoldan çıkan kocasına uymayan, veyahut zina ettiği işitilen kadın, ve yol geziliğini yapan, iftira ve nikâhlı kadın kaçıran, zina yapan erkek, ceme alınmazdı. Cemde şuhvet ve kötü gözle bakan kadın ve erkek derhal Pir'in emriyle cemden sürülür ve artık hiçbir ceme alınmazdı.

Ayin-cem meydanlarında: kapıcı, yoklamacı, çırağcı, niyazci, süpürgeci, saki, aşçı, zakir, haberci, mübetçi, selman gibi on iki hizmetçi vardı. Bu hizmetçiler Pir'den birer Türkçe gülbenk duâsiyle vazifelerine tâyin edilirdi. Bundan sonra Bâlm Türkçe bir gülbenkle çırağı yakar, sazi

kendisi veyahut zakire verir, bütün cem “edep-erkân” nutkiyle dize gelir, ayin-cem başlardı. Bütün cem susar, derin bir aşk içinde zakirin okuduğu Türkçe deyişleri ve sazın sesini dinlerdi. Bu deyişlerden sonra birkaç düvazde imam okunur ve sonra Kul-himmat dedenin “bugün Pir bize geldi, güllerimi taz geldi. Önüsüne Kamheri, Ali Murteza geldi.” deyişi ile Şah Hayatının: “— Benim pirim Muhammed, benim şahım Muhammed, illerin Kâbesi var. Benim Kâbem Muhammed” başlıklı ilâhisi okunur, bütün cem dizde sallanarak, hak hak, Allah, Allah, sedasıyla meydana titretir. Pir, uzun bir Türkçe gülhenk duasını okur ve fasla son verir, mümin sefası der, bütün canlar birbirini niyaz ederek, herkes bağdaş kurar, sigaralarını içer, ve süpürgeci ortalığı süpürür, Pirin huzurunda rûkua geçerek:

— Süpürgeciyim, Gürühü nacim Pir divanında durucuyum, der. Pir ona:

— Allah, Allah, hayırlar gele, şerler defola, münkir monafık matola, süpürgeci Selman, kör olsun mervan, cave gelsin Ali-Şahimerdan, hizmetin hakka gece, hak divanında yüziün akola, nuru nehi, Keremi Ali, pirimiz hünkârımız Hacı Bektaşî Veli demine hû diyelim hû. diye bir gülhenk verir.

Bu merasimden sonra sakiler su ve şerbet dağıtırlar. Cem bir miktar istirahat ve sohbet ettikten sonra, semâ faslı başlar, zakir sazını eline alarak:

“Karşınızda karlı dağlar, başı dumanlı, dumanlı ikilikle yar sevenler kalbi gümanlı, gümanlı. Deryanın üstünde gezer kayık, kimi mesttir, kimi ayık. Bir semâ edin Tanrıya layık.” Ve saireden sonra: Semaya kalkacak canların adlarını deyişle söyleyerek her defasında üç kişi semâyâ kaldırırdı. Semâyâ gidenler, evvelâ meydan ortasında bir gülhenk duasını alır, birbirlerine niyaz ederek pervaz tutar ve ortada dönerler. Zakir semâ deyişlerini kesmeden okur. Bütün cem semâyâ saygı göstererek ayağa kalkar, Allah, Allah, sedasıyla meydan titrerdi.

Semâ faslı bir saat sürer, semâdan sonra imam Hüseyin için mersiye-ler söylenerek ağılanır, pir, ceme büyük bir Türkçe gülhenk çeker, ayin-ceme son verir ve yüzünü oradaki canlara çevirip şu nasihatları verirdi:

“— Hak Muhammed - Ali huzurunda yüzünüz akola, pir divanında utanmıyasınız. Şimdi ey canlar bilmiş olasınız ki, hak ceminde ayrık, ayrık, senlik ve benlik yoktur. Siz hep ana, baba, kardeşsiniz. Bu hak yolu kıldan ince, kışkıtan keskindir. Kul kusursuz olmaz, suçları Hak bağış-lıya, esirgiye. Lâkin bu yola girecekler, haramı yemiyecek, yalan söyle-miyerek, zina etmiyeceklerdir. Komşu hakkı Tanrı hakkıdır, komşu hak-kına dokunulmaz. Gönül kırılmaz, Emanete hiyanet edilmez. Hazreti Pir buyurmuş ki: Eline, beline, diline sahip olun. Şimdi, elinizle şer işlemeyin, elinizle komadığınız bir şeyi kaldırmayın. Dilinizle verdiğiniz sözü (ikrar) geri almayın. Yalan, gıybet, iftira, bühtan etmeyin. Belinizi saklayın, baş-

kasının denuna girmeyin, zina etmeyin. Zina yapan adam yüzbin yıkansa temiz olmaz. Yezitle yatıp kalkmayın, herkesi bir müsahip ve ahiret kardeşi tutun." der ve ceme müminler sefası emrini verirdi.

Bundan sonra herkes yerinde rahat oturur, sigara, su, çay ve saire içerdi. Aşçı tarafından yapılan yemekler, ve kurban etleri meydana çekilir, yenilir. Sonradan niyazlar getirilerek lokma halinde dağıtılırdı. Bundan sonra ceme gelenlerin hepsi hirden izin alarak evlerine dönerlerdi.

Anadolu'daki bektaşiler cem kurulurken aşka gelmek için türe ile bir mey sofrası kurar, duasını aldıktan sonra saki bu demi meydana gelen canlara sunardı. Doğu'daki Alevilerde dem yoktu. Bunlar esrar içerlerdi.

Bütün Alevilerde serini ver, sırrını verme, buyruğuna fazlaca riayet edilirdi. Bu sebeple cem kurulurken hacaya nöbetçi ve kapıya bekçi dikilir, meydan yerine erkekler ve agâh kadınlar gelince, bu hal komşuları olan Sünniler tarafından görülmüş, bunlar tahminen bu işe türlü mânalar vermiş, ve çeşit hikâyeler uydurmuş. ve en çok Alevilerin erkekli kadınlı bir eve toplanarak burada mum söndürüp birbirlerine girdiklerini, asılsız bir iftira halinde ortaya atmışlardı. Aleviler bu dedikodu karşısında sabırlı davranarak, sırlarını açığa vurmamışlardı. Bu esrar, ancak Cumhuriyet devrinde bu tarikatların ilgası ve hiç kimsenin din ve mezhep için sıkıştırılmaması yüzünden meydana çıkmıştı.

Alevilerde Pir, rehber ve babanın yoldaki buyruğuna baş eğmek şarttı. Çünkü, pir, müşil, erenler bezminin başı Muhammed, Alinin halifesi sayılırdı. Ayin-cemi, Muhammed, Ali ve kırklar icat etmişlerdi. Bunlar bu ihadetlerini ve hakikat esrarını, özünü tanımayan kimselerden ve hattâ hakikat ilmine vâkıf olmayan diğer üç çahariyadan bile saklamış, serini ver, sırrını verme, buyruğunu tarikata bir esas olarak koymuşlardı.

BÖLÜM: XI

Eski Örf, Adet, İnançlar ve Milli Oyunlar

Doğu illerindeki halkın ve en çok Alevi aşiretlerin eskiden kalma âdetlerinden birisi, rumî birinci kanun ayında yapılan (kalkağan) türesidir (1). Bu türe bugün bile unutulmuş, birçok bülgelede oynanmaktadır. Kalkağan şenliği gecesinde köyün bütün delikanlı ve kızları bir ev boşaltarak burada el ele verip bar tutar, ve sabahlara kadar oynarlardı. Bu barda, varsa davul çabılır, yoksa, delikanlılar türkü söyler oynanırdı. Bar başlamadan önce bir oğlan, kadın elbisesini giyer, yuzünü kızıl ipeklî bir peçe ile örterek güzel bir gelin gibi süslenir. Aynı bir delikanlı da, başına kalın şal ve keçe parçalarını bağlar, kafasına keçeden bir külâh geçirir, külâhın etrafını ot burmalarıyla sarar, ve bu burmadan beline bir kuşak bağlar, ve keçi kılından düzdüğü bir ak sakalı çenesine yapıştırır. bu adam genç bir kadınla evlenmiş, vahşi bir ihtiyara benzerlik yapar.

Bu komik ihtiyarın adı (Kalkağan) koca, ve genç bir gelin kıyafetine giyen delikanlı da onun karsıdır. Kalkağan karısını arkasına takarak elinde mülthiş bir sopa ile evleri dolaşır. Yolda yürürken kaba, kaba, mırıldanarak ortalığı velveleye verir. Bütün köyün çapkın delikanlıları onun peşinde sıralanıp gezerler. Genç kadın kocasından gönülsüz olduğu için, arasıra gizliden yüzünü arkasında dolaşan delikanlılara çevirir, onlara işaret eder, kalkağan bu işareti görünce elindeki sopa ile delikanlılara saldırır, onları sopalar, kaçıtır karısını hem sopa ile tehdit eder ve hem de kendisine hainlik yapmaması için yalvarır, ve öper. Delikanlılar kalkağanın bu kılıklığını görünce kahkahayı sahururlar. Kalkağan bundan öfkelenerek geri döner, delikanlıları kovalar. Genç gelin meydanda yalnız kalınca, delikanlının birisi onu kaçırmak için bir tarafa saklar. Kalkağan dönüp karısını bulamayınca, küplere biner, yaygarayı koparır. Elindeki sopa ile rastgele saldırır. Nihayet karısını bir gençin yanında bulunca ona sarılır, öper hiçbir şey olmamış gibi; gelini okşar kendisini kayıp ettiği için suç işlediğini, ve bu suçunun affını diler, onu tekrar peşine takarak evleri dolaşır. Delikanlılar da yine kendisini takip eder dururlardı.

(1) Besim Atalay, Bektaşilik edebiyatı adlı eserinde: Kalmak Türklerinin en büyük hayramlarından birisi bu aydandır diyor.

Kalkağan girdiği her evin sahibi karşısında dikilerek müthiş bir sesle selâm verir, ve hemen karısının elini tutarak oynar. Türlü maskaralıklar yapar. Bu oyunda delikanlıların genç geline işaret ettiklerini görünce oyunu bırakarak elindeki sopa ile bunlara saldırır ve öfkesinden ölmüş gibi ev sahibinin önünde yere serilir. Karısı kalkağanın başı ucuunda ağlar, onu ayıltır. Ev sahibi kalkağana bahşiş olarak yağ, bulgur, un verir, kalkağan bu suretle topladığı bahşişleri yanındaki delikanlılara suttatıp, bar evine döner. Bu evde kazanlar kurulur, ağçılar işler, bütün köyün kız ve delikanlıları sabahlara kadar bar tutar ve şarkı söyler eğlenirlerdi.

Halk, milli âdetlerin ocağı gösterdiği saygıyı unutmamış, eski Türklerde olduğu gibi doğu illerinin bütün kabile ve boyları, haba, ocağına ve nasırları önce şehit düğün atalar mezarlarına ve eski Türk hükümlerinin kurdukları ocaklara büyük bir saygı göstermiş, buralarda kurbanlar kesmiş ve ilâdet etmişlerdir.

Âdetlerin en önemlisinden birisi de, ölümlerin hayratıdır. Bütün köyler her yıl sonbaharda önceden ölmüşlerin hayratını verir. Bu hayrat için birkaç kurban kesilir, kazanlarla et, pilâv, helva pişirilerek bütün köy ve hattâ civar köylere okunarak dağıtılırdı. Bundan başka her köylü, Allah yolunda sadaka olarak birkaç kurban keser, etini bölerek, çiğ olarak komşularına taksim ederdi.

Doğu illerindeki halk ve en çok Aleviler; 17 rumî mart gününü yılbaşı ve bayramı sayarlardı. Bunların inanlarına göre, o günün gecesinde herkes uyku da iken bütün dağlar, ağaçlar, nebat ve mahlûkat Tanrıya secdeye iner. O gün herkesin yıllık rızık ve mukadderatı tayin edilirdi. Bu maksatla her evin aile reisi akşamdan evindeki nüfusların adedine göre ufak taş toplar, bu taşları ev bahçesinin dış kısmında yere kordur. Her taşın hangi nüfusa ait olduğunu içinden belli eder, sabah bu taşlar yoklanırken hangisinin altına kırmızı böcek girmişse, o evin rızık, o nüfusun yüzünden verilir, diye itikat edilirdi. 17 mart sabahı herkes güzel giyinir, bayram yapar, bütün evlerde yemekler ve ziyafetler yapılır, köylüye ikram edilir ve yemeğin sonunda ölümlerin ruhuna bir fâtiha okunurdu.

İklimi havadar olan doğu illerinin köylerinde, eskiden pek az hastalık vardı. İç hastalıklarını bilen yok gibi idi. Sıtmalar ipe bağlanırdı. Yalnız, otuz, kırk yılda, bir kere lekeli humma-tifus hastalığı salgın halinde köylere girer, insan kırımı başlardı. Halk bu hastalığın adını ve korunma çarelerini bilmez, buna (hal) hastalığı denirdi, bu hastalığın batin adamları tarafından aşılandığına ve hasta düşeceklerin adlarının batin adamları defterinde yazılı olduğuna ve hakkın fermanı olmadıkça, hiçbir kimsenin bu deflere yazılmıyacağına ve yazılanların sadaka ve Allaha yalvarışla kurtulacağına itikat edilirdi. Bunun için sağ bir adam hastadan kaçmaz, onun kaşığıyla yemek yer, hastanın terine girer ve hastayı türbe ve şehitlere götürür, bazan böylelerin hastalanmadıkları gibi, hastalar da, vardığı tür-

be ve ocaklarda iyileşir, halkın itikat ve inanları artar. Sadaka ve şükran kurbanları kesilir ve hiç kimse mikrobun adını bilmezdi.

Hal hastalığı sonbahar ve kış aylarında kendini gösterir, bu aylarda ölüm çoğalırdı. Yaz aylarının güzel kokulu havasında sıtmadan başka hastalık yoktu. Sıtma yüksek yerlerde değil, alacaklarda olurdu. Halk bu sebeple bahar ve yaz aylarını cennet, ve kışı cehennem diye vasıflandırırdu. Baş ağrısı ve sancı için bazı otlar kullanılırdı. Çıkık ve kırık için halktan çok iyi doktorlar yetişmiş, bunlar birçok âzası kırılan bir adamı ayağa kaldırabilirdi.

Hasta düğenleri görmeye gitmek ve beraber helva, bal, meyve götürmek, her komşu ve hattâ civar köylü için insanı bir horç halini almıştı. Hastanın kuvvet bulması için yağlı yemekler ve helvalar yemeye zorlanırdı.

Ölüme karşı herkeste sonsuz bir saygı ve korku vardı. Azrailin dolaşarak iyi ruhları şefkatle ve kötülerini hışımla alacağına inanılırdı. Herkes bu hükme karşı boynunu bükerek durur, "ölüm Allahın emridir, bir gün doğan bir gün ölür" diye teselli bulurlardı. Yalnız insanı öldüren, telin ve tep edilirdi. Çünkü adam öldüren hakkın binasını yıkmıştı.

Ölünün ayaklarının baş parmakları ve çenesi bağlanır, gözleri yumulurdu. Bütün halk ölünün etrafında toplanır, aile halkıyla birlikte ağlardı. Ölüyü yerde bırakmamak için çabuk gömmek ve mezar kazınmaya gitmek herkesin borcu idi. Cenaze merasimine bütün köylü ve hattâ civar köyler katılır, bir cenaze alayı halinde mezar başına gidilirdi. Burada matem değişen (suvare) söylenir, halk ağlatılırdı. Eğer ölü bir aile başı veya kabile reisi ise, herkes kara giyer, aylarca matem tutarlardı. Kabile reisinin cenaze alayına gelen diğer bir düşman kabilesi reisi, iyi karşılanır, ve hattâ iki kabile arasındaki düşmanlık kalkar, kanlar bile bağışlanırdı.

Cenaze alayı toplu olarak köye döner, ölünün komşuları tarafından konuklanırdı. Ölünün mezarı terk edilirken birer avuç toprak atılır, oraya götürülen odunlar geri getirilmezdi. Ölünün evinde birkaç gün yemek pişirilmez ve işe bakılmazdı. Ölünün ev halkı, komşuları ve dostları evvelâ ziyaret ve sonra davet edilerek teselli edilirdi: Taziyeğe gelen civar dostlar ve komşular, ölü ev halkının elbiselerini yıkatır ve karalarını indirirlerdi.

Ölünün elbisesi fakirlere ve ölüyü yakıyn ve namazını kıldırın kimselere verilirdi. Her ölünün başında mutlaka yasin okunur, ve gömüldükten sonra telkin verilirdi. Ölünün fesi, saç veyahut başka bir asarı evde saklanır, bu eşyalar yılda bir kere ortaya dökülerek matem edilirdi. Eğer ölü düşman kabileler tarafından öldürülmüş, bir aışret ağası veya sayılı bir yiğit ise, bütün kabile halkı yıllarca candan matem tutar, mevcudiyetini intikam uğrunda harcar, intikam alınmadıkça, karalar indirilmezdi. Kabile

şairleri, bu acı olay için hazin türküler düzer, onları yanık yanık okuyarak halkı bu intikama teşvik ederlerdi.

Doğu illeri halkının atalarından kalma âdetlerin birisi de mezar kaldırma töresidir. Asya'da eski Türk ataları tarafından düzenlenen bu töre, Rumî haziranın üçüncü günü başlar. O gün ölünün mezarı başında köy ve civar köyler halkı, toplanır, gelen her aile söğüş, kapama, helva, peynir getirir, buraya gelen bütün delikanlı ve kızlar süslü elbiseler giyer. Mezarın başına deste çiçek koyarlardı. Hazin bir töre ile mezarın üstü sökülür, yapılmış taşlar dikilir, mezara iyi bir şekil verilir. Bundan sonra yasin okunur, dua edilirdi. Ve daha sonra ziyaretçilerin getirdikleri yemekler birkaç sofraya ile yere konur, yemekler yenildikten sonra umumî bir fatiha ile törene son verilir. Mezar kaldırma töreninden sonra ölünün karısı veya kocası evlenebilirdi. Hiç evlenmiyen ve kocalarının hâtırasiyle yaşayan kadınlar da vardı. Kardeşin kardeş karisiyle evlenmesi içtimaî bir borç sayılırdı.

Doğu illerindeki Alevî halkında, karısını boşayan yoktu. Kocasını sevmiyen bir kadını hiç kimse kabul etmez, çünkü namus telâkki edilen bu dâva ölümle sona erebilirdi. Başkasının karısına göz koymak pek azdı. Aleviliğin bu iş üzerinde çok tesiri vardı. Zina edenler, nikâhlı kadın kaçıranlar, ayin-ceme alınmaz, köylere sokulmaz, bu gibilerle yoldaşlık edilmezdi. İmam Cafer mezhebi üzerine kesilen nikâhta boşanmak yasaktı. İntihar Allaha karşı isyan sayıldığı için hiç kimse intihar edemezdi. Bazen zorla kaçırılan genç kızlar kendilerini ipe asarak intihar etmişlerdi.

Lohusa kadınlara çok dikkatle bakılırdı. Kadın doğurur doğurmaz, oğlanın göbeği yeni bir bıçakla kesilirdi. Bıçak akar bir suda yıkanarak sargıya sarılır, oğlanın başı ucuna konulurdu. Kadının sancısını durdurmak için yere bir kez dikilirdi. Kadın gece beklenmezse, cin, peri ve kâbusların içeri dalarak, kadının ciğerlerini koparacaklarına inanılır, bu sebeple köyün kızları lohusa evinde toplanarak sabahlara kadar har tutar, şarkı söyler, hastayı bekler ve eğlendirirlerdi.

Kadın yedinci günü çocuğunu beşiğe kor ve kırk gün kimseye göstermezdi. Bu kırk gün içinde lohusa evinde ateş, tuz, kap gibi şeyler dışarı verilmezdi. Erkek evlâdın kızıdan büyük bir farkı vardı. Kız, el-ateşi, oğlan baba-ocağı sayılırdı. Kızlara, evlenme çağına gelinceye kadar çok iyi bakılır ve iyi beslenirdi.

Kırkı bitirmiyen bir çocuk evde yalnız bırakılmazdı. Çocuğun başı altına bir miktar ekmek konur. Yüzü örtülü bırakılırdı. Kırktan sonra çocuğa ad takılır ve kutlanırdı. Zayıf çocukların beline ve başına mavi boncuklar takılırdı. Gece sayıklayan çocuklara cin satagmış diye başları altına hamail konur ve ip bağlanırdı. Çocuk bir yaşına gelinceye kadar saçları, tırnakları kesilmezdi. Çocukları yaşamıyanların üzerinde cinlerin bulun-

doğuna hüküm edilir, boylaları için kenarı Kur'an ayetleriyle yazılı tas indirilir, boy ölçüsü baba ve hocalar tarafından bağlanırdı. Yahut nefesi keskin erlere ve türbelere gidilerek teherrik alınırdı.

Büyümüş bir çocuğun vazifesi; babasının huzurunda konuşmamak, sigara içmemek, babasıyla sofraya oturmamak, köy içinde haylazlık, kumarbazlık gibi şeylerden kaçınmaktır. Çocuk akrabasından ve köy halkından büyüklere karşı terbiyeli davranır, onlara saygı gösterir, yalan söylemezdi. Çocuklara babaları yüz vermez, kızlarını terbiyeli, ve oğlanları hem terbiyeli ve hem de her güçlüğü karşı koyabilecek metin birer delikanlı olarak yetiştirirlerdi. Bu halk arasında zührevi hastalıklardan eser yoktu.

Doğu halkının ve Alevi aşiretlerinin en eski âdetlerinden birisi de sünnet düğünleridir. Bunun tarikatta büyük bir önemi vardır. Çünkü, Hazreti Peygamber, torunları İmam Hasan ve İmam Hüseyin'i sünnet ederek kirveliğe büyük bir kıymet vermişti. Kirvelerin aralarına imam kanı girer, kirveye hiyanet yapılmaz, çocuğunu sünnet eden kimse, ona sevdiği ve beğendiği bir kimseyi kirve eder, kirvesini merasimle evine davet ettikten sonra kamgularını ve dostlarını bir davetiye (mum) ile toplar, düğün evinde ve köy meydanında davullar çalınır, atlılar cirit oynar, kadın erkek bar tutar, genlik yaparlardı. Akşamı bar için bir ev boşaltılır. Davetliler ve köy halkı sabahlara kadar burada davul çaldırır ve oynarlardı. Konaklarda sazlar çalınır, eğlenilirdi.

Ertesi günü çocuklar kirvenin kucagında oturtulur, sünnet edilirdi. Sünnet arasında kirve çocuğa getirdiği elbiseleri, parayı verir, sünnet yapıldıktan sonra çocuğun babası bu hediyelerin iki katını kirveye verir, mecliste bulunanlara da ayrı ayrı hediyeler verirdi. Bundan sonra şerbetler dağıtılır, meydanda birkaç kilim serilerek et, pilâv, helva, hoşaf kaplarından büyük bir sofra kurulur, bütün davetliler ve halk yemek yer, meydanda cirit ve millî oyunlar oynanarak törene son verilir, herkes izin alarak evine giderdi.

Sünnet evinin köylüsü ve akrabası çocuğun babasına yardım eder, misafirleri konuklardı. Bazen kirvelik, birbirinden adam öldüren iki aile veya aşiret arasında olur, kirveliliğin hürmetine kanlar bağışlanırdı. Bu şekil kirveliliğin önemi artar, düğün evine yüzlerce atlı yığılır, tören bir hafta sürer, böyle bir kirvelikte yüzlerce sarı altın harcanır, büyük masraflar yapılırdı.

Doğu illerinin bütün kabile ve boylarından düğün töreleri en başta gelir. Halk ötedenberi serbest bir şekilde birbirlerinden sakınmadıkları için, bir delikanlı istediği zaman bir kıza görebilir ve evlenebilirdi.

Oğlan kıza gördükten sonra, yakın bir sırdaşıyla annesine haber gönderir, annesi bu işi babasına duyururdu. Baba ilk önce yakın akrabasına ve dostuna danışarak işe başlar, ya kendisi veyahut hatırı sayılan bir adamı-

nı kızın babasına gönderir, kızın babası; annesi vasıtasıyla kızı yoklar, rızası varsa oğlan babasına, söz verirdi.

Oğlanın babası bu sözden sonra akraba ve köylüsünü tophıyarak kızı istemeye gider, kız evinde büyük bir cemaat toplanırdı. Meclisin bir diyeceği olmadığını söylenirdi. Ve sonra kahıng-başığını iki kat olarak ister, bunun bir mislini meclisin hatırına bağışlar, başlığı keser, meclis diz üstüne gelip Allahın emri der seslenirdi. Kızın babası başlığından bir miktarını Allah emri için bağışlar, dua okunur, meclis ayağa kalkıp üpüşür, şerhet içilir, törene son verilirdi. Köy delikanlıları bar tutardı.

Kız istenildikten birkaç ay sonra oğlan kızı görmeye gider, ikinci bir nişan takardı. Oğlan, kız evinde üç gün konuklanır, kız evine getirdiği hediyeleri verirdi. Oğlan evine döneceği gün kayınbabası ona, ve heraher geldiği allılara birer hediye verirdi. Oğlanın hediyesi bir at veyahut bir tüfektir.

Kız isteme dışında olarak, kız kaçırma suretiyle evlenenler de pek çoktur. Bu işte ilk önce kız, oğlan birbirini görür, beğenir, ondan sonra oğlan bir gece içinde kızı kaçıır, akrabasından veyahut hatırı sayılan bir adamın evine götürürdü. Ev sahibi iki gün içinde etrafını dinler, kızdan gönüllü olduğunu sorar, nikâhlarını kıyardı. Gerdek gecesini ev sahibi et, pilâv dağıtır, düğün yaptırırdı.

Ev sahibi düğünü yaptıktan sonra, oğlanın babasıyla görüşür, bir alay atıyla kızın babasına giderlerdi. Kızın babası önce, kızar, öfkelenir, sert yüz gösterir, fakat oğlan tarafı bunlara katlanır, yalvarır, kızın babasının gönlünü alır, istediği başlığı verir barışardı.

Eğer bu kaçırma başkasını zarara sokmuş, veyahut ayrı bir kâhıleyi ilgilendirmişse, ve kız nişanlı ise, o zaman iş değişir, bazan bu yüzden iki kabile veya köy birbirine girer, ortada kanlar dökülürdü. Akrabıyla kaçınıyan bir kız affedilmez, hattâ hizmetçisiyle kaçan bir ağa kızı, oğlanla birlikte öldürülürdü.

Kız istenilip nişanlısı tarafından görüldükten sonra kız, ve oğlan babaları görüşerek gelin getirme günü tâyin ederler. Bu süre en çok bir yıl veya, altı aydır. Düğünler sonbaharda yapılır, çiftçi bu mevsimde işlerini toplamış, atına bakmış, durumunu düzeltmiştir.

Düğün günleri yaklaşıncı, oğlanın babası civar köylere (mum) denilen birer elma veya şeker parçası evlere göndererek, halkı düğüne davet eder. Bu suretle çağrılan bölgenin bütün atlıları düğün köyüne gelir, konaklara yerleşirler.

Düğüncüler, arasında hatırı sayılır ağalar ve zenginler de bulunur, bunların hizmetçileri beraber gelir, ayrıca düğüne piyade köylü de gelir. Bunlar bar tutar, düğün alayı ile kızın köyüne gitmez, kız gelinceye kadar güveyi eğlendirirlerdi. Oğlanı giyindirir ve eline kına yakarlardı.

Düğün alayı oğlanın köyünde toplanır, babası kendi evinden veya ak-

rahalarında düğün alayla gitmek için iki genç gelin hazırlar, bunlara (berbü) namı verilirdi. Berbüler gelini getirmek için düğün alayıyla giderlerdi.

Düğün alayı ve berbüler binerken, düğün alayı yolda civit oynar, türkü söyler, kızın köyüne gidilirdi. Bazan kız tarafının atlıları düğün alayını bir saatlik yoldan karşılar "hilât" verilmezse külâh kaçırdırlardı. Düğün alayı köye gidince düğünün başı ve berbüler kızın evine iner, diğer atlılar köye dağılır, köylü hunları gayet iyi karşılardı. Kız tarafı o akşam bar için bir ev boşaltır, kız tarafının bütün kız ve delikanlıları, ve düğün alayı bu evde sabahlara kadar bar tutar ve davul çaldırırlardı. Ve her gün sabah akşam köyün meydanında civit oynanırdı.

Bar evinde kız tarafı maskaralık olsun, (eşek) ister, düğünceülerden gözlerine kestirdikleri birisini eşek diye gösterirlerdi. Bu hâdise bazan gülüşmeler ve bazan kavgalarla biterdi. Ciritten sonra her iki tarafın en iyi atları koşuya gider, hangi at çıkarsa o taraf şöhret kazanırdı. Düğünlerde bazan her iki taraf delikanlıları güreşir, ağır taş atar, mania atlar, ve meclislerde şairlerini imtihan ederlerdi.

Kızın babası bir taraftan düğünceüleri idare eder, diğer taraftan kızın hazırlığıyla uğraşırdı, kızın çıkacağı sabahın akşamı, bütün köyün kız ve gelinleri, kızın odasına girer ellerine kına yakar, bar tutar ve türkü çağırırlardı. Berbüler; kızın el ve ayaklarına, ve düğün alayı atlılarının ellerine kına yokar, herkes kına hediyesi diye gelinin sandığına bir miktar para bırakır, bu paralar berbüler tarafından toplanarak kıza teslim edilirdi. kızın kardeşi öz eliyle kızın kuşağını bağlarken berbüler ona münasip bir hedäye verirlerdi. Kız bütün gün ve gece ipekli perdeler arkasında berbülerin yanında oturur ve kimseye görünmezdi.

Kızın evden çıkacağı sabah, babası kazanlar dolusu koyun ve kuzu eti, piring pilâvı, helva ve hoşafı, yoğurt ve peynirleri meydanda hırkaç kilim üzerine düzer, bütün düğün alayı ve köylü saf, saf bu sofraya oturur yemek yer, ayrıca bütün evlere kaplarla yemek gönderilirdi.

Yemekten sonra bütün düğün alayı atlara binerek kızın kapısına gelir. Evvelâ gelini, sonra berbüleri bindirerek türkî ve silâh sesleri arasında yola çıkarlar, kızın kardeşi veya akrabası hırkaç atlı ile hunları bir saatlik yolda uğurlar, hunlar hilâtları verilerek geri çevrilirdi.

Düğün alayı oğlanın köyüne yaklaşıncâ; atma güvenen bir delikanlı, cihazın yastığını köye doğru kaçırdı. Düğün alayından bir kafile atlı, bunu takip eder, yetişirlerse yastığı bir haşkası alır köye gider, yetişemezlerse, atlı yastığı kurtarmış ve köye gitmiştir. Güvey bu atlıya bir hedäye verir, at namı kazanır.

Güvey düğünün köye yaklaştığını anlayınca, komşulardan birisinin evine gider, bir sürü delikanlı etrafında toplanır, onu "atma atma" töreninden savunmak için ellerine birer sopa alırlardı.

Düğün alayı oğlanın evi kapısında atbaşı eder. Oğlan sağdıç ve deli-

kanlılar girdikleri evden çıkar, düğün evinin siviğine gelirler. Oğlan ve sağdıç (ağızları mendillerle örtülü olarak) ellerindeki elma ve yemişleri siviğin önünde at üzerinde duran gelinin başına saçar, çocuklar bu yemişleri toplar, onlar da evvelce oturdukları eve doğru kaçarlar. Düğün evinin kapısında bir alkış tufanı kopar, kayın atası gelinin hilâatını vererek attan indirir, herbüler gelinin ayakları önünde desti kurar, onu alıp içeriye perdelerin arkasına götürürlerdi.

Gelin istirahatata dalar, güvey bulunduğu evde, arkadaşlarıyla vakit geçirir, düğün alayı inmeden meydana girip cirit oynar. Akşam yemeğinden sonra bütün düğüncüler bir evde toplanarak çaldırır ve har tutarlardı.

Güneş doğarken oğlanın evinde et, pilâv ve helva kazanları ortaya çekilir, iyi bir salon veya damda büyük bir sofraya kurularak yemekler yenir, yemekten sonra gelinin cihazı açılır, geline ait eşyalar kendisine gönderilir. Çorap, heybe, çamaşır ve at çulu gibi şeyler, düğün atlılarına ve köy hallından münasip olanlara dağıtılırdı. Cihaz fazla olursa, kızın babasının kıymeti yükselirdi.

Düğüne davet edilenler, hallerine göre düğün evine, koyun, yağ, bulgur gibi şeyleri beraber getirirlerdi. Böylelerine at çulu ve çamaşır veriliirdi. Hediyenin en ağır düğün alayı başına verilirdi. Ve düğün alayı dağılırdı.

Gelin perde arkasına geldikten sonra herbüler ellerine "çeres" sinisini alarak güveyi görmeğe gidip kızın yanına getirirlerdi. Güvey gelin odasına girince gelin onu karşılar, ellerini birbirlerine takar, görüşürlerdi. Sağdıç kapıda nöbet bekler, gelin güvey murat alınca sağdıç, beş el silâh atar, eşiride bar tutan kızlar gülerек barı terk edip evlerine giderlerdi.

Gerdeğin sabahı, oğlanın annesi büyük bir sofraya kor, köyün bütün kâmil kadınlarını davet eder, kızın bekâretini temiz bir bez içinde kadınlara gösterip, kızın namuslu olduğunu ispat ederdi. Bekâreti kadınlara gösterilmeyen kızın kızlığından şüphelenir, bozulan bir kız ertesi gün babasının evine geri çevrilirdi. Eğer erkek kılıbık ise, veyahut kızın geri gitmesinde mühim, ve güç bir iş doğarsa, buna göz yumulsa dahi, o gelin bütün hayatında akranları ve halk arasında namussuz olarak sayılır, kocası sırası geldikçe onu zehirler ve öldürürdü. Höyle bir kadın öldürülmezse dahi, ebediyen, kocası, annesi, babası ve öz akrabaları yanında gözden düşerdi, fakat bu hâdise ancak hinde bir ya olur veyahut olmazdı.

Bir gelin, yaşlı kadın ve erkeklerle, kocasının babası ve ağabeyisi ile konuşmaz ve onlara yüzünü göstermezdi. O ilk gün oğlan evine gelince kayın annesiyle konuşur, bir evlât gibi ona sokulur, onun hizmetinde kusur işlemezdi.

Gelinin babası ve komşuları onu ziyarete gelince, gelin kendisinden büyüklere yüzünü göstermez, ve onlarla konuşmazdı. Onların hal hatır

sarmalarına karşı, elini göğsüne basarak saygıyla eğilir, ve getirdikleri hediyeleri alır kabul ederdi. Bazan da, kayın annesi geline tercüman olur, söylediklerini ziyaretçilere anlatırdı. Gelen ziyaretçiler gelinin genç akrabaları, dostları ve çağdaşları ise, gelin bunları tatlı yüzle karşılar, kendileriyle konuşur ve yanlarında otururdu. Gelin bunların hediyelerini bir kardeş gözüyle kabul eder ve kendilerine karşılık olarak, çorap, mendil ve sarma gibi hediyeler verirdi.

Gelin huysuz tanıdığı bir akraba veyahut dost delikanlı ile konuşur, hediye alır, verir, fakat yanında oturmaz ve yüzünlü göstermezdi. Gelin evde kendisinden büyük olanların yanında çocuğunu kucasına almaz ve ilk çocuğun doğuruncaya kadar başka birisinin kız çocuğunu kucasına almazdı.

Millî inanlara gelince: Doğu illerindeki boy, ve kabileler ayrı ayrı birçok inanlara kapılmışlardı: bunlardan bazıları; güneş doğarken, selâvat verir, ve omuzunu öperlerdi. Ay ve güneş karşısında dua ve ibadet edilirdi. Bilhassa Aleviler ay Ali'nin, güneş Muhammed'in nurudur, derlerdi. Ay ve güneşin, yıldızların, ve esref saatinin insanlar ve insan hayatı üzerindeki tesirine herkes inanırdı. Husuf, kûsuf hâdiselerini bir gazabî-ilâhî telâkki eder, böyle hallerde kurban keser, ve sadaka dağıtırlardı.

Yüce dağların uçlarına, asırhık ağaçlara, şehitlere, bir yerden akan sayısız pınarlara saygı gösterilir, bunlara gerçekler ve erenler durağı denilirdi. İyi adamların Tanrı timsali ve kötülerin şeytan misali olduğuna inanılır ve insanları yoldan çıkaran şeytana her konuşmada lânet söylenirdi.

Halk her türlü hastalık ve ağrının Tanrı buyruğuyla gezen hatin erenleri tarafından açıldığına, ölen ve kurtulan kimselerin adlarının batin erleri defterinde yazılı olduğuna inanırdı. Her hastanın başı ucunda bir batin erinin beklediğine hüküm edilirdi. Halkın en çok korktukları hastalık, (Hal) yani tifüs idi. Tifüs, zatürre gibi sayıklatıcı hastalıkların hepsine birden hal denirdi. Sayıklayan hastanın "hal" adamlarıyla konuştuklarına inanılırdı. Hal bütün hastalıkların en ağır ve kötü-dert, dedikleri (cüzzam-ileti) de hastalıkların en kötüsü ve korkuncu idi. Bu ilette yakalananın evine gidilmez, yanına oturulmaz, elini sürdüğü yemek ve eşya parçasına hiç kimse dokunmazdı. Cüzzam iletisi, Allahın şifası mümkün olmayan bir kahrı idi. Böyle bir hasta için hiçbir ümit beslenmez ve doktora götürülmez, evinde düşünür ölmü beklerdi. Diğer hastalıklarda hiç kimse birbirinden kaçmaz, sakınmaz, hasta ile beraber yatırılır, kaşığından yemek yenir, adı gayp defterinde yazılı olmadıkça hiçbir hastalığa yakalanmazdı.

Çor, vola gibi esrarlı hastalıklardan pek fazla korkulardı. Birisine haddua edilirse, çor, kötüdert, yanıkara diye söylenirdi. Bu kelimeler bazan ağır yemin ve şartlarda kullanılırdı. Bunlardan başka bir de cin ve

periye inanılır, sarah insanlara cinlerin musallat olduğuna hüküm edilirdi. Halkın itikadına göre, bir cin veya peri güzel bir gelini ve bir peri kızı-
mı, genç bir delikanlıyı sevdiği için, ona sataşıyordu. Bunlar cin veya peri
ile uyuşmadıkları için, bunlar tarafından boğazları sıkılarak köpükler
içinde kalıyorlardı. Böylelerini hocalara götürüp daire indirir. Kur'anın
ayetleri yazılmış tunc taşlar indirilir, boy ölçüleri bağlanır, ve bazan isa-
bet hâsıl olur, bu yüzden halkın inanışı kuvvetlenirdi.

Halk günlerin iyi ve kötüsüne inanır ve bu sebeple hazan önemli işle-
rini tehire uğrattırlardı. Salı günü ağır, ve saygılı idi bu günde önemli işler
yapılmaz, ve sefere çıkılmazdı. Cumartesi meşumdu, bugün düğünlere gi-
dilemezdi. Pazartesi ve perşembe günleri çok uğurlu ve hayırlı sayılırdı.
Cuma günleri rahmet, hayır ve ihsan günleriydi. Bütün hayrat perşembe
ve cuma akşamları verilirdi. Dualar ibadetler hep cuma gecesi yapılırdı.
Bu gecede hayır meleklerinin göklerden ineceğine ve zikir yerinde hazır
bulunacaklarına itikat edilir, bu sebeple cuma geceleri evlerin bütün köşe
hucakları süpürülür, mumlar yakılırdı. İbadetler, gerdekler, cuma gecesi
yapılır, köşe hucakta süprülntü bırakılmaz, soğan ve sarımsak yenilmezdi.
Pazar günü alışveriş için iyi sayılırdı. Çarşamba günü tohum atılır, binala-
ra bağlanırdı.

Dağı illerindeki Sünnî halk tavşanı sever ve yerlerdi. Tilki eti Şafi-
lerde helâldi. Buna mukabil Alevîler tavşandan fazla iğrenir, tavşan yolda
uğura çıkınca dönerlerdi. Tilki ve kurt uğura çıkarsa, hayırlı sayılırdı.
Tilkiye dokunulmaz ve avlanmazdı. Kuşların en meşumu haykuş, en müf-
sidi keklik ve en hayırlısı turna idi. Kırlandığı mukaddesti, hudhut, hayır
bekçisi sayılırdı. Turnada İmam Ali'nin sesi vardı. Geyik Peygamberin
sevdiği bir hayvandı, bunlar avlanmaz ve öldürülmezdi. Güvercin mübarek
bir hayvan sayılır, fakat evlerde saklansa uğursuz sayılırdı. Horoz, sabahı
haber veren hayrın elçisi idi. Fakat tavuk horoz gibi öterse derhal kellesi
kesilirdi. Hayvanların en melunu domuzdu. Ayı, merdut ve habisti. Pey-
gamber çağında sadaka vermiyen bir yahudi ayı olarak dağa çıkmıştı. Ko-
yun mübarek, koç, kurban, at; kardeş ve murattı. At ile savaş kazanılır,
düşman kovalanır, at ile dar günde kaçıp kurtulunur. At ile bir sevgili kız
kaçırılır, at ile darda kalanların imdadına gidilir. Darda kalanların canına
yeten Bozathı Hızırdır derlerdi.

Zor işlerde doru ata güvenilir, demirkır atlar mübarek ve şüslü sa-
yılır, al at, hünersiz, kula meşum, yağız huysuzdu. Bir atlı ile bir yayanın
saygısı arasında çok fark gösterilirdi. Her yıl birçok atlar koşuya gönderi-
lir, bunlardan birinci gelene herkes bir sevgi ve saygı gösterirdi. At sahibi
aynca bir şeref kazanırdı. İyi bir at, bir koyun bir kabilenin yüzünü aşı-
tırdı. Halk haytarları, atları çok güzel tanıyor, her atın ne kadar mesafe
yideceğini biliyorlardı. Bu haytarlar, çöpleme, salma, şerere, su inme, beşe,

sancı, bürün ve göz gelmeleri, kurbağa ve domuzbaşı gibi hastalıkları ot ilâçları ve dağlarla tedavi ederlerdi.

Kurban bayramında koyun kesmek, aşure aşını vermek büyük bir hayır sayılırdı. Kânun aylarında bozathı hıızra, ve muharremde imamlara, oruç tutulurdu. Üçler, beşler, yediler, kırklara manevî bir sevgi ve saygı gösterilir, gayip erenlerin her yerde hazır olduğuna itikat edilirdi. "Hızır cuması" kurban kesilir, ibadet edilir, ve delikanlılar o gece su içmez, rûyada hangi kuzın elinden su içerlerse, onunla evleneceğine inanırlardı. Bazı delikanlı veya kızlar o gecenin sabahında karların üzerine bir parça ekmek kurlardı. Karga o ekmeği hangi tarafa götürürse, o köyden evleneceklerine inanırlardı.

Millî oyunlara gelince: doğu illeri halkının en eski oyunlarından birisi cirit oyunudur. Herkes eylülde sonra atını bağlayıp arpasını bol verir, ve idman ederdi. Dügünlerde geniş meydanlarda karşı karşıya elliser ve daha fazla atlı seçilir, cirit oynarlardı. Her iki alay atlı arasında, yüz metreye yakın boş bir saha bırakılır, saflardan ayrılan bir atlı; bu boş sahanın ortasına gelerek karşıdaki alaya cirit atar ve geri dönerdi. Karşıkı alaydan çıkan bir atlı, bu athı kovalar, ciriti ya ona veyahut onun arkadaşlarından birisine atar, bazan isabet ettirirdi. Bu suretle başlayan cirit oyunu ortadaki hududu geçmemek üzere saatlarca sürer, en son her iki alaydan seçilen iyi atlar bin metrelik bir koşuya gider ve merasime son verilirdi.

Sonbahar aylarında köy delikanlıları çal oyunu oynarlardı. "Çal" oyununda üç ayaklı, otuz santim yükseklikte bir ağaç dikilir, buna korucu denilir, bir nöbetçi sıra ile tutulur, köyün delikanlıları yirmi metreden çalasopa atarlardı. Atılan sopalar isabet etmezse, hep korucunun önüne gider, hiç kimse sopasını almağa gitmezdi, bunlardan birisi isabet ettirirse, delikanlılar hep birden koşup sopalarını almağa başlar, bu sırada korucu el çabukluğu yapar, çalı diker ve elindeki uzun ağaçla bu delikanlıların birisini vurursa, o delikanlı korucu yerine girer, korucu yakasını siler sopatanlara karışır.

Köylerde bir de, gelin oyunu vardı. Bu oyunla karşı karşıya üçer taş dikilir, delikanlılar ikiye ayrılarak bu taşlara nişan atarlardı. Hangi taraf tez taşlarını devirirse öteki tarafa binerdi. Bundan sonra delikanlı güçleşleri başlar, buna bütün köy katılır, hasmını sırt üstü indiren alkışlanır ve sevilirdi.

Köy delikanlıları eskiden askerlik oyununu oynar, ağaçtan ata biner ve ağaçtan kılıç ve tüfek kusanırlar ve iki parti olarak dövüşürlerdi. Partinin birisi leventler, ötekisi askerlerdi. Bunlar saatlarca çarpışır, yorulunca dururlardı.

Doğu illerinin hemen bütün kesimlerinde eskiden çir oyunu oynanırdı. Pek eski âdetlerden olduğu anlaşılan bu oyun, muntazam bir spordu. Bu

oyun kar yağınca başlar, geniş bir meydanın altına ağaçtan bir hedef konulurdu.

Köyün delikanlıları ikiye ayrılarak karşı karşıya geçerdi. Yukarıya geçen takım aşağıda bulunan takımın önünden koşup hedefe varacaktı, fakat aşağıdaki takım, bunların önüne geçip hedefe varmadan herkes hasmına hafif bir tekme ile işaret edecek, yine bunları geri döndürecekti. Eğer aşağıdaki takımdan birisi koşu ile hasmını tutmaz, hedefe varmazsa yol vermişse bu defa aşağıki takım yukarıya geçer, öteki taraftan tekme yerdı. Bu şekilde başlıyan oyun saatlerce sürer, oyuncular ter altında kalır. Bazı meşhur oyuncular hasımlarının kafaları üstünden aşarak hedefe varırlardı. İzzetinefis dâvası olan bu oyuna bütün köylü, halkın eşraf ve ileri gelenleri temaya gelir, bunlar oyuncuları idare ederlerdi. Bu oyun seferberlikten sonra yazık ki, terk edilmiş bulundu.

Doğunun birçok kesimlerinde, kar yağınca, köy atlıları birleşerek kurt avına giderlerdi. Bu atlılar kurt sürülerini önlerine katar, akşama kadar kar içinde kovalar, kurt yorulunca ağzını açar, atlı inip kurdun ağzına soktuğu bir sopa ile ağzını bağlayarak köye getirirdi. Ve köyde köpeklerle gösterilerek oynatılırdı. Korkak köpekler kurdu görünce, yaygarayı koparır, kaçar, ve ciğerli köpekler, hazır bağlı olan kurdun üzerine atılır, hayli bir boğuşma sonunda kurdu boğardı. Sonbahar aylarında silâhla ayı avı yapılır, ve kurşunla vurulurdu. Bazan ayı yaralı olduğu sırada, atlılara saldırır; pençesine geçirdiklerini yırtar ve parçalardı. Bunun için ihtiyatla hareket edilir, bithassa yaralı ayı üzerine varılmazdı.

Yaz ve sonbahar aylarında keklik, bıldırcın avına giden bazı avcılar da vardı. Ördeğe fazla itibar edilmez, sonbaharda bazı bölgelerde toy kugu avlayanlar vardı. Geyiğe, turnaya kurşun atılmazdı. Bazı kesimlerde sancağı avı yapılır, küçük köpeklerle bu hayvan ininden çıkarılarak derisi ağır fiyata satılırdı.

BÖLÜM: XII

Varto Halkının Konuştıkları Dil, Erkek, Kadın ve Soyadları

Kitabımızın yukarı bölümlerinde açıkladığımız gibi, Varto'da oturan halkın bir kısmı, Yavuz Sultan Selim tarafından Anadolu'dan doğuya kaldırılan yakın çağ Türklerinden olan Cibranlı aşireti, ve diğer kısmı da Harzenli Türklerinden olan Hormek ve Lolan alevileridir. Yine kitabımızın birçok yerlerinde tesbit ettiğimiz gibi bu her iki kabile de Yavuz Sultan Selim'den sonra öz Türkçe dillerini, doğudaki Kurt-baba ve Dümbeli dağlı Türklerin o çağda konuştıkları Kormançi ve Zazaca ile karıştırmış ve bugün fazlası Türkçe olan bir Zaza ve Kormançi dil halitesiyle konuşmuşlardır.

Hormekliler Hunasan'dan Erzincan'a ve oradan Dersim'e sığınarak 835 - 1419 yılına kadar Türkçe ve ondan sonra Zazaca konuşmağa başlamış, ve Dördüncü Sultan Murat devrinde H. 1044 de Varto ve Kiği bölgelerine yayılmışlardır. Bu halk, bugün Varto Üstükran bucağının, Caneseran, Kasman, Civarık, Badan, Hamuk, Tatan, Danzig, Rakasan, Sofyan, Şaman, Şorik, Muskan, Haşhaş, Harik, Zengel, Mengel, Kuzik, Ameran, Büyük ve Küçük İstükran, Çorşan, köylerinde ve Karhova'nın, Y. Şorik, Çiftlik, Kamışan köylerinde ve Kiği, Kâfir bölgesinin Darahî, Hırçık, Kardan, Maskan, Kürükân, Pircan, Sağıyan, Şirnan, Yekmal, Teymurtaş, Ağbinck, Çerme, köylerinde ve Pilümer ilçesinin, Karagöl, ve Tervan'ın Yukarı Ağuşen, Göller, Hölenk köylerinde ve Erzincan'ın Silepür bucağının Büyükköy, Dalav, Savşek köylerinde, Refahiye ilçesinin Gâvur-yurdu, Hatitler, Eski-konak köylerinde, ve Nazmiye'nin Civarık, Bahk, Hormek, köyleriyle Hıms ilçesinin Koşan, Suvaran, Kalink, Harabe, Karamolla köylerinde ve Göle ilçesinin Konduk, ve Gülistan köylerinde oturmaktadırlar. Bu halkın Varto ve Kiği'de bulunanları Zazaca ve Kars, Refahiye ve Kuruçay'da olanları Kormançi ile konuşurlardı.

Yukarıda geçen fasıllarda kısmen belirttiğimiz gibi, herhangi bir milletin ana dili olmayan Zaza ve Kürtçenin tetkikinde, bu dillerin aslen Türkçeden kopmuş ve sonradan Zint, Keldani, Farisi, Ermeni ve Arapçadan yığılmış bir dil ve söz yığını olduğu anlaşılmaktadır. Ari ve Midyalali lehçelerden başlayarak Türk ve İran dilinin karışık bir halitesi olan bu dil hakkında tarihler katî bir fikir yürütmemişlerdi. Bazıları bu dilin Milâttan

önce İran serhatlerinde yığıyan 'Turani bir kavme ait olduğunu iddia etmiş ve buna, Çeçen, Çerkes, Legi dillerini misal göstermişlerdir. Fakat biz bugün bu dillerin konuşmasına bakarak ve kelimelerini tartarak bunun asılsız ve hiçbir milletin malı olmayan, ve çeşit milletlerin dillerine karışarak aslından Türkçe olan bir dil olduğunu görüyor ve biliyoruz.

Bu konu üzerinde tetkikler yapan Kadri Kemal Kop, eserinde; Zazaların kaçar Türklerinden olarak İran'dan geldiklerini, ve Zaza dili yüzde altmışının öz Türkçe olduğunu ve Zaza kelimesinin Türkçede dil anlamına geldiğini hütlâsa ederek, diyor ki:

(Kürtçe konuşanların maksatlarını ifade ederken en çok Türkçeden istîâne vehemen aynı kelimeleri tekrar ettikleri —dikkat olunmаса bile— derhal fark olunur.)

Biz bugün Zaza dilini incelerken, bunun pek eski Türkçe kelimelerle dolu bulunduğunu, ve bu dili konuşanların ağızlarından pek çok Türkçe kelimeler fırlattıklarını görüyoruz. Meselâ:

Sathk, sat, sahk, kahng, sank, tank, yanık, çakk, kaşmer, kışağı, karağ, kançık, katık, kahje, kop, kaşma, kat, kah, kaz, kurnaz, kavaz, kayıs, sağdıç, dal, dalda, dalav, damar, demli, döneğ, maskara, üskere, tencere, tekere, çor, şor, bor, çeper, çığır, çığ, dernek, örneğ, merç, tezek, ipek, kelek, pertek, terek, ölçek, çuval, çavdar, ambar, boz, koz, söz, bora, hora, pun, hum, pümpar, biçim, içim, seğıç, seçim, sorgu, burğu, sürgü, suna, turna, güvercin, ördek, gerdek, melek, şepe, lape, berân, derman, yaman, sülük, şar, bar, kent, gedik, hedik, cirit, cil çil, çimen gibi ve bunlara henzer yüzlerce söz.

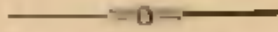
Bu halk tanzimat devrinden beri okuma ve medeniyete atılmış, ve millî bütünlüğe doğru ilerlemiş, Cumhuriyet devrinde Erzurum, Kiğı, Muş, ve Elâzığ mekteplerinde yüzlerce genç okutmuş ve yetiştirmiştir. 1928 yılında bu halkın bütün köylerinde millet mekteplerine giden yüzlerce vatanş okuyup yazmayı öğrenmiştir. Bu halkın aydın tabakası ocakları başında ana dil olarak Türkçe ile konuşur ve halkı tenvire çalışmaktadır. Yurtlarını ve milletlerini sevdiklerini hararetle söyleyen bu halkın, Varto ve doğu illerindeki Türk neslinin yakın bir süre içinde kendi aseptlerine ve Türk ırkına yakışmayan bu anlaşılmas dilleri söküp atacıklarını, ve ocakları başında eski dilleri olan Türkçe ile konuşarak asırlar önce yapılan bu hatayı düzelteceklerini ümit etmekteyiz.

Türk oğlunun ileride millî birlik ve bütünlükten ayrılmak acısını görmemesi, millî inamından halis kan ve ırkından şüphelenmemesi için Türkçe konuşması şarttır. Bu şart, İslâm dinindeki şartlar kadar ve bir Türk için daha üstün bir farzdır.

Varto'da oturan bütün kabileler arasında pek çok eski Türk adları vardır. En çok aşiret boylarında bu adlar görülür. Meselâ: Cibranlılarda, torunu, Sincar, Teymur, boyları, Lolanlılarda Kaçar, Kacer, Kimsoranda,

Karaca, Memiş boyları, Hormeklide, Karayakup, Pircan-Pircem, Alhan, Zortaymur, Baluşağı, Arslan, Gedik ve Ferehat boyları gibi.

Bugün hâlâ bu halk arasında: Balı, Muğali, Kara-Ali, Gedik, Suli, Levent, Doğan, Keleş, Memiş, Dursun, Tosun, Kurt, Yiğit, Aynal, Aslan, Tek, Koç, Durmuş, Teymur, Karaca, Çenen, Kılıç, Çolak, Çakır, Yaşar, Köçer, Seviş, Karaman gibi erkek adlarıyla, Çiçek, Beyaz, Güzel, Güllü, Turna, Suna, Çeki, Sümbül, Gülsün, Gülçin, Fidan, Sevgili, Hatun, Nazlı, Gülperi, Kumru, Elmas, Şüşe, Tezgül, Akcan, Şeker, Sevdalı, Meral, Gazal gibi eski Türk kadınları adları pek çoktur. Cumhuriyet devrinden sonra doğanlar yüzde doksan öz Türkçe adlarla adlanmışlardır.

BÖLÜM: XIII

Coğrafya Bakımından Varto

Varto ilçesi: Doğuda, Hamirpet (Hanmirbey) dağları, Hınıs ve Bulanık ilçeleriyle, batıda; Mengel gediği, Palangöl, ve Karlıova ilçesiyle, kuzeyde; Bingöl dağları, ve Hınıs ilçesinin merkez ve Gököğlan bucaklarıyla, ve güneyde; Şerafettin dağları, ve Muş merkez ilçesinin Sakavi ve Ziyaret bucaklarıyla çevrilidir.

Varto ilçesinin, merkez, Karaköy ve Üstükran adlı üç bucağı vardır.

Merkez nahiyesi: (Varto merkezi) Üstükran ve Karaköy bucaklarının tam ortasındadır. İlçe merkezi, Hoşan ve Köşkâr sularının çevirdiği 1750 rakımlı, ve 20 Km. murabbinda olan Varto ovası üzerinde kurulan, Varto-Gümüşim kasabasıdır. Merkez nahiyesi, bu ova ile beraber, kuzeyden Bingöl dağlarına ve güneyden Şerafettin dağlarına doğru yükselen 1800-1900 rakımlı dağ, etek, çıplak, kısmen meşeli ve arızalı arazide kurulan 50 pare köyden ibarettir.

Üstükran bucağı; Varto ilçesinin batısında, Kasman, Sofyan derelerinin ayırdığı 1800 rakımlı Üstükran ovasıyla, Bingöl dağlarının eteklerinde kurulan, 1850-1900 rakımlı köylerle beraber, 23 pare köyden ibarettir. Nahiye merkezi; 15 Km. murabbinda olan Üstükran ovasının ortasında kurulan Büyük Üstükran köyüdür. Nahiyenin yüz ölçüsü 200 Km. murabbindır.

Karaköy bucağı; Varto ilçesinin doğusunda Hamirpet ve Hanşeref dağlarının yükselttiği çıplak dağ eteklerinde kurulan 21 pare köyden kurulmuştur. Bucak merkezi, Selçuk köyünden ve Hamirpet gölünden akan geniş bir su vadisi içinde kurulan Kiranlık köyüdür. 1900-2000 rakımları arasında bulunan bu nahiye köylerinin toprağı etli, kuvvetli, ve ekime elverişlidir. Dağ eteklerinde bulunan köyler, kısmen sulamadan mahrumdur. Yağmurlu yıllarda çok iyi ürün veren bucağın Murat nehri kıyısına düşen köyleri, ağaçlı, meşeli ve daha verimlidir.

Varto ikliminin dörtte üçü sulak, ve toprağının fazlası verimlidir. Bu verim uzun süren kışın hava şartlarına göre, bazı yerlerde bire on iki ve on, bazı yerlerde de bire sekiz, altı ve beştir. İlçe yüz ölçüsü miktarının üçte ikisi, hiçilmeye ayrılan çayırıarla, merâlarından faydalanılan dağlar-

dır. Bölgenin her yanı ot, çayır ve çimenle doludur. Hayvanlar yazın meralarla, kışın çayırların kuru otluyla beslenir.

İlçenin iklimi sert, kışı sürekli ve soğuk, kar ve kar fırtınaları pek fazladır. Yaz mevsiminin temmuz ve ağustos ayları orta derecede sıcak geçer. Birinci-tegrin (tekim) ayının başında soğuk havalar başlar. Bahar ve yazdan fazla bir kış iklimi olan Varto bölgesinde 3-4 yılda bir kere kasım ayı ortalarında bol miktarda karlar yağarak nisan ayının son günlerine kadar bütün muhitü örter. Böyle yıllarda sonbaharda ekilen yeşil ekinler kar altında fazla kaldığı için çürür. Çiftçi tanı mahsul alamaz. Bu zor şartlı yıllar hesaptan çıkarsa, normal giden yılların cümlesinde birinci-kânun ayının başında ilçe muhitini örten kar, ovalarda 1-2 metre, dağlarda 3-4 metre kadar düşer. Bu karlar nisanın ilk haftasına kadar yerde kahr. Böyle yıllarda sonbahar ekinleri fazla zarara uğramaz, nisanın ortasında ve sonunda ilkbahar tohumları ekilir. Ekinler gelişir, sonbaharda alınacak mahsul ilçenin bütün ihtiyacını karşılar, ve hattâ civarına ihracat yapılır.

Bahar ve yaz mevsiminde ve hattâ sonbaharda Varto'nun birçok kesimlerinde coşkun dereler ve çaylar çağlar, yağmurların verdikleri kuvvetle bölgenin her yanı yemyeşil bir hal gibi süslenir. İlkbaharda muhitin her küçük arkından hile sular coşkun okarken, bütün dereler taşkın sarı seller halinde ortalığı çınlatır. Derin derelerden müthiş sesler çıkar, dere kıyılarındaki kızıl ağaçlar arasında sürülerce koyun ve kuzular meleşir, sarı sellerden, yüksek ağaçların dallarında yuvalarını yapan bülbüllerin ötüşleri gönülleri hayran eder. Bingöllerin dik yamaçlarından inen sayısız taşkın sular arasında çeşit çiçekli çayır ve çimenli arazi parçaları güzlere çarpar. Bu renkli levhalarda küme küme, koyun ve sığır sürüleri dolaşır, hoğalar, camuşlar, dövlişür, atlar kışlar, koyunlar baharın aşkıyla inder, kuzular tatlı tatlı meleşirdi. Kışın arasız kar sağnakları bu güzel manzaraları değiştirir, bütün muhit, şimal huz muntikasına döner, haftada birkaç kere Bingöl dağlarından kopan heybetli kar kasırgaları, beyaz bir duman halinde bütün bölgeyi ve gökyüzünü kaplar, dağların müthiş bağırsı kulakları çınlatır, durur.

Varto ilçesi ikliminin dörtte üçü çıplak ve ağaçsızdır. Ancak ilçenin doğu hududundaki Murat nehri kıyılarında bulunan Karaköy bucağının bir kısmı köylerinde, ve merkez nahiyesinin kuzeyindeki Bingöl eteklerinde kurulan birkaç köyde ve ilçenin güney hududundaki Şerafettin dağlarının eteklerinde bulunan Karamağaz, ve civarında, ve Üstükran bucağının güneyine düşen Çapanik dağlarının yamacında olan Kasman, Ameran ve Badan köylerinde birçok pelit, kavak, ve kara ağaç meşelikleri vardır. Bunlardan başka Varto ilçesi alanından geçen birçok dere kıyılarında kendiliğinden bitmiş kızıl söğüt, suphan, buzu, kavak ve kırmızı ağaçları, ve ilçenin birçok köylerinde dikilmiş ve yetiştirilmiş kavak ve söğüt ağaçları vardır.

İlçe ikliminin fazla yüksek, karlı ve soğuk olması ve karların altı ay yerde kalması yüzünden, halk yemiş ağaçlarını dikmemiş ve diktiklerini de kurutmuştur. Nisbeten sıcak ve sahil bulunan ilçe merkezinde son çağlarda bazı yemiş ağaçları dikilerek semeresini vermiş, bu kasabada büyük bir azimle çalışan ve ilçe dahilinde bir mahalle teşkil edecek kadar ev ve dükkân yapan tüccar Alıtaş İsmail Aktaş ile beraber Sadık ustanın büyük bir gayret ve yurtseverlikle yetiştirdikleri dut, vigne, erik, ceviz ağaçlarından meydana getirilmiş iki bahçe vardır. İlçe merkezinin güney kısmından geçen Varto nehri kıyılarında bulunan "Haraba Yakup" köyü sırtlarında bir miktar yabani fındık ile yabani üzüm kümeleri ve üzüm bağlarının pek eskimiş gevirmeleri gözlere çarpıaktadır. Varto nehrinin kıyılarında eski bir kale veya şehir yeri vardır. Bu bağların ve fındıkların asırlar önce burada yaşayan ve medeniyet kuran Türk kavmi tarafından vücutte getirildiği sanılmaktadır.

Varto ilçesi merkezinin içme suları bol, ve gayet iyidir. Hoşan dere-sinden akan büyük bir ırk, ilçenin her tarafını sular. İlçe evleri taş ve kerpiçten yapılmış, yüksek ve alçak tipdeki evlerdir. İlçe merkezinde iki yüze yakın aile var. İlçenin 110 köyü, ve yirmi bine yakın nüfusu vardır.

Varto ilçe merkeziyle ovada kurulan köylerin hepsinde bostanlar ekilir, orta miktarda hıyar, karpuz, kavun, hiber, domates, patlıcan, lâhana, kocabası, fasulya gibi sebzeler elde edilir. Üstükran bucağının dere köylerinde bir miktar bostan ekilir.

Varto ikliminde ekilen hububat; yazlık, kırmızı buğday, güzlük toprak buğday, köse buğday, çavdar, mahlût mısır, kumdarı, akdarı, nohut, mercimektir.

Varto gölleri: İlçe hududunun doğuda Hınıs ve Bulanık ilçeleriyle birleşeceği bir noktada, Karaköy bucağının İskender köyü başında bulunan Hamirpet dağlarının 2500 rakımlı göğsünde 20 ve 30 Km. murabbında ve tahminen 200 metre derinliğinde iki göl vardır. Bunlara (Mamirbey) Hamirpet gölleri denilmektedir. Bu göllerin suları tatlı, berrak ve soğuktur. Bunlardan çıkan sular bir dere teşkil eder. Bu dere Hamirpet gölünden İskender köyü yanından bucağın merkezinden akarak Murada dökülür. Bundan başka Üstükran bucağının Mengel köyü ile Karlıova'nın Kargapazar köyü arasındaki Mengel gediğinde 2000 rakımlı bir noktada (Göl-bahri) adlı derin bir göl vardır. Bu göl de, bir kaynaktır. Suyu mavi ve yülz dleüşü 3 Km. murabbındır. Bu göllerden başka ilçenin hududuna giren Bingöl dağlarının çeşit yerlerinde suyu lezzetli, soğuk ve birer kaynak olan birçok göller vardır. Bu göller Aras nehrinin tamamen menbaini ve Muradın bir kısmını teşkil eder.

Varto Alanındaki Nehir ve Çaylar

1 — İlçenin doğu hududunda olan Karaköy bucağı köylerinden doğu

kuzeyden güney batıya doğru akarak Muş ovasına doğru giden Murat nehri.

2 — Şerafettin dağlarından çıkıp, batıdan doğuya doğru akan ve Varto merkez bucağının bir kısım köylerini sulayarak Çarbur vadisinde Murat nehrine dökülen Baskan-Varto nehri.

3 — Bingöl dağlarının Taççı yaylası ve civarındaki gözelerden birikmiş, kuzeyden güneye doğru akan ve ilçe merkezinin doğusundan geçerek Baskan, ve Köşkâr nehirleriyle birleşen Hoşan suyu.

4 — Bingöl dağlarının Ger ve Koğ yaylalarından akıp, kuzeyden güneye doğru Alagöz geçidinde Hoşan suyunu içine alan Köşkâr nehri.

5 — Bingöl dağlarının Caneseran yaylası ve civarındaki yaylalardan çıkan ve sayısız pınar gözelerinden toplanıp, Mengel deresinden batıdan güney ve güney doğuya doğru Üstükran bucağı köylerinin bir kısmını sulayarak merkez bucağının Gündemir köylü civarında Varto-Baskan nehriyle birleşen Kasman nehri.

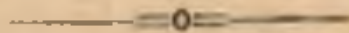
6 — Bingöl dağlarının Tatan yaylasından kuzeyden güneye doğru akarak Üstükran nahiyesi köylerinin birkaçını sulayan ve Tatan köylü boğazında Kasman nehriyle birleşen Sofyan suyu.

7 — Bingöl dağlarının Ali-Murat, ve Şaman yaylalarından kuzeyden güneye doğru akarak Üstükran nahiyesi merkezinin sağ ve solundan geçen ve nahıye ovasındaki köylerin arazilerini sulayarak Kasman nehriyle birleşen Sorpalak çayı.

Bu nehir ve çaylardan başka, Civarık, Çor ve Harik derelerinden ve ilçenin birçok kesimlerinde pınar gözelerinden çıkan sular arklara bölünerek Üstükran bucağı ile ilçenin diğer kısmındaki araziye sular.

Bu nehir, çay ve göllerin ilçe bölgesinden akmaları, kaza dağlarının zengin ve sulu bulunması yüzünden bütün Varto iklimi bol otlu, çayır ve çimenlidir. Bu zengin çayır ve merâlar, sayısız koyun, keçi ve sığır sürülerini beslemeye elverişlidir. Bundan başka bakılmış, özel çayırılarda bir metre boyunda yükselen yeşil otlar, yaz aylarında tırpanla biçilerek hayvanatın bütün kışık yemleri elde edilir.

Varto nehirlerinin Bingöllerde gözelerle yakın kısımlarında alabalık, ve aşağı kısımlarında sarı-balık cinsleri yaşar. İlçenin bütün ikliminde kurt, tilki, sansar, tavşan, bulunur. Dağ ve meşeli yerlerde bol ayı ve domuz vardır. Bingöllerin en yüksek kale ve yalçın kayalık yerlerinde dağ-keçileri, geyikler vardır.

BÖLÜM: XIV

Varto Bingöl Dağları

Varto ikliminin kuzey kısmını tamamen çeviren Bingöl dağları. 3650 ve 2000 Km. murabbındadır. Sonbahar ve kış aylarında başı dumanlı bulunan bu dağlara her yıl ekim ayının başında beyaz karlar yağmış bulunur. Bingöllere yağan, bu karlar, her yıl mayısın sonlarına kadar yerde durur. En çok ocak ve şubat aylarında bu dağlardan kopan heybath kar kasırgaları ve fırtınalar, bütün muhiti toza ve dumana büründürür. Ve gök gürültüsünü andıran bir sesle ilçe köylerine fırtınayı haber verir. Bu fırtına günlerinde kimse köyden dışarı çıkmaz, ve bazan yolda fırtınaya tutulmuş yolcular varsa ya boğulur veyahut bin müşkülâtla kurtulur.

Mayıs ayı başında Bingöllerin karları erimeye başlarken ilçenin her yanından dereler coşar, silâbeler kızıl birer şerit gibi yanyana akarak derelere dökülür. Bu sırada dağların en yüksek zirveleri ve dağ etekleri yemyeşil kesilir. Çeşit Oğuz boylarının, Selçuk, Harzem, Ak ve Karakoyunlu beylerin eski bir çadır kurağı olan Bingöl yaylaları doğu illerinin en zengin ve gönül avlayıcı dağlarıdır. Bu dağların güney eteklerinde: Varto ilçesi, kuzey eteklerinde; Hınıs ilçesi, ve Tatos ilçesinin Gökdoğan bucağının bütün köyleri, ve doğusunda: Hınıs merkez bucağıyla Hınıs'ın Halil-çavuş bucağı köyleri ve batısında: Karlıova'nın Kurt-yüzü bölgesi ve merkez bucağının köyleri vardır.

Bingöllerin güney kısmındaki dik, ve yüksek ve çıplak etekleri, ve bu eteklerin üstünden düz görünen Bingöllerin sırtı geniş bir ova halindedir. Bu kısımda binlerce soğuk ve berrak pınar gözelerini fışkırtan çayı ve çimenli yaylalar vardır. Bu alandaki yayılardan akan pınar gözeleri birleşerek yalnız Varto toprağında akan akıntılarda; Mengel, Kasmen, Civarık, Harik, Sorpalak, Sofyan, Köşkar, Hoşan nehir ve çaylarını teşkil etmişlerdir.

Bingöllerin doğu kısmı, taşlık ve sarp olmakla beraber, aşağı eteklerinde sık pelit, ve kavak meşelikleri vardır. Bu meşelerin içinden derin ve korkunç dereler geçer. Bu meşelerden yukarı görünen dağların sırtları sarp ve ârızalıdır. Bu ârızalı ve çıplak arazi içinde yer, yer görülen yeşil çayır kümelerinden ve yalçın kayalardan sayısız pınarlar akar. Bu gözelerden çıkan tatlı ve soğuk sular, bu kısımda derin ve karanlık dereler ve

taşkın çaylar meydana getirmiştir. Mişko, Şahverdi, Benzer, Kurdu, Gündor dereleri adını alan bu deli çaylar, doğuya doğru akarak Hınıs ovasından geçip Malazgirt-Bulanık arasında Heftrenk nehri adıyla Murada dökülürler.

Bingöl dağlarının kuzey cephesi çok geniş, az meyilli ve tamamen çayır ve çimenli olmakla beraber, arızalı ve dalgalıdır. Bu kısımda binlerce göze mevcuttur. Bazan bir çayırda yanyana kırk-elli pınar akıyor ki, bunlara (kırk-pınarlar) adı verilmiştir. Bingöllerin kuzey kısmından çıkan bu sular ikiye ayrılmıştır. Kuzey doğu gözeleri; Harabe, Suvaran, Karakişse, Şeytan, Kosan, Güzeldere, Kalecik, adlı yedi dere teşkil etmiştir ki, bu taşkın ve acayip dereler; Hınıs merkez bucağının Çarek köylerinden akarak ilçenin yanında birleşir, ilçe merkezinin şimal ve cenubundan geçerek Hınıs ovasının biteceği yerde Bingöllerin doğu kısmından kopup gelen Şahverdi, Zoru deresi nehriyle birleşip "Heftrenk" adı altında Murada karır. Bu nehir Murada karışırken Murattan daha kuvvetlidir. Varto ilçesi alanından Murada karışan sular, ve yine fazlası hingöllerden çıkan Kiği-Pertek nehri, ve Heftrenk suyu hesaba katılırsa; Murat nehrinin üçte ikisini yalnız Bingöl dağları teşkil ediyorlar.

Bingöllerin kuzey, ve kuzey batı kısmının Kazangölü, Koğ ve çeşit göllerle, Kırkpınarlar ve sayısız gözlerinden çıkan sular, (Şuşar) Gökoğlan bucağı bucağı bölgesinde birleşerek Aras nehrini çok kuvvetli olarak teşkil ederler. Aras nehrinin menbaı Bingölün Kazan gölüdür.

Bingöl dağlarının batı cephesi tamamen meyilli, ve zengin merâlardır. Bu merâ ve yeşil çayırların hağrından fışkıran tatlı ve soğuk pınarlar, Karlıova'nın Kurt-yüzü nuntikasında Kiği nehrinin fazlasını teşkil ederler, bu nehrin diğer kolları Şaksak dağlarından kopar gelir, bu nehir Kiği'den geçerek Pertek ilçesi alanından Elâzığ ilinin Adiliye köyü önünde Murat nehrine dökülür.

Bingöl dağlarının bütün pınarları soğuk, berrak ve lezzetlidir. Bu suya ahşmadan bir kimse bir bardak suyu iki üç nefesde içemez. Ruz gibi soğuktur. Bütün gözeler kumdan kaynar. Hiçbir göze yosun tutmaz. Asla şişkinlik vermediği gibi, hazım ve sıhhat için yegâne ilâçtır. Bu dağların sayısız pınar ve göllerinden ötürü eski Türkler bunlara (Mik-bulak) yani Bin-pınar, adını vermişlerdir. Bu ad sonradan Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Han tarafından Bingöl'e çevrilmiştir. Uzun Hasan küçük bir göl kaynağında, bir ördek yıkıyan hizmetçisinin elinde bu ördeğin sağalarak uçtuğunu ve hükümdarın bu gölü, göllerin çokluğundan ötürü hulamadığını ve bu suretle bu dağa Bingöl adını taktığı rivayet edilmektedir. Halen Koğ kalesinin önündeki göller üzerinde sayısız çadır çevirmeleri vardır. Bunların Uzun Hasan'a ait olduğunu söyleyenler vardır.

Bingöl dağlarının 3650 rakımlı tepesinin başında geçmiş yüzyılların karanlığı içinde harap bir hale gelen çok eski bir kalenin aşınmış duvarları vardır. Bu kalenin başında yetmiş yıl önce bir üzüm ağacı kökünün görüldüğü rivayet edilmektedir.

Bu rivayet ve efsanelere göre, binlerce yıl önce doğu illerine hâkim olan bir Türk kızı, kızının genç nişanlısı ölmüş, nişanlısının ölümünden artık elini dünyadan çeken kız, babasına yalvararak bu kaleyi yaptırmış, ve bir kışık yiyeceğini alarak iki kız hizmetçi ile bu kaleye kapanmış, ocak ayında Bingöller korkutucu fırtınalarıyla ortabığı çınlatırken, bu kaleden çıkan müthiş seslerden zavallı kız, fazla korkarak ölmüş, ve yazdığı kısacık vasiyetnamesinde: "Baba, bilmiş ol ki, ben ne açlık ve ne susuzluktan ölmedim. Ben dağların heybetli bağrışından korkarak öldüm." demiştir.

Bingöllerin en yüksek noktasında kurulan bu kale tepesinin seviyesinde sıra ile iki tepe daha var ki, bunların her üçüne de Koğ adı verilmiştir. Bu tepeler uzun bir keskin sırtın üzerinde birbirlerinden yarım saat uzaklıkta kurulmuş yalçın kayalı, uçurumlu ve korkunç tepelerdir. 6350 ve daha yüksek bir rakımda olan bu tepelere şafakta gidilince, güneşin doğuşu burada acaip bir manzara arzeder, güneş ilk doğarken bir kara çadır parçası gibi kara ve heybetli görünür, sonradan yükseldikçe kızılışır, ve daha sonra sarılaşır, yükseldikçe titriye, titriye küçülür bir mızrak boyu kalkınca ziya saçar ve tahli halini alır.

Kale tepesinin her tarafı, ve bilhassa kuzey cephesi 800 metre yüksekliğinde korkunç bir uçurumdur. Bu tepe ile aynı seviyede olan diğer iki tepeyi, on kilometre uzunluğunda olan keskin bir silsile birbirine bağlamıştır, bu silsile Bingöllerin üstünden 800 metre yücedir. Bu keskin silsilelerin kuzey cephesi tamamen dik ve sarp bir duvar halindedir, bu yalçın saddin kıvrımlarında, ve bu kıvrımların kuşattığı dalgalı araziyle uzun ve geniş çayırlar ve büyük taş çevirmeler içinde yüzlerce göl vardır. Bu göller 15-20 metre derinliğinde, 100-200-300 ve 500 metre murabbaında çeşit göllerdir. Bu göllerin hepsi de, birer kaynaktır. Sular soğuk ve lezzetlidir. Her gölden bir değirmen aralı kadar su çıkar.

Bu göllerin arasındaki geniş çayırların başında, yüzlerce eski çadır yerini gösteren dikili taşlar ve çevirmeler vardır. Bu göllerin en büyüğü, meşhur Koğ kalasının tâ burnuna sokulan Kazan gölüdür. Kazan gölü ile, beraber, bu göllerden ve kırk-pınarlardan ve diğer gözelerden çıkan sular çeşit derelerde birleşip Aras nehrini kuvvetli olarak teşkil ederler. Bu sahada, Şuşar, Gököğlan bölgesi köylerinin otuza yakın yaylaları vardır.

Bu kale silsilesinin doğusunda: Hınıs merkez bucağı köylerinin yaylaları ve kalenin güneyine düşen Bingöllerin çimenli göğsünde Ostükran bucağı köylerinin yaylaları vardır. Otuz kırk yayla yeri olan bu sahanın, Karhova hududuna kadar uzanan kısmı düz bir ova halindedir. Dağın batı eteklerinde Karhova köylerinin yaylaları, doğu ve kuzey doğu kısımlarında

Hınıs'ın merkez bucağı ile Halil-çavuş bucağı köylerinin elliden fazla yaylası vardır.

Senenin yaz aylarında Bingöllerin etrafında bulunan birkaç ilçenin bütün köyleri, koyun ve sığır sürüleriyle bu dağlardaki yaylalara çıkarlar. At ılgıları çayırarda başıboş dolaşır, kırk gün burada otlayan bir at âdeta değişir, ve tanınmaz bir hale gelir. Bunlardan başka, Palo, Viranşehir, Diyarbakır'dan gelen tüccarlar ve Beritali göçebeler yüzlerce aile ve çadır halkı, sayısız ticaret ve sağın koyun sürüleri, at, ve deve ılgıları ile Bingöl'ün çeşit yerlerine konar, üç ay burada eğlenirler.

Bingöl dağları yaz aylarında birkaç şehir şenliğini andıran bir varlık ve yaşama diyarıdır. Bu hayat tazeleyici yaylalara çıkan binlerce ailenin varlığıyla baştanbaşa şenlenen Bingöller; dirilik, esenlik, güzelliğin canlı bir timsalidir. Yeşil çayırların başından fışkıran inci bulakların üstünde büyük kara çadırlarını kuran yaylacıların her türlü kederden uzak yaşamaları, ve yıldızlar kadar sık ve ışıklı olan bu yaylalarda zaman zaman yükselen, düğün ve bar şarkıları, davul ve zurna sesleri, çadır meydanlarında cirit oynayan gürbüz delikanlıların haykırıışları, ve bozkırlarda yayın yayan mor koyun sürülerinin başında tutuşan çobanların kaval sesleri, kolkola takıp koyun sağmağa giden al, yeşilli gelin ve kızların terâ-neleri, gönülleri sevdaya sürükleyecek birer şiir levhası gibi füsunkâr ve cazibelidir.

S O N

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Sunuş	3
Önsöz	5
BÖLÜM: I	
Yakın Çağda Kırt Adını Alan Dağı Türklerimiz	7
BÖLÜM: II	
Doğu İllerindeki Aleviler, Kızılbaşlar, Bektaşiler	20
BÖLÜM: III	
Tarih Bakımından Doğu İlleri ve Varto	45
BÖLÜM: IV	
Varto Halkı ve Kabileler	54
BÖLÜM: V	
Selçukiler ve İhanler Devrinde Doğu İlleri, Dersim'e Sığınan Türk Aşiretleri ve Hormek Kabilesi	66
BÖLÜM: VI	
Osmanlılar ve Akkoyunlular Devrinde Doğu İlleri ve Dersim	70
BÖLÜM: VII	
İstibdat Devrinde Doğu İlleri, Hamidiye Alayları ve Aşiret Kavgaları	95
BÖLÜM: VIII	
Mesrutiyet Devri ve Birinci Dünya Savaşında Doğu İlleri ve Varto ...	108
BÖLÜM: IX	
Cumhuriyet Devrinde Doğu İlleri ve Varto, Şeyh Said İsyanı	123
BÖLÜM: X	
Doğu İlleri ve Varto Alevilerinde Eski Tarikat Türeleri	150
BÖLÜM: XI	
Eski Örf, Âdet, İnançlar ve Milli Oyunlar	154
BÖLÜM: XII	
Varto Halkının Konuştukları Dil, Erkek, Kadın ve Soyadları	166
BÖLÜM: XIII	
Coğrafi Bakımından Varto	169
BÖLÜM: XIV	
Varto Bingöl Dağları	173

ARKA KAPAK

3576/346

315/808

№ 2641

E. 370 kuruş

DÜZENLEME: davancinglu@